॥ श्रीगणेशाय नमः

गुरुमण्डल ग्रन्थमालायाः दशमम्पुष्पम्

निरुक्तम्
(नैगमं काण्डम्)

श्रीमन्महर्षियास्काचार्य्य प्रणीतम्

जम्बूमार्गाश्रमवासि—भगवद् दुर्गाचार्य विरचितया
ऋज्वर्थाख्य टीकया सहितम्

तृतीयो भागः

५, क्लाइव रो,
कलकत्ता

वैक्रमाब्दः २००१	प्रथमं संस्करणम् ५०००	खैस्ताब्दः १९५२

Curumandal Series No X.

NIRUKTAM

(*Naigamam Kandem*)

BY

Maharshi Yaskacharya

WITH A

COMMENTARY BY

Bhagwat Durgacharya

Volume III

FIRST EDITION 5000

Clive Row,
Calcutta.

Christian Era.
1952

विषय सूची

—:(०):—

प्रकरणम्	विषय	पृष्ठाङ्काः
अथ चतुर्थाध्यायः	(नैगमव्याख्या)	३४१
प्रथमः पादः	(नैग० ४, १, १—९)	३४१
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, १, १०—२७)	३७०
तृतीयः पादः	(नैग० ४, १, २८—४८)	३९४
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, १, ४९—६२)	४२७
अथ पञ्चमाध्यायः	(नैगमव्याख्या)	४५६
प्रथमः पादः	(नैग० ४, २, १—३३)	४५६
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, २, ३४, ४६)	४९६
तृतीयः पादः	(नैग० ४, २, ४७—६४)	५२४
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, २, ६५—८४)	५४९

निरुक्तम्

द्वितीयः [stamp] अथ नैग[म] काण्डम् अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमपादः

—(:*:)—

ॐ । एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्...
येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च
[नि]मांस्तदैकपदिकमित्याचक्षते जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

"एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्" । किमर्थमिदमुच्यते ? न
[न्]यद् वृत्तं तत्तद् वक्तव्यम्, इदं वृत्तमिदं वर्तिष्यत इति ।
वृत्तं तत्तदनुक्रमपि प्रतीयते, यच्च वक्ष्यमाणमिति । आह,—
[य]तो निगमनाय यदुक्तं यद्वा वक्तव्यं प्रतिजानीथ, समास-
[लक्ष]णां हि सुखमाधस्त्यं प्रकरणमवधारयिष्यामहे, गृहीतार्थं
[प्र]पाद्य विस्तरेणोत्तरग्रन्थमुच्यमानं सुखमवमोत्स्यामहे ।
[इ]त्यत्राप्युक्तमन्यत्रापि,—

विस्तीर्य्य हि समज्ञानमृषिः सङ्क्षेपतोऽब्रवीत् ।
[इष्ट]ं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥"

शृणु,—समासतो यदुक्तं यत्र पक्तव्यम् "एकार्थमनेकशब्द-
मिति"—एतत् पुरस्तात् सूचितम्, एतावन्तः समानकर्माणो
धातवः, एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि,—इत्यनेन वाक्येन
यदेतत् "गौरिति पृथिव्या नामधेयम्"—इत्यत आरभ्य नामाख्या-
तोपसर्गनिपातानां प्रपञ्चनञ्च, तत्त्वमेदपर्यायसङ्ख्यासन्दिग्ध-
दाहरणतन्निर्वचनव्याख्याप्रविभागेनोक्तम्। स एव नैघण्टुकस्य
प्रकरणस्य निगमव्याजेन सर्वथाऽप्यर्थः सङ्क्षेपत उक्तः, शास्त्र-
सम्बन्धश्चैवमनुसृतो भविष्यति। प्रकरणद्वयस्य चास्यैवमपुन-
रुक्तता प्रदर्शिता भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण एकार्थमनेकशब्द-
मित्युक्तम्। एकोऽर्थः पृथिव्यादिः, अनेकेषां गवादिशब्दानाम्
यत्र तत्त्वभूतः कथ्यते, अनेके च गवादिशब्दाः पृथिव्यादेरेक-
स्यार्थस्य यथाभिधायिनः कथ्यन्ते, तदिदमेकार्थमनेकशब्द-
प्रकरणम्। अत्रैकेनार्थेनानेके शब्दा लक्ष्यन्ते, अनेकैः शब्दैरेकोऽर्थः
ततो लक्षितलक्षणया वृत्त्या प्रकरणं लक्ष्यते। अत्र यद्य-
गतिकर्मणां द्वाविंशतिशतसङ्ख्यानामविशिष्टं गमनमेकोऽ
उक्तः, तथापि प्रसिद्ध्यानुरोधाय "कसति" "लोठते", "श्चोतते
—इत्येवमादयः प्रतिनियतसत्त्वगमनविषया एव द्रष्टव्याः
तद्यथा,—य एवोत्कटिक उरसा वा गच्छति, स एव कसति-
त्युच्यते, नेतरो य ऊर्ध्वो गच्छति। तथा च,—य एव निम्ने
प्रदेशेन कश्चिदचेतनो लोष्ट्रादिरन्यो वा चेतनः पुरुषादिः अकाम

एवं गच्छतिकर्मणामेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद् गमन-विशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः। देशान्तरप्राप्तिस्तु चलन-पूर्विका, सर्वेषां समानं कार्य्यम्, इत्यत एकार्थत्वमेषामुक्तम्। सामान्य शब्दाश्च क्वचिद् विशेषवाचिनो भवन्ति; विशेषशब्दाश्च क्वचित् सामान्यवाचिनः, तदनुप्रेक्षितव्यम् ॥

एकार्थमनेन समासतो नैघण्टुकं प्रकाण्डमनुसृतम्, अथ" इदानी यद्व्याख्यातव्यं, तत् समासतः प्रतिज्ञायते।—"यानि अनेकार्थानि एकशब्दानि" पुरस्तात् समासतः सूचितानि, एता-वतामर्थानामिदमभिधानमित्येवम्, "तानि" "अतः" परम् "अनुक्रमिष्यामः" व्याख्ययेत्यभिसम्बन्धः। किंलक्षणा पुनरिह व्याख्या? इति। तदुच्यते,—

"तत्त्वं पर्य्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि।
निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे॥"

यान्येतानि दयत्यकूपारादीनि पदानि अनेकैरर्थैरुपदया-दानदहनहिंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदयादान-दहनहिंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि, तान्येवमितरेतरविशेषण-विशेष्यभावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणतामुपगतानि, एवम्प्र-कारया ऐकपदिकप्रकरणव्याख्यया 'अनुक्रमिष्यामः' वर्णयिष्यामः। अत्रार्थस्याप्रतीयमानस्य पर्य्यायाभिधानेन विभज्य प्रतिपादनं व्याख्या, शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या। एवमेते द्वे व्याख्ये। तयोरर्थपरिज्ञानमेकस्याः कार्य्यम्, शब्दपरिज्ञानमेकस्याः। तदेतदुभयमप्येकैकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते॥

आह,—किमनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्यायन्ते ? नेत्युच्यते,—"अनवगतसंस्कारांश्च निगमान्"। 'अनवगतसंस्कारान्' अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः। येषां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारो न साकल्येन ज्ञायते, तांश्च निगमान् अत्रैव व्याख्यास्यामः। पूर्वाणि चानेकार्थानि अनवगतसंस्कारांश्चेति च शब्दः॥

तदेतदेवम्प्रकारं प्रकरणं यत्रैतदुभयं व्याख्यायते, "तत्" "ऐकपदिकम्" "इति" अनेन नाम्ना अन्येऽप्याचार्याः "आचक्षते" निरुढा हीयमस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः। पूर्वस्मिन् प्रकरणे गणशः पदानां विरचनापेक्षयैव-दैकपदिकमुच्यते, अत्र त्वेकैकमेव पदं समाम्नातम्। तद्यथा,—"जहा, निधा"—इत्येवमादीनि। यत्र पुनः क्वचिदनेकान्यपि समाम्नातानि, तद्यथा,—"देवो देवाच्या कृपा" "सोमो अक्षाः"—इत्येवमादीनि तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः॥

एवं प्रकरणार्थं सङ्क्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णवृत्तित्वाच्च प्रथमं यत् पदं, तदुपादीयते,—"जहा(१)"—इति। आह,—किमेतदनवगतसंस्कारमुतानेकार्थम् ? उच्यते,—स च जहीत्यनेनानुपपन्नसंस्कारेणोक्तो भवति। अत्र हन्तेर्जहातेश्च सन्देह इति भाष्यकारेणावधृतं "जघानेत्यर्थः"—इति। आह,—कुतः पुनर्विशेषावधारणं हन्तेरेवात्र रूपम्, न पुनर्जहातेः ? इति।

को नु मर्य्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत्। जहा को अस्मदीषते। मर्य्या इति मनुष्यनाम मर्य्यादाभिधानं वा स्यान्मर्य्यादा (मर्य्यैरादीयते मर्य्यादा) मर्य्यादिनोर्विभागो मेथतिराक्रोशकर्मापापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्निधीयते पाश्या पाशसमूहः पाशः पाशयतेर्विपाशनात् ॥२॥

कतमः पुनरसौ निगमः? इत्याह,—"को नु मर्य्याः (ऋ० सं० ६, ३, ४६, २)"—इति। त्रिशोकस्येयमार्षम्। गायत्री। महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते। अस्यामृचि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसारूप्यार्थोपपत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति इन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः। कथम्? इति, शृणु,—"मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु। वधीर्मा शूर भूरिषु॥" (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ४)। 'मा' 'नः' 'एकस्मिन् आगसि' 'वधीः' हे 'शूर!' 'मा' 'द्वयोः' आगसोः वधीः। 'उत' अपि च 'त्रिषु' अपि आगस्सु मा वधीः। 'भूरिषु' अपि अपराधेषु 'मा वधीः' इति। एतस्मिन् प्रकरणे ब्रवीति "को नु मर्य्याः"—इति। हे 'मर्य्याः' मनुष्याः! युष्मानेव तावत् पृच्छामि,—'अमिथितः' अनाक्रुष्टः, परुषमपि वा किञ्चिदनुक्तः, अपि च 'सखा' समानख्यानः, 'सखायम्' एव समानख्यानमेव सन्तम् (यथा भवतामहं यशे समान-

घ्यानः, एवं सन्तम्) 'अब्रवीत्'। को न्वेवमाह? 'अमिथितः' अनाकुष्टो ब्रूयाद् यः कश्चित्,—यथा यूयमनाहूताः सन्तो मां ब्रूत मा वधीरिति। "जुहा को अस्मदीपते"। अपापकशब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः प्राक् जहाशब्दस्य अर्थोपद्योतनार्थम्,—'अपापकं" सन्तं "कमहं" "जघान" हतवान् "जातु" कदाचिदित्यर्थः। "अपापकं" "कम्" "अहम्" "जातु"—इति सर्वमेतद् अध्याहृतं भाष्यकारेण, 'जहा' शब्दस्य निराकांक्षीकरणार्थमधस्ताच्चोपरिष्टाच्च, एवं हि जहाशब्दः परिसमाप्तार्थो भवति। न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्व इति, पापकारिणन्तु हन्मीत्यभिप्रायः। ते यूयमपापा एवाजस्रं भूयास्थ, न वो हनिष्यामि। यत् पुनरेतदुक्तं भवद्भिः 'भूरिष्वष्यागस्सु, मास्मान् वधीः'—इति, कथमागस्कारी न हन्यते? श्वा पुरोडाशमवलिह्यात्, न च कस्यचित् कस्मिंश्चिदपि श्वता स्यात्, सर्वं वा असमञ्जसमेव स्यात्, यदि पापकारिणो न हन्येरन्, अथ मनुष्यानपापानपि त्वं हंस्येवेति। अत्र ब्रूमः,—"कः" "अस्मत्" अस्मत्तः अपापकारी सन् "भीतः" 'ईषते' "पलायते" इत्यर्थः, न कश्चिदप्यपापकारी मत्तः उद्विजमानः पलायते, स हि शुद्धेन चेतसा अभिमुख एव मामभ्येति, य एव तु पापकारी भवति, स एवात्मापराधशङ्कितया बुद्ध्या अस्मत्तो भीतः पलायते इत्यभिप्रायः। अत्रापि कोऽसदित्येतस्मात् पञ्चमीयोगात् ईषतेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः सतो गमनविशेषे पलायनेऽवस्थानम्। सो हि

शब्दश्चाध्याहृतः ? न ह्यभीतः कश्चित् पलायते। इत्येष
त्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"मर्य्या इति" मनुष्यनामसु पठितम्।
ो चैतत् "मनुष्यनाम" एव। तस्योक्ता व्युत्पत्तिः,—
र्यो मनुष्यो मरणधर्मा" इति। अथ "वा" "मर्य्यादा-
नम्" एव अत्र "स्यात्" न मनुष्यनाम। यदा मर्य्यादाभि-
तदभिप्रेतं भवति, तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या,—
र्यादा, मर्य्यैरादीयते"। का नु एषा मर्य्यादा,—यतो
ः सन्तो यूयमनाहता अनाक्रुष्टाश्च असदभियोगं सखायः
मम सख्युर्दस्तं मा वधीः ? इति, नैतन्याय्यमित्यभिप्रायः।
र्यादा, मर्य्यादिनोर्विभागः"। संश्रिता या भूमिरुपक्षीणा,
र्य्यैरुच्यते (विपयान्त इत्यर्थः), आदित्यस्य विषयस्योप-
च्यते। संश्रितायाश्च भूमेरादेश्च विभागकारिणी या
सा मर्य्यादेत्युच्यते। "मेथतिराक्रोशकर्मा"। यतः
ऽश्वमभिमेथतीति प्रसिद्धमश्वमेधे मेथतेराक्रोशकर्मत्वम्।
पि च शालो मेथनक इत्युच्यते, स ह्यभीक्ष्णमाक्रुश्यते,
ति च सः ॥

मपापकम्"—इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः,—
यं ब्रूयादपापकं सन्तं मा वधीरिति ? जघान कमहं
पकमपापकं वा ? कोऽसद्भीतः पलायते ? न कश्चि-
रीम्योऽहमित्यभिप्रायः। वलकृति सम्बन्धादिन्द्र एवायम् ॥

मेतस्मिन् मन्त्रे प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्या-

र्थोदपत्तिमिर्हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः, जह

हि तस्मिन् कल्प्यमाने प्रकरणं पूर्वोत्तराणि च पदानि विरुध्य

शब्दसारूप्येऽपि सति। तस्मान्नात्र जहातेरवकाशोऽस्ति, पारि

शेष्यात् हन्तेरेतद्रूपमित्युपपन्नं भवति॥

एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम्॥

"निधा (२)"—इति। एतत् पदमनवगतसंस्कारावसरप्राप्त व्याख्यानीयमैकपदिकव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुवृत्त्या स व्याख्यातव्य इति तदभिधानाभिधेयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रवृत्त्या ब्रूमः —"निधा पाश्या भवति"—इति। पर्य्यायेण तत्त्ववचनम्। यो वालमयः स्नायुमयो वा पाशसमूहः, पक्षिग्रहणार्थः, स पाश्येत्युच्यते। अधुना द्वावप्येतौ शब्दौ निर्वक्ति, निधाशब्दं पाश्याशब्दञ्च।—"यत्" यस्मात् इयं "निधीयते" नीचैर्धार्य्यते पक्षिग्रहणार्थम्। तस्मात् निधिरिति प्राप्ता, निधानीति वा। सेयमेवं प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसंस्कारेणोच्यते। पाश्याशब्द पर्य्यायाभिधानप्रसक्तं निर्ब्रवीति प्रत्ययोत्पादनार्थम्,—"पाश्या पाशसमूहः" इति। पदान्निष्कृष्य तद्धितार्थो निरुक्तः, अधुना पदार्थं निर्ब्रवीति,—"पाशः पाशयतेर्विपाशनात्" तेन हि विविधमतिशयेन वा पाश्यते वध्यत इत्यर्थः॥ २॥

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः। अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्द्धि चक्षुर्मुमुग्ध्य१स्मान्निधयेव बद्धान्।—वयो वेर्बहुवचनं (सुपर्णाः) सुपतना

आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा पूर्द्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान् पाशैरिव बद्धान् पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति पर्शुः स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैरङ्गमंगनादञ्चनाद्वा श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतो दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाकपूणिर्विपितो भवति श्यामतो यकृत् इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृद् यथा कथा च कृत्यते शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधाशब्दः पाशसमूहवाची, तमानीय प्रवीति, निधाशब्दनिगमार्थम्। कतमः पुनरसौ मन्त्रः ? इत्याह,— "वयः सुपर्णा" इति। शाकल्यस्य गौरिवीतेरिषमार्षम्। त्रिष्टुप्। अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशास्त्रस्य परिधानीयैषा निविद्धानीये सूक्ते। 'वयः' "आदित्यरश्मयः"। "वेतेः" गत्यर्थस्य (अदा० प०) नामीभूतस्य "बहुवचनम्" विः, वी, वयः इति। 'सुपर्णाः' "सुपतनाः" एत एव "उपसेदुः"। उपसीदन्ति व्युष्टायां रात्रा-

अहन्यहनि। कमुपसेदुः? 'इन्द्रम्' आदित्यम्। 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः। त एव यज्ञसहचारित्वात्, उद्गतेषूदितेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते। 'ऋषयः' त एव, अर्पणात्, प्रकाशकत्वात्। 'नाधमानाः' त आदित्यमुपसेदुः। कमर्थं "याचमानाः"? इति। "अपोर्णुहि" अपावृणु जनानामेतत् 'ध्वान्तम्' "आध्वस्तम्" आच्छादितं तमसा। 'चक्षुः' 'पूर्द्धि' "पूरय" युष्मदननुगृहीतमसफलमिवैतेषां जनानामेतच्चक्षुः, तत् पूर्द्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः। अथवा 'पूर्द्धि' "देहि" इति। यदुक्तं स्यात् अस्तं हि गच्छता त्वया एतेषां जनानामात्तमिव यच्चक्षुः, तत् पुनरुद्यंस्त्वमेतेभ्यो जनेभ्यो देहि। कथञ्च पुनर्देहि? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्चास्मान्" 'निधया' "पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् मण्डले "बद्धान्"। यावदेतत्तावदशेषं तमो नाशयित्वा एतेषां जनानामेतच्चक्षुर्युग्मं, सफलं वा कुर्मः। एवं ह्येतत् त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः। एतमर्थं याचमाना उपसेदुः॥

"चक्षुः "ख्यातेर्वा" दर्शनार्थस्य, "चष्टेर्वा" दर्शनार्थस्यैव। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्'—इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य पाश[illegible]शब्दः कोऽर्थः स्यात्?—'मुमुग्धि' 'बद्धान्'—इत्येतौ शब्[illegible]येन बद्धाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थाभिधायिनं शब्दमाकाङ्क्षत[illegible] तयोश्च सति वाक्यविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निध[illegible]शब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थाभि[illegible]धायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः पाशसमूहाभिधायित्वेनोपनिपात्य[illegible]

इतरथा ह्ययमितरैः पदैरसम्बध्यमानोऽनर्थक एव स्यात्। तस्मादेवं सर्वेष्वनवगतसंस्काराणामसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्याद्-आकाङ्क्षितरूप पदार्थेऽवस्थान भवति, तदुपपाद्यं सर्वत्र, ग्रन्थातिगौरवभयात् तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः॥

"शितामं (२)"—इति। एतदनवगतम्। अनुपन्यस्यैव पदम्, अभिधेयं चानुक्त्वैव निगममेव प्रथमं पठत्याचार्यः। विप्रतिपत्त्यानेकार्थत्वमस्येति। "पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः"—इति निगमः (य० मा० सं० २१, ४३)। पशुहविषः प्रैषेऽयं मन्त्रशेषः। कतमः पुनरसौ प्रैषः? "होता यक्षदिन्द्राग्नीछागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम्पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नून घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुषेतां हविर्होतर्यज॥" (य० मा० सं० २१, ४३)—इति। सर्व एव गद्यः। घामदेवस्यार्षम्। मैत्रावरुणो ब्रवीति। 'होता यक्षत्' होता यजत्वित्यर्थः। तेन चेज्यमानौ 'इन्द्राग्नी' अस्मात् 'हविषः' पश्वाख्यात् 'मध्यतः' यदेतत् मेदः' 'उद्भृतम्' अस्यां स्रुच्यां हितम्। तस्मान्मेदः पर्य्यस्यति, श्रपयति, त्रेधा मेदः करोतीति हि श्रुतम्। एतन्मेदः 'अद्य' एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्भृतम् 'आत्ताम्' भक्षयेताम्। 'पुरा द्वेषोभ्यः' हविर्मथिभ्यः पिशाचादिभ्यः। 'पुरा पौरुषेय्या गृभः' अर्वागिडावदानात्, इडा हि पुरुषार्थं गृह्यते, प्राक् तस्माद् ग्रहणात्। 'इन्द्राग्नी' 'घस्तां' भक्षयेतां,

घहन्यहनि। कमुपसेदुः ? 'इन्द्रम्' आदित्यम्। 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः। त एव यज्ञसहचारित्वात्, उद्गतेप्वदितेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते। 'ऋषयः' त एव, अर्पणात्, प्रकाशकत्वात्। 'नाधमानाः' त आदित्यमुपसेदुः। कमर्थं "याचमानाः"? इति। "अपोर्णुहि" अपावृणु जनानामेतत् 'ध्वान्तम्' "आध्वस्तम्" आच्छादितं तमसा। 'चक्षुः' 'पूर्धि' "पूरय" युष्मदननुगृहीतमसफलमिवैतेषां जनानामेतच्चक्षुः, तत् पूर्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः। अथवा 'पूर्धि' "देहि" इति। यदुक्तं स्यात् अस्त हि गच्छता त्वया एतेषां जनानामात्मिव यच्चक्षुः, तत् पुनरद्यास्त्वमेतेभ्यो जनेभ्यो देहि। कथञ्च पुनर्देहि ? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्चास्मान्" 'निधया' "पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् मण्डले "बद्धान्"। यावदेतत्तावदशेषं तमो नाशयित्वा एतेषां जनानामेतच्चक्षुर्युगं, सफलं वा कुर्मः। एवं ह्येतन् त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः। एतमर्थं याचमाना उपसेदुः॥

"चक्षुः "ख्यातेर्वा" दर्शनार्थस्य, "चष्टेर्वा" दर्शनार्थस्यैव। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्'—इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य पाशसमूहादन्यः कोऽर्थः स्यात् ?—'मुमुग्धि' 'बद्धान्'—इत्येतौ शब्दौ येन बद्धाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थाभिधायिनं शब्दमाकाङ्क्षतः तत्रैवं सति परमविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निधाशब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थाभिधायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः पाशसमूहाभिधायित्वेऽवतिष्ठते,

तरथा ह्ययमितरैः पदैरसम्बन्ध्यमानोऽनर्थक एव स्यात्।
स्मादेवं सर्वत्रानवगतसंस्कारणामसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्या-
ाकाङ्क्षितरूप एवार्थेऽवस्थानं भवति, तदुपपाद्यं सर्वत्र, ग्रन्था-
तेगौरवभयात् तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः॥

"शिताम (३)"—इति। एतदनवगतम्। अनुपन्यस्यैव
दम्, अभिधेयं चानुक्त्वैव निगममेव प्रथमं पठत्याचार्य्यः।
प्रतिपत्त्यानेकार्थत्वमस्येति। "पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः"—
ते निगमः (य० मा० सं० २१, ४३)। पशुहविषः प्रैषेऽयं
न्त्रशेषः। कतमः पुनरसौ प्रैषः? "होता यक्षदिन्द्राग्नीछागस्य
चेष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम्पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या
भो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमाना सुमत्क्षराणा
शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः
तामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुषेता
वेर्होतर्यज॥" (य० मा० सं० २१, ४३)—इति। सर्व एष
ः। वामदेवस्यार्षम्। मैत्रावरुणो ब्रवीति। 'होता यक्षत्'
ा यजरित्यर्थः। तेन चेज्यमानौ 'इन्द्राग्नी' अस्मात् 'हविषः'
गव्यात् 'मध्यतः' यदेतत् मेदः' 'उद्भृतम्' अस्यां स्रुच्यां
म्। तस्मान्मेदः पर्य्यस्यति, श्रपयति, त्रेधा मेदः करोतीति
तम्। एतन्मेदः 'अद्य' एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्भृतम् 'आत्ताम्'
येताम्। 'पुरा द्वेषोभ्यः' हविर्मेधिभ्यः पिशाचादिभ्यः।
' पौरुषेय्या गृभः' अर्वागिडावदानात्, इडा हि पुरुषार्थं
ते, प्राक् तस्माद् ग्रहणात्। 'इन्द्राग्नी' 'घस्तां' भक्षयेतां,

'नूनं' निश्चयेन। एतस्मिन् 'घासे' ग्रसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते 'अग्राणाम्' अनभिभूतानां रक्षोभिः मारुतैश्च प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संस्कृतानाम्। अथवा घासेअज्राणाम्' इत्येकं पदम्। तदायमर्थः,—घासे हि सति पशवो न अजर्यन्त इति 'घासेअज्राः'। 'यवसप्रथमानां' यवसः अशनम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येव देवतृप्तये प्रथमानि, तेषां यवसप्रथमानाम्। 'सुमत्क्षराणाम्' स्वयमेवैतानि भक्ष्यमाणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमत्क्षराणाम्। 'शतरुद्रियाणाम्। बहुस्तुतीनाम्। अथवा 'शतरुद्रियाणां' बहुशो रुग्णानाम्। 'अग्निष्वात्तानाम्' अग्निष्वात्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् स्वादूकृतानाम्। 'पीवोपवसनानाम्' पीवना छागेन, उपवस्तानाम्, अथवा पीवानं छागमुपगम्योषितानाम्। 'पार्श्वतः' अङ्गात् अवत्तानाम्' 'श्रोणितः' अवत्तानाम्। 'शितामतः' अवत्तानाम्। 'उत्सादतः' च उच्छेदनस्थानात् 'अङ्गादङ्गात्' अवत्तानाम्। 'करतः' कुरुताम् इन्द्राग्नी! तृप्तिम् एतेषाम् एवंलक्षणानामवदानानाम्। हे 'होतः'! यथं ताविन्द्राग्नी 'जुषेताम्' आसेवेताम्, एतत् 'हविः। तथ त्वमपि 'यज' ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति"। पर्शवं पङ्क्तय उच्यन्ते, तन्मयं हि तद् भवति पार्श्वपदलक्षणम्। आह —पर्शुः कस्मात्? उच्यते,—"पर्शुः, स्पृशतेः"। आह,—स्पृष्टम्? इति। उच्यते,—"संस्पृष्टा पृष्ठदेशम्" प्रति आह,—"पृष्ठं" कस्मात्? उच्यते—"स्पृशतेः"

नु० प०) एव, तद्धि "संस्पृष्टमङ्गैः"। आह,—"अङ्गम्" कस्मात्? उच्यते,—"अङ्कनात्" अङ्कितं हि तत् कालेन भवति, गतमित्यर्थः (भू० प०)। "अञ्चनाद्वा"। अञ्चतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०)। इत्यन्यत्वमर्थकल्पम्। पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्। अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति,—"श्रोणिः श्रोणतेः" धातोः "गतिचलाकर्मणः" (भू० प०)। गतिनिमित्तं चलनं यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गतिचलाकर्मणः। किं कारणम्? "श्रोणिश्चलतीव" ध्यानात् पशोः "गच्छतः"॥

शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे,—"दोः शिताम भवति" बाहु-रित्यर्थः। आह,—दोः कस्मात्? उच्यते,—"दोः" "द्रवतेः" (भू० प०) तस्य हि प्राणेन पशुर्द्रवति। 'श्रितमसभावेन पतत्-र्थे भवतीति शिताम। यदा दोर्विषये शितामशब्दः, तदैवं निरुक्त्यः। आह,—कपोपपस्या दोः शितामशब्देनोच्यते? उच्यते,—पशोर्हि बाह्यानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भव-न्ति। तत्र, पशोः पार्श्वे श्रोण्यावंसाविति बाह्यानि, जिह्वा-हृत्तादीनि आभ्यन्तराणि। तत्रैवं सति पार्श्वतः श्रोणितः तयोरन्तरा वर्त्तमानः शितामशब्दः किमन्यद् दोष्णोऽभि-धानं। प्रायो हि नियामको भवति। एवं बाह्यावदानप्राये शितामशब्दो वर्त्तते इति दोर्विषयः कल्पते। "योनिः शितामः"—"इति" शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। तत्र योनिः उदरीयः एव। योनिसमानदेशस्तु गुदो नामावदानमस्ति, योनिशब्देनोच्यते। स च गुदः "विपितो भवति"। 'विष्लृ

'नूनं' निश्चयेन। एतस्मिन् 'घासे' घसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते 'अज्राणाम्' अनभिभूतानां रक्षोभिः आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संस्कृतानाम्। अथवा 'घासेअज्राणाम्' इत्येकं पदम्; तदायमर्थः,—घासे हि सति पशवो न जीर्यन्त इति 'घासेअज्राः'। 'यवसप्रथमानां' यवसः अशनम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वाद्देवतान्येव देवतृप्तये प्रथमानि, तेषां यवसप्रथमानाम्। 'सुमत्क्षराणाम्' स्वयमेवैतानि भक्ष्यमाणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमत्क्षराणाम्। 'शतरुद्रियाणाम्'। बहुस्तुतीनाम्। अथवा 'शतरुद्रियाणां' बहुशो रुग्णानाम्। 'अग्निष्वात्तानाम्' अग्निष्वात्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् स्वादूकृतानाम्। 'पीवोपवसनानाम्' पीवना छागेन, उपवस्तानाम्, अथवा पीवानं छागमुपगम्योषितानाम्। 'पार्श्वतः' अङ्गात् 'अवत्तानाम्' 'श्रोणितः' अवत्तानाम्। 'शितामतः' अवत्तानाम्। 'उत्सादतः' च उच्छेदनप्रधानात् 'अङ्गादङ्गात्' अवत्तानाम्। 'करतः' कुरुताम् इन्द्राग्नी! तृप्तिम् एनेषाम् एवंलक्षणानामवदानानाम्। हे 'होतः'! यथैताविन्द्राग्नी 'जुषेताम्' आसेवेताम्, एतत् 'हविः'। तथा त्वमपि 'यज' ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—"पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति"। पर्शवो यद्त्र उच्यन्ते, तन्मयं हि तद् भवति पार्श्वपदलक्षणम्। आह,—"पर्शुः कस्मात्?" उच्यते,—"पर्शुः, स्पृशतेः"। आह,—किमनया स्पृश्यम्? इति। उच्यते,—"संस्पृष्टा पृष्ठदेशम्" प्रति भवति। आह,—"पृष्ठं" कस्मात्? उच्यते—"स्पृशतेः"

(तु० प०) एव, तदि "संस्पृष्टमङ्गैः"। आह,—"अङ्गम्" कस्मात्? उच्यते,—"अङ्गनात्" अङ्गितं हि तत् कालेन भवति, गतमित्यर्थः (भू० प०)। "अञ्चनाद्वा"। अञ्चतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०)। धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम्। पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्। अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति,—"श्रोणिः श्रोणतेः" धातोः "गतिचलाकर्मणः" (भू० प०)। गतिनिमित्तं चलनं यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गतिचलाकर्मणः। किं कारणम्? "श्रोणिश्चलतीव" च्यानात् पशोः "गच्छतः" ॥

शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे,—"दोः शिताम भवति" बाहुरित्यर्थः आह,—दोः कस्मात्? उच्यते,—"दोः" "द्रवतेः" (भू० प०) तस्य हि प्राणेन पशु द्रवति। 'श्रितमंसभावेन एतत् कार्य्यं भवतीति शिताम। यदा दोर्विषये शितामशब्दः, तदैवं निर्वक्तव्यः। आह,—कयोपपत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते? शृणु,—पशोर्हि बाह्यानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भवन्तीति। तत्र, पशोः पार्श्वे श्रोण्यावंसाविति बाह्यानि, जिह्वाहृदयादीनि आभ्यन्तराणि। तत्रैवं सति पार्श्वतः श्रोणितः इत्येतयोरन्तरा वर्त्तमानः शितामशब्दः किमन्यद् दोष्णोऽभिदध्यात्। प्रायो हि नियामको भवति। एवं बाह्यावदानप्राये च शितामशब्दो वर्त्तते इति दोर्विषयः कल्पते। "योनिः शिताम"—"इति" शाकपूणिः" आचार्य्यो मन्यते। तत्र योनिः अनवदानीया एव। योनिसमानदेशस्तु गुदो नामावदानमस्ति, स योनिशब्देनोच्यते। स च गुदः "विषितो भवति"। 'विष्ट

व्याप्तौ' (जु० उ०), व्याप्तः स पुरीषेण भवति। अथवा विपित-मांसो विपुषितमांसः, विस्रस्तमांसः, स भवति। आह,—कयो-पपत्त्या शाकपूणिर्मते योनिः शिताम शब्देनोच्यते? इति। शृणु,—स हि श्रोण्यनन्तरो भवति, श्रोण्यनन्तरश्च शितामशब्द उच्यते,—श्रोणितः शितामत इति। शब्दसारूप्यमपि च किञ्चि-दस्ति,—विपितो भवति, शितामेति। अनयोपपत्त्या अनेन च शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूणिर्मन्यते।

"श्यामतो यकृत्तः"—"इति" "तैटिकिः" आचार्य्यो मन्यते। यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति। एवं हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते। एवञ्च सति यकृत्त एतदवदातं चोदितं स्यादिति गम्यते। किङ्कारणम्? तद्धि "श्यामं" श्यायतेः" (भू० आ०) धातोः, तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते। आह,—"यकृत्" कस्मात्? उच्यते,—तद्धि मृदुत्वात् "यथा कथा च" अयत्नेनैव "कृत्यते" छिद्यत इत्यर्थः। "शितिमांसतो मेदस्तः"—"इति" "गालवः" आचार्य्यो मन्यते। श्वेतान्मांसात् 'शितिमांसतः'। कतमत पुनस्तत् श्वेतं मांसमिति? उच्यते—'मेदस्तः'। तस्मात् यदुक्तं भवति शितिमांसत इति, तदेवोक्तं भवति शितामत इति। [illegible] शब्दसारूप्यमस्ति। "शितिः" "श्यतेः" तनूकर-[illegible]), परो हि विवेकस्तेजसो मेदस्येवावतिष्ठते। [illegible] वा" य एव हि मान्यो भवति, तदर्थमेतत् [illegible]धा" सुमनसा हि तदुपादीयते। अथ वा [illegible] भवन्ति, तैरुपादीयते। "मनोऽस्मिन् सीद-

तीति वा" सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति। "मेदः" "मेद्यतेः" स्नेहनार्थस्य ॥

एवमेव शितामशब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि। एवमेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्काराणि उपेक्षितव्यानि। उक्तं हि,—

"शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः।
सर्वमेतदनेकार्थे दशानवगमे गुणाः ॥"—इति।

(१) (२) (३) (४) (५) (६)
कतमे पुनस्ते ? इति। पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुणविभा-
(७) (८) (९) (१०)
गक्रमविक्षेपाध्याहारव्यवधानानि। तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्वचनं कर्त्तव्यम्। उक्तं हि,—

"धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम्।
यद्वैकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥
धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च।
वाक्यजं व्यतिकीर्णञ्च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥"—इति।

(१) पदजात्यनवगतम्,—"त्व" इति यथा, नाम, निपातो वा ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—"शिताम" इति ॥ यथा।

(३) स्वरानवगतम्,—"वने न वायो" इति यथा।

(४) संस्कारानवगतम्,—"ईर्मान्तासः" इति यथा।

(५) गुणानवगतम्,—"करूलती" इति यथा।

व्यातौ' (जु० उ०), व्यातः स पुरीषेण भवति। अथवा विषित-मांसो विपुषितमांसः, विस्रस्तमांसः, स भवति। आह,—कयो-पपत्त्या शाकपूणेर्मते योनिः शिताम शब्देनोच्यते? इति। शृणु,—स हि श्रोण्यनन्तरो भवति, श्रोण्यनन्तरश्च शितामशब्द उच्यते,—श्रोणितः शितामत इति। शब्दसारूप्यमपि च किञ्चि-दस्ति,—विषितो भवति, शितामेति। अनयोपपत्त्या अनेन च शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूणिर्मन्यते।

"श्यामतो यकृत्तः"—"इति" "तैटिकिः" आचार्यो मन्यते। यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति। एवं हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते। एवञ्च सति यकृत्त एतद्यदातं चोदितं स्यादिति गम्यते। किङ्कारणम्? तद्धि "श्यामं" श्यायतेः" (भू० आ०) धातोः, तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते। आह,—"यकृत्" कस्मात्? उच्यते,—तद्धि मृदुत्वात् "यथा कथा च" अयत्नेनैव "कृत्यते" छिद्यत इत्यर्थः। "शितिमांसतो मेदस्तः"—"इति" "गालवः" आचार्यो मन्यते। श्वेतान्मांसात् 'शितिमांसतः'। कतमत पुनस्तत् श्वेतं मांसमिति? उच्यते—'मेदस्तः'। तस्मात् यदुक्तं भवति शितिमांसत इति, तदेवोक्तं भवति शितामत इति। एवमपि बहुतरं शब्दसारूप्यमस्ति। "शितिः" "श्यतेः" तनूकर-णार्थस्य (दि० प०), परो हि विवेकस्तेजसो मेदस्येवावतिष्ठते। "मांसं" "माननं वा" य एव हि मान्यो भवति, तदर्थमेतत् संस्क्रियते। "मानसं वा" सुमनसा हि तदुपादीयते। अथ वा य एव हि मनस्विनो भवन्ति, तैरुपादीयते। "मनोऽस्मिन् सीद-

तीति वा" सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति। "मेदः" "मेद्यतेः" स्नेहनार्थस्य॥

एवमेष शितामशब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि। एवमेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्काराणि उपेक्षितव्यानि। उक्तं हि,—

"शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः।
सर्वमेतदनेकार्थं दशानवगमे गुणाः॥"—इति।

(१) (२) (३) (४) (५) (६)
कतमे पुनस्ते? इति। पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुणविभा-
(७) (८) (९) (१०)
गक्रमविशेषाध्याहारव्यवधानानि। तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्वचनं कर्त्तव्यम्। उक्तं हि,—

"धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम्।
यद्वैकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम्॥
धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च।
वाक्यजं व्यतिकीर्णञ्च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम्॥"—इति।

(१) पदजात्यनवगतम्,—"त्व" इति यथा, नाम, निपातो वा?

(२) अभिधेयानवगतम्,—"शिताम" इति॥ यथा।

(३) स्वरानवगतम्,—"वते न पायो" इति यथा।

(४) संस्कारानवगतम्,—"ईर्मान्तासः" इति यथा।

(५) गुणानवगतम्,—"करूलती" इति यथा।

(६) विभागानवगतम्,—"मेहना" इति यथा।

(७) क्रमानवगतम्,—"उपरमध्वं मे वचसे" इति यथा।

(८) विक्षेपानवगतम्,—"द्यावा नः पृथिवी" इति यथा।

(९) अध्याहारानवगतम्,—"दानमनसो नो मनुष्यान्" इति
।

(१०) व्यवधानानवगतम्, "वायुश्च नियुत्त्वान्" इति यथा।
एकमपि पदं पदद्वितयं क्रियते—"पुरूवादः, पुरुयानदनाय"
यथा।
पदद्वितयमपि चैकं पदं क्रियते,—"गर्भनिधानीं सवितुः"
यथा।
आख्यातमपि च नाम क्रियते,—"सर्वाणीन्द्रस्य धनानि
रक्ष्यमाणाः" इति यथा।
एवमेव शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः, दृष्टानुविधानात्
इति यथासम्भवमनुविधेयः॥ ३॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः। राधस्तन्नो
दद्वस उभया हस्त्याभर। यदिन्द्र (चित्र) चायनीयं
नीयं धनमस्ति यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि
तानि त्वया नस्तद्दातव्यमद्रिवन्नद्रिरादृणात्येतेनापि वात्तेः
ात्ते सोमाद इति,ह विज्ञायते राध इति धननाम राध्नु-
त्येनेन तन्नस्त्वं विनधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहरोभौ

समुन्धी भवतो दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो मनोतेः ॥४॥

"मेहना (४)—इति। एतदवगतम्। "मंहनीयम्" इति अवगमः। "यदिन्द्र चित्र मेहना"—इति निगमः। अत्रेभौमस्यार्षम्। अनुष्टुप्। ऐन्द्री। स्वरपृष्ठानां स्वरसाम्नां
१ २१ ३
प्रथमे स्वरसाम्नि "यज्जायथा अपूर्व्य" इति स्तोत्रियः, स्वर-
१ २ ३ २ ३
पृष्ठानां "यदिन्द्र चित्र मेहना" इति द्वे "या इन्द्र भुज
१ २ ३क
आभर" इति तृतीयानुरूपस्येति विनियोगः। हे "इन्द्र"! 'चित्रम्' "चायनीयम्" पूजार्हम्, "यत्" 'मेहना' "मंहनीयं" पूजार्हम्, तव 'राधः' "धनम्" "अस्ति" किञ्चित्, 'त्वादात' "त्वया" च "दातव्यम्" एवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा "नः" अस्मभ्यम् "तत्" यतः, अतो ब्रूमः—हे 'अद्रिवः' वज्रिन्! 'तत्" "नः" राधः हे 'विदद्वसो' आप्तधन! साम्प्रतमेव 'उभाभ्यां हस्ताभ्याम्" अकृपणम् 'आभर' "आहर" मा चिराय त्यभिप्रायः। अथ "वा" "यन्म इह नास्तीति" एतस्मिन् वाक्यैकदेशे "त्रीणि" "पदानि" "मध्यमानि" मध्ये भवन्तीत्यर्थः। कथं मेहना इत्येषा संहिता,—'मे - इह — न' इति ? तान्यस्याः संहितायाः पदानि। एवमेव वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति। अत्र 'यत्'—इति प्रथमं पदम्, अतः परं 'मे' 'इह'

'न'—इत्येतानि त्रीणि मध्यमानि पदानि, 'अस्ति'—इति पञ्चमं पदम्। एवमभिप्रेत्य "इन्द्र चित्र"—शब्दादपकृष्योक्तं "त्रीणि मध्यमानि पदानि" इति। आह,—यद्येवम् पदविभागः, तदा कोऽर्थः? इति। उच्यते,—यत् मे मम गृहे नास्ति धनम्, तव च तत् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावत् स्तोतृभ्यः, तदस्माभ्यामस्मभ्यमाभरेति। बह्वृचानां 'मेहना'—इत्येकं पदम्। छन्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि 'म, इह, न'—इति। तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानुविहितौ, एवञ्जातीयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थमुभयोश्च प्रामाण्यख्यापनार्थम्॥

आह,—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः? इति। उच्यते,—'विद्यावान्' विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते,—यच्च यस्य गृहे नास्ति, स तद्विशिष्टमविशिष्टं वा प्रार्थयेत, न चानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्गमस्ति, तस्मान्मंहनीयमित्येतयार्थमत्या मेहनेत्येवमेकं पदमभिप्रेतं शाकल्यस्य। गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः। एवमत्र विशेषलिङ्गाभावाद्विप्रतिपत्तिः एवमन्येष्वपि शाखान्तरपदविकल्पेषु अनुविधानमविरोधेन कर्त्तव्यम्। एवमयं मेहनाशब्दो राधःशब्दसामानाधिकरण्ये वर्त्तमानो यन्मंहनीयं राधः, यद्वा मद्गृहे नास्तीति धनविशेषणत्वात् कमन्यमर्थं ब्रूयात्? तस्मान्मेहनेति सामर्थ्याद्धनविशेषणमेतदित्युपपत्तिः॥

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते।—"अद्रिरादृणात्येतेन" ... ह्यायुधं भवतीति। अद्रिर्वज्र उच्यते। आह,—

द्रिः कस्मात्? उच्यते,—आदृणाति आदारयतीत्यर्थः। अथवा सोमाभिषवग्रावभिस्तद्वान् अद्रिवान् स्यात्। तैरपि हि सोम आदार्यते "अपि वा" "अत्तेः स्यात्" अद्रिः। कुतः? एतन्निगमात्। कतमोऽसौ निगम इति "ते सोमाद इति ह विज्ञायते" "ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निंसते (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायतेऽत्तेरद्रिः स्यादिति। व्याख्यात एव शेषः। "राधः" "इति" एतत् "धननाम" स्मारयति। व्यभिचारित्वाद्वा शब्दानां धननामसु पठितमपि सदेतदवधारयति,—इहाप्येतद्धननामैव, नात्र व्यभिचारोऽस्तीति। पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी योज्यौ। "विस्तधन" इति प्राप्तधन! उभौ समृध्यौ भवतः, संपूर्णावित्यर्थः॥

"दमूनाः (५)"—इति। एतदनवगतम्। "दममनाः" दमूनाः स्यात्, दमे हि नित्यमस्य मनः, अक्रूरमना इत्यर्थः। "दानमना वा" दातव्यं मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः। "दान्तमना वा" दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः, स वा दमूनाः। अथवा "दम इति" एतद् गृहनाम" एतद् यस्य मनसि ममेदमिति, स दमूनाः "स्यात्" गृहपतिरग्निः॥४॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमन्नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्। विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभरा

भोजनानि ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा गृहाणीति वा (अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव) दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्या इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

निगमः,—"जुष्टो दमूनाः"—इति। वसुश्रुतस्यात्रेयस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या चेयं चातुर्मास्येषु साकमेधे। हे भगवन्नग्ने! 'जुष्टः' आसेवितस्त्वमस्माभिः स्तुतिभिः 'दमूनाः' दममना अक्रूरमनाः भूत्वा, ततः 'उपयाहि'। अथवा गृहं ममेदमिति चेतोऽवस्थाप्य, तत् उपयाहि। अथवा दानमना भूत्वा, दातव्यमेभ्यो मयेत्येवं चेतोऽवस्थाप्य, तत उपयाहि। अथवा दान्तेष्वेव हि तव मनो वयञ्च दान्ताः, 'अतिथिः' च त्वमग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रातः सायञ्च उद्बोध्यमानो भवसि स्वभाव एवैष तवाग्निहोत्रिणामतिथित्वेनोपस्थातव्यमिति, अतो ब्रूमः वयमपि दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च, अस्माकमपि य एषः 'दुरोणे' यज्ञगृहे यज्ञस्तायते, तं त्वमुपयाहि, तमागच्छ, 'विद्वान्' जानानः स्वम-

धिकारं भक्तावास्माकम्। किञ्च, 'विश्वाः' सर्वाः 'अभियुजः' अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्त्र्यः, शत्रुसेनाः त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्त्तमानाः, 'विहृत्य' नानाप्रकारं हत्वा, तत उपयाहि। किञ्च, एवमागच्छंस्त्वं शृणु यत्कुरुष्व,—'शत्रूयतां' येऽस्माकं शत्रुत्वं कामयन्ते कर्त्तुम्, तान् विहत्य, तेषां धनानि, ततो यानि तेषां भोजनानि अन्नानि, धानानि वा, तानि अस्मभ्यम् 'आभर, आहरेति समस्तार्थः॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च। आह,—"अतिथिः" कस्मात्? उच्यते,—"गृहान्" "अभि" आभिमुख्येनासौ "अततो भवति" गत इत्यर्थः। "अतति—पतति" इति गतिकर्मसु पठितम्, अथवैवमन्यथा स्यात्, "अभ्येति" अभ्यागच्छति "तिथिषु" पौर्णमास्याद्यासु "परकुलानि" यजमानकुलानीत्यतिथिः। "अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव"। "दुरोण इति" एतत् "गृहनाम"। आह,—किङ्कारणम्? उच्यते—ते हि गृहाः "दुरवा भवन्ति, अवतिस्तर्पणार्थः, "दुस्तर्पाः" इत्यर्थः। उक्तञ्च,–'कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि' —इति। एवमेतस्मिन्मन्त्रे, जुष्टः, दमूनाः, अतिथिः, विद्वान्, हे अग्ने! यज्ञमुपयाहि! इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्त्तमानः 'दमूनाः' शब्दः कमन्यमग्निविशेषणादर्थं ब्रूयात्? न कञ्चिदपि, परिशेषाद्दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति सिद्धम्॥

"मूरः (६)—इति। एतदनवगतम्। बहुवचनञ्चैतत्, मूर्, मूरौ, मूरः इत्येवम्। आह,—कुत एतत्? उच्यते,—"व्यदन्ति" इत्येतस्मिन्नाख्याते बहुवचननिर्देशात्, मूरो व्यदन्ति'

—इत्येतत् सम्पद्यते! "मूषिकाः—इति" अनेनागतसंस्कारेण यः "अर्थः" उक्तः स्यात्, स एव मूष इत्युक्तः प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन। 'मूषः'—शब्दस्य तत्त्वमाख्यातम्, अधुनाऽऽख्यातं प्रसक्तस्य मूषिकाशब्दस्य निर्वचनं करोति,—"मूषिकाः पुनर्मुष्णातेः"। "मुष स्तेये (क्र्या० प०)" इति। अस्य "मूषः अपि च "एतस्मात् एव" ते हि हरन्ति धान्यादीनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः। मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति सन्तपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं मे अस्य रोदसी) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

—इति निगमः,—"सं मा तप०—० रो- त्रितस्य, कुत्सस्य, वैयमार्षम्। पङ्क्तिः। "माम्" "अभितः" सर्वतोऽवस्थिताः

कूपे पतितस्य एताः, "कूपपर्शवः" कूपेष्टकाः, सङ्कटेऽवस्थितम्। कथं पुनः संतपन्ति मामभितः? 'सपत्नीरिव' यथा समानभर्तृका योषितः (परस्परं वा पीड्यन्ते) एकं भर्तारमभि सन्तपेयुः दुर्वचोभिः, इदमस्याः त्वया कृतम्, इदं मम न कृतमिति, एवं मामेताः कूपपर्शवः सन्तपन्ति, ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पीड्ये। किञ्च, 'मुषो न' "मूषिका इव" 'शिश्नाः "शिश्नानि" "व्यदन्ति" अदन्ति तानि। अन्नवेष्टितानि, अन्नमिश्राणि, अन्नमिश्रोदकपायितानि "सूत्राणि" "व्यदन्ति"। सूत्रशब्दोऽध्याहृतः उपपत्ति दृष्ट्वा भाष्यकारेण। विविधमदन्ति भक्षयन्ति। अथ "वा" "स्वाङ्गाभिधानम्" एतत् "स्यात्"। स्वाङ्गाभिधानमिति शेषोऽभिप्रेतः, भवति हि तिरश्चामेषः स्वभावः,—यच्छेपं भक्षयन्ति। अथवा लाङ्गूलमपि सादृश्यात् शिश्नमुच्यते, भवति हि मूषिकाणामेष स्वभावः,—स्नेहभाण्डे स्वलाङ्गूलं मुक्त्वा उद्धृत्य व्यदन्ति आस्वादयति। उपपद्यत उपमार्थ एवायमर्थोऽपि शिश्नशब्दो विकल्प्यते। एवमेते मदुक्तः "सन्तपन्ति मा आध्यः"। आधयः "कामाः" सोमेन यक्ष्ये, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येवमादयः। मां भक्षयन्ति, पीडयन्ति, असम्पूर्यमाणाः। 'आधिः'—इति मानसं दुःखमुच्यते। "स्तोतारं ते शतक्रतो" हे 'शतक्रतो!' तव नाम 'स्तोतारं' सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपर्शवः, मा उभयपार्श्वोरन्तं सबाह्यान्तरं सन्तापयन्ति। न च नाम त्वमस्मानेतस्या आपदः त्रायसे, समर्थः सन्? अहो न युक्तम्? भक्तपरित्यागो हि सतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः। यदा एवमर्थ-

मानो न शुश्राव इन्द्रः, तदा द्यावापृथिव्यौ आह,—यदि नायमिन्द्रः शृणोति मन्दभागधेयत्वादस्माकम्। युवामपि तावत् हे 'रोदसी!' "वित्तम्" "जानीतम्" "अस्य" वचसः स्तुत्यात्मकस्य यत् प्रयोजनम्, यदर्थमहं रोरवीमि, युवामपि चैतस्मात् अतिभयाकारात् कूपात् उद्धरतम्। यदि नायमिन्द्रोऽभ्युद्धरति युवयोरपि स्तोतैवाहमित्यभिप्रायः॥

आह,—पर्शवः इति एतावति श्रूयमाणे कुत एतत् कूपपर्शव एताः? इति। उच्यते,—"त्रितः कूपेऽवहितः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते विशेषलिङ्गात् तदेव भाष्यकारेण ख्यापितम्, अतएव सूक्तगताद्विशेषलिङ्गात् उपलभ्य "त्रितं कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रति बभौ" यथेयमृक्। तस्मात् कूपपर्शवः एता इति॥

सूत्राणि स्यन्दन्तीति सूत्रशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः शिश्न इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो मुष्कसम्बन्धेन, तेन सम्बन्धेन सूत्राणि स्यन्दन्तीति। साङ्गाभिधानपक्षे तु अध्याहारो नास्त्येवेति॥

"तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम्"। तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्म, इतिहासमिश्रम्, इतिहाससंयुक्तमित्यर्थः। तत् यथा,—"त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये"—इत्येवमादि (ऋ० सं० १, १०, ५, १३)। "ऋङ्मिश्रं" "गाथामिश्रं" च "भवति"। स पुनरितिहासः ऋग्बद्धो गाथाबद्धश्च। ऋक्प्रकार एव कश्चित् गाथेत्युच्यते, गाथाः शंसन्ति, नाराशंसीः शंसन्तीति च, तं गाथानां कुर्वन्ति। स एव सूक्तानां स्वभावः प्रदर्शितः,—इतिहाससम्बद्धान्यपि सूक्तानि भवन्ति। तेषु प्रकरणादपि सन्दिग्धस्य

पदस्यार्थोऽध्यवसेयः, यथेह पर्शुशब्दो भाष्यकारेणाध्यवसित इति ॥

भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्ब्रवीति,—"त्रितः तीर्णतमो मेधया" एकतद्वितयोः सकाशात् "बभूव"। "अपि वा" सङ्ख्यानिमित्तमेव एतत् "नाम" "अभिप्रेतं स्यात्"। कथम्? "एकतः, द्वितः, त्रितः इति त्रयः" हि ते भ्रातरः "बभूवुः" तस्मात् सङ्ख्यानिमित्तमप्युपपद्यत एव। उक्तञ्च,—"भार्य्याङ्गारेणाभ्यु-पादयत् तत एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रित इति ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः। सोमराजन् प्रण आयूंषि तारीरहानीव सूर्य्यो वासराणि ॥ ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूंषि सोमराजन्। अहानीव सूर्य्यो वासराणि। वासराणि वेसराणि विवास-नानि गमनानीति वा कृत्तनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्त्तनहन्तनयातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

"इषिरः (७)"—इति। एतदनवगतम्। "ईषणेन वा एषणेन वा अर्षणेन वा" इति। एताः शब्दसमाधयः। "इषि

रेण ते मनसा" इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इरिशब्दस्य प्रतीयत एवमतो विशेषणत्वमित्यभिधेयमनुक्त्वा निगममेव पठति,
—"इरिरेण ते मनसा ०—० वासराणि"—इति (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)। प्रगाथस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। सौमी। हे भगवन्! 'सोम!' 'इरिरेण मनसा' त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः। "ईर्षति, फणति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। "एषणेनेति वा" स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः। "अपणेनेति वा" दर्शनवता। ईदृशेन मनसा किं कुर्मः? 'ते' तव योऽस्माकं स्वांशः, तं भक्षीमहि तं भक्षयेमहि। कथं पुनः भक्षयेमहि? 'पित्र्यस्येव रायः' यथा पित्र्यो धनांशः अविघ्नेन भक्ष्यते, भक्षितश्च सुखपरिणामो भवति, एवं तव वयं स्वमंशमविघ्नेन भक्षयेमहि, भक्षितश्च सुखपरिणामो मे अस्तु, मातीव विघ्नेमहीत्यभिप्रायः। किञ्च, हे 'सोमराजन्!' 'प्र' 'न' 'आयूंषि' 'तारीः' तारय च प्रवर्द्धय च नः आयूंषि। कथं पुनः प्रवर्द्धय? "अहानि इव सूर्य्यो वासराणि"। यथा सूर्य्यः वासराणि वासन्तिकान्यहानि। "वासराणि" इति "वेसराणि"। शीतोष्णाभ्यां हि द्वाभ्यां तानि सरन्ति, तेषु हि शीतोष्णं भवति, रात्रौ शीतम्, दिवा उष्णम्। अथवा "विवासनानि" स्युः, तानि हि तम् शीतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः। "गमनानीति वा" विसृतानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीति उच्यन्ते। यथा तानि सूर्य्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एवमस्माकं त्वमायुः प्रवर्द्धयेरित्याशीः॥

"कुरुतन (८)"—इति। "अनर्थका उपजना भवन्ति" य एवार्थः कुरुतेत्युक्ते भवति, स एव कुरुतनेति, नात्र नकारस्यार्थोऽधिकोऽस्ति। अधुना एवमुक्त्वा अन्यान्यपि दर्शयति,—कर्त्त-नहन्तनयातनेति"।

"शुनं सुफाला वितुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः। शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तनास्मे"—इति (य० वा० सं० १२, ३१)।

अग्निचयने क्षेत्रकर्षणे विनियुक्ता। त्रिष्टुप्। 'शुनं' सुफालाः' सुखं शोभनाः फालाः, 'वितुदन्तु' विकृषन्तु 'भूमिम्'। सुखं 'कीनाशाः' भूमिं कीणनाशाः, खिलोत्कर्त्तारः, कर्षुकाः, 'अभियन्तु' 'वाहैः' अनडुद्भिः। अयं तावदेवं कृषीबलः कृषिं करोतु, युवामपि हे 'शुनासीरौ!' 'हविषा' उदकेन 'तोशमानौ' निघ्नन्तौ भूमिं सुपिप्पलाः' सुफलाः, एताः 'ओषधीः' 'कर्त्तन' कुरुत, 'अस्मे' अस्मभ्यमित्यर्थः॥

"यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति॥ द्रुहः पाशान् प्रति संमुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम्"—इति (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)॥

वसिष्ठस्येयमार्षम्। सान्तपनस्य चरोः याज्यैषा। 'यः' नः' अस्माकं हे 'मरुतः!' 'दुर्हृणायुः' पापक्रोधः, 'तिरश्चित्तानि' अन्तर्हितानि चित्तानि कृत्वा सम्मोह्य ततो हन्तुमस्मानिच्छति। 'वसवः' सर्वभूतवासयितारः! तस्येदंलक्षणस्य 'द्रुहः' अस्मद्-द्रोग्धुः उपरि 'पाशान्' 'प्रति संमुचीष्ट' प्रतिसम्मोचयत। पाशैः

एवं 'वद्ध्या 'तपिष्ठेन' तापयितृतमेन हन्मना' हननेन, वधेन 'हन्तना' हन्तेत्यर्थः ॥

"कोऽन्वत्र मरुतो मामहे वः प्रयातन सखीँरच्छा सखायः। मन्मानि चित्रा अपि वातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम् ॥" —इति (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)। इन्द्रागस्त्यमरुतां सम्वादः। कयाशुभीयं सूक्तम्। तत्रेयमगस्त्यस्यार्षम्। महाव्रते व्यूढस्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते। हे 'मरुतः!' कोऽन्यः युष्मानेवमेतस्मिन् जगति 'मामहे' पुनः पुनः महयति, पूजयति ? यथा अहं, तथा न कश्चिदित्यभिप्रायः यत एवमतो ब्रवीमि,—अस्मान् एव 'सखीन्' आभिमुख्येन 'प्रयातन, प्रयात, हे 'सखायः!'। किञ्च, 'मन्मानि' मननानि स्वानि चेतांसि 'चित्राः' चित्राणि, अस्मान् प्रति 'अपि वातयन्तः' निगमयन्तः 'एषाम्' 'ऋतानां' यज्ञानां प्रापयितारः 'भूत' भवत, हे 'नवेदाः' मेधाविनः! इत्यर्थः ॥

"जठरम् (६)"—इति। एतदनवगम्। "उदरं भवति"—इति अभिधेयवचनम्। "जग्धम्" भुक्तमन्नम् "अस्मिन्" अवस्थितं "ध्रियते" इति जठरम्। अत्र "वा" जग्धमस्मिन् "धीयते" जग्धधानं वा स्यात्। एते शब्दसमार्घा ॥ ७ ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय। आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः

सुतानाम् ॥ मरुत्वानिन्द्रः मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मि मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वे तस्मादेव त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

"मरुत्वाँ इन्द्र"—इति निगमः। "मरुत्वाँ इन्द्र वृषभः०—० सुतानाम्"—इति (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। महाव्रते पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि शस्यते। मरुत्संयुक्तो भूत्वा पिब। हे 'इन्द्र!' यः त्वं 'वृषभः' वर्षिता, 'अपाम्' इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसम्बन्धात्। यः त्वामेवं कर्मकारी तं त्वां ब्रवीमि,—'रणाय' "रमणीयाय संग्रामाय" रमणीयं संग्रामं करिष्यामीति एतमर्थमुद्दिश्य "पिब" एतं "सोमम्" अस्मत्प्रदत्तम्। 'अनुष्वधं स्वधेति अन्ननाम, सवनीयपुरोडाशायभिप्रायेण। 'अनुष्वधम्' "अन्वन्नम्"। 'मदाय' "मदनीयाय" पानाय, युष्मदर्थमस्माभिः संस्कृतम्। 'जैत्राय'—इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण, द्विविधो हि मदः,—सम्मोहकरो जैत्रश्च, तयोः जैत्र इष्टः संग्रामे। कथं च पुनः पिब?—किमीप्सन्? नेत्युच्यते,—'आसिञ्च स्वजठरे' ये 'मध्वः' "मधुनः"। "मधुसोममिति, औपमिकम्"—इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वम्।

"मायतेः" धातोः। तृप्तिर्हि समाना, सोमेन मध्वा चेत्यौपमिकत्यम्। "इदमपीतरत् मधु" माक्षिकम् "एतस्मादेव" मायतेः। यत्तु सोमस्योपचारत्वेन, तस्मात् माध्वीकम्। 'ऊर्मिः' सङ्घातः। तावत् तं सोममासिञ्च स्वजठरे, यावता जैत्रो मद उपजायते। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,—यस्मात् 'त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम्' त्वमेव 'राजा' ईश्वरः "पूर्वेष्वपि अहःसु सुतानाम्" अभिषुतानाम्, न केवलमाधुनिकानाम्, एवं ते समुचितं सोमपानमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)
प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

—०—

द्वितीयः पादः

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ १(६) ॥

"तितउ (१०)" इति। [illegible]। "परिपवनं भवति"—इति [illegible]। [illegible] परिपूयन्ते येन द्रव्येण, तत् [illegible]। [illegible] 'तितउ'। तुन्नैर्वा छिद्रैः [illegible] 'तितउ'। [illegible] वा तुन्नानि [illegible] 'तितउ' [illegible] ॥ १ (६) ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाच-
क्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मी-
हिताधि वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः सक्तुः
तेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो
ति यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञान-
तो ध्यानवन्तस्तत्र सखायः सख्यानि सञ्जानते भद्रैषां
क्ष्मीर्निहिताधि वाचि भद्रम्भगेन व्याख्यातं भजनीयं
तानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा लक्ष्मी-
भाद्वा लक्षणाद्वा (लप्स्यनाद्वा) लञ्छनाद्वा लषतेर्वा स्याद्
साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्ला-
कर्मणः शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ २ (१०) ॥

निगमः,—"सक्तुमिव तितउना"—इति । विद्यासूक्ते वृद्-
तेरार्षम् । "सक्तु सचतेः" स हि सूक्ष्मत्वात् सचति संश्लि-
ति अङ्गे । ततः "दुर्धावो भवति"—इति उपपत्तिः । दुःखं
व्यते प्रक्षाल्यत इत्यर्थः । "कसतेः वा स्यात् विपरीतस्य" स
विकसितः" विपुष्पितः "भवति" ॥ यथा सक्तुं कश्चित् परि-
नेन पुनाति, एवं "मनसा" परिपवनस्थानीयेन परिपूय विवि-
त्य शब्दार्थं न्याययुक्तां "वाचं" "यत्र" यस्मिन् समाजे यत्र
"धीराः" धीमन्तः, मेधाविनः 'अक्रत' "अकृषत" कुर्वन्ती-

त्यर्थः। अत्र केचित् अह्नात प्रज्ञानमित्यभिधीयते, प्रज्ञा
स्यात् वाचः। तत्र किम्? इति "तत्र सखायः" सम
ख्यानाः। समानख्यानानामेव समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाणा
तद्यथा,—वैयाकरणानां वैयाकरणा एव, नैरुक्तानां नैरुक्ता
"सख्यानि" सखिभावान् "सजानते" विभागानि सजानते, इत
तरस्य यो विज्ञानप्रकर्षः, तं जानते। किङ्कारणम्? यस्मा
"भद्रा" भन्दनीया "एषां" "लक्ष्मीः" विज्ञानाख्या "निहिताधि
वाचि" वाचः 'अधि' उपरि, 'निहिता' अवस्थापिता। तस
लक्ष्म्या इतरेतरस्य विज्ञानश्रमं जानते, इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञा
स्यत इत्यभिप्रायः॥

"भद्रम्"। "भगेन व्याख्यातम्" स्त्रीभगः तथा स्यात्,
भजतेः इति। "भजनीयम्" इति। "भूतानाम्" "अभिद्रव
णीयम्" अभिगमनीयमित्यर्थः। "भवद्रमयतीति वा" यस्य हि
तद् भवति, स रमते। "भाजनवद्वा" सन्ति हि कल्याणरूपा
पुरुषाः, ये यस्य भाजनम्, तैः तद्वत्॥

"लक्ष्मी."। "लाभाद्वा" लक्ष्मीवन्त एव लभन्ते, नेतरे।
"आ लक्षणाद्वा" आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान्। "लञ्छनाद्वा"
तया हि लञ्छित इव भवति। "लषतेः (भू० उ०) वा स्यात्,
प्रेप्साकर्मणः" सर्व एव हि तामभिलषन्ति। "लग्यतेः (भू० प०)
वा स्यात्, आश्लेषकर्मणः" आश्लिष्य इव हि सा वर्त्तते
पुरुषम्। "लज्जतेः (तु० आ०) वा स्यात्, अश्लाघाकर्मणः"
ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति, ते स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते॥

"शिप्रे (११)"—इति। "एतत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः" "शिप्रे हनू नासिके वा"—इति, अत्र हि एतन्निगमप्रसक्त-यास्यतीति लाघवार्थमुत्क्रमम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सञ्ज-ारर। यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते ग्रिमस्मै ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुक्त हरणानादित्य-रश्मीन् हरितोऽश्वानिति वाथरात्री वासस्तनुते सिमस्मै ासरमहरवयुवती सर्वस्मादपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव वासस्त-ुत इति तथापि निगमो भवति पुनः समव्यद्विततं वयन्ती। ामनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

"मध्या (१२)"—इति। एतदनवगतम्। "मध्ये"—इत्य-ागमः। "तत् सूर्य्यस्य देवत्वं ०—० सिमस्मै"—इति निगमः ऋ० सं० १, ८, ७, ४)। आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्षम्। त्रैष्टुप्। सौर्य्यस्य पशोः पड्वे वपाया याज्या, सूत्रितञ्च —"चित्रन्देवानामिति पुरोनुवाक्यास्तिस्र उत्तरा याज्याः सौर्य्य-स्योपांशु (आ० ३, ८)" इति। 'तत्' अहं 'सूर्य्यस्य' भगवतः 'देवत्वं' देवतात्वं, 'तन्महित्वं' तच्च महत्त्वं माहाभाग्यं 'मन्ये' जाने। तत् किम्? इति,—'मध्या' "मध्ये" "यत्" "कर्मणां

क्रियमाणानाम्" अनेकेषाम् अपगणय्य सर्वान् कर्मकर्तॄन्
तेषां "विततम्" एतत् प्रकाशजालम्। एवमतिमहत्। मह
कालेन तत् दुरुपसंहारमन्यैर्यदेकेन मुहूर्त्तेनायत्नेनैव भग
सूर्य्येण "संहियते" तत् अस्य देवत्वं तच्च महत्त्वमहं मन्ये।
"यदासौ भगवान् सूर्य्यः, "अयुक्त" युनक्ति, 'हरितः' "हरण
रसहरणात् "आदित्यरश्मीन्" आत्मन्यस्तं गच्छन् 'सधस्थ
पृथिवीलोकादारुह्य। पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्थान
इतो हि ते सर्व एव रसानाददते। 'आत' अथेत्यर्थः।
तदैव उपसंहृतसर्वरश्मिजाले भगवति सूर्य्ये, 'रात्रिः' 'वास
"वेसरमहरवयुवती" अवमिश्रयन्ती 'सिमस्मै' सिमस्मात्, स
स्मात् लोकात् अहरपरुह्य, स तमः 'तनुते'। तदेवमेतर
सूर्य्यस्यैव माहाभाग्यं यदस्य सन्निधौ तमो नश्यति, यश्चानेन
स्पृष्टो देशः स तमसा छाद्यत इत्यभिप्रायः। "हरितोऽस्यानि
या" ऐतिहासिकपक्षमनेन ॥

"अपि वोपमार्थे स्यात्, रात्रीव वासस्तनुत इति" वास
इव रात्री तमः तनुत इत्यर्थः। पूर्वत्र वेसरमहरवयुवती तम
स्तनुत इति माध्यमिका, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येव
पुरमा ॥

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते, "तथा" च "निगमः" "अपि"
र्थं भवति"—"पुनः समव्यत् विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्
धावध्कम् धीरः। उत्संहायास्थाद् व्यृ१ तूँरदर्धररमतिः सविता
देव आगात् ॥" (ऋ॰ सं॰ २, ८, २, ४)। गृत्समदस्ये

म्नार्षम्। सावित्री। त्रिष्टुप्। पृष्ट्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेव-
शस्त्रे शस्यते तृतीयसवने। "पुनः समव्यद्वितं वयन्ती"।
'समतात्सीत्'—इति निर्वचनम्। समवेष्टयदित्यर्थः। यथा
तैवित् काचित् वासो वयन्ती, पुनः संवेष्टयत्यस्तमयकाले,
नश्च वितनोत्यादित्य उदिते, एवमियं रात्रिः पुनरेव तमः
विष्टयति, योषिदिव वासो वयन्ती। कदा पुनः संवेष्टयति?
दा 'मध्या' मध्ये 'कर्त्तोः' कर्मणां क्रियमाणानां लौकिकवैदि-
नां 'वितनम्' एतद्रश्मिजालम्, 'शक्म' स्वात्मप्रसवादपरथभूतं
धात्' न्यदधात्, नीचैर्धत्ते लोकानां प्रकाशनाय। अथवा
क्मेति कर्मनाम स्यात्, यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म निधत्ते,
दधाति, उदेति 'धीरः' धीमानादित्यः, तदा अहनि अभ्युपस्थिते
ः संवेष्टयति रात्रिस्तम इति। अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव
तेतीति। एवमेतस्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्यादसत्युपमाशब्दे
उपमा तम उपमीयते। यथेह तथा पूर्वस्मिन्नपि, निगमेऽपीत्ये-
के मन्यन्ते। अपरे पुनः अपि चोपमार्थे स्यादित्यनीवं वर्ण-
त,—रात्रीव वासस्तनुत इत्यत्र वासःशब्दोऽहःशब्दपर्याय-
ी, तस्योक्ता व्युत्पत्तिः वैसरमहरिति। सा रात्रिः वासस्त-
अहस्तनुत इत्यर्थः। रात्रिप्रान्ते हि शुक्लमहर्लक्ष्यते, तेन
ते रात्र्यैवेदं ततमिति। एवमुपमार्थत्वमेके मन्यन्ते,—यदा
मर्थः, तदा "पुनः समव्यद्वितं वयन्ती (ऋ० सं० २, ८, २,
'—इत्यत्र पुनः समवेष्टयदहो रात्रिः, विततमिव वासो
ती। कदा? यदा मध्ये कर्मणां 'न्यधात्' निदधाति।

अस्तं गच्छन् आदित्यः स्वमण्डले 'शक्म' रश्मिजालं य
'उदस्थात्' उत्तिष्ठति, स्वरश्मीनुपसंहृत्य 'व्यधात्' वि
'ऋतून्' अहोरात्रलक्षणान्। यदा एवम् 'एषः' 'सविता
'अलमतिः' पर्याप्तमतिः, 'आगात्' आगच्छति। 'तदा
तनुते' 'वासः' अहर्लक्षणम्, 'पुनः' 'संवेष्टयतीत्येवं मन्य
यदत्रार्थाविरोधि तत् प्रतिपत्तव्यम् ॥ ३ (११) ॥

इन्द्रे॑ण॒ सं हि दृक्ष॑से सञ्जग्मा॒नो अबि॑भ्युषा। म
समानवर्चसा ॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्
षा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेि
स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (१२) ॥

"मन्दू (१३)"—इति। एतदनवगतम्। "मदिष्णू, मन्दुने
षा" शब्दसमाधो। "इन्द्रेण सं हि"—इति निगमः। म
छन्दस इदमार्षम्। महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्त्र
माध्यिकेषु चाहःसु स्तोमातिशृक्षौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसि
शस्त्रे इन्द्र उच्यते। हे भगवन्! इन्द्र! त्वं 'इन्द्रेण' ईश्वरे
शीलेन वा मरुद्गणेन, नित्यमेव "सङ्गच्छमानः" 'संदृश्यसे', "सन्
श्यसे"। 'अबिभ्युषा' अभयवता, "गणेन"—इत्यध्याहार
णौ च "युवां" मरुद्गणः त्वं च, एकत्र सङ्गतौ। "मदिष्णू"
र्षशीलौ, नित्यमुदितावित्यर्थः। 'समानवर्चसौ' च समान
र्न्तौ इत्यर्थः। एवं "मन्दू समानवर्चसा"—इत्येतेन द्विवचनं

मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः। "अपि वा" एवमन्यथा "स्यात्"। मन्दु इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तत्वेन विपरिणामः, एवञ्च सति मरुद्गणविशेषणमेतद्भवति। 'कथम्? "मन्दुना" मरुद्गणेन, इन्द्र! सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानः। "समानवर्चसा इति" एतत् पदं मन्दुनेति "एतेन" पदेन "व्याख्यातम्" यथैव हि मन्दू इत्येतत् द्विवचनमेकवचनं वा, एवमेतदपि,—समानवर्चसाविन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचनमथवा मन्दुना समानवर्चसा च मरुद्गणेन इत्येवं तृतीयैकवचनम्। अपि वा एवं मरुद्गण उच्यते,—त्वमिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्यमेव सन्दृश्यस इति। समानमन्यत् ॥ ४ (१२) ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः। हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्मम् अश्वाः ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः) पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वाऽपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतीदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति संशूरणासः (दिव्यासो अत्याः) शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः। हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते। हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानं

(श्रेणिश इति) श्रेणिः श्रयनेः समाश्रिता भवन्ति य
क्षिपुर्यदापन् दिव्यमज्ममजनि माजिमश्वा अस्त्यादि
स्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वो निस्तष्ट इति । सूरा
वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

"ईर्मान्तासः (१४)"—इति । एतदनवगतम् । "समी
तान्ताः"—"पृथ्वन्ता वा" इति यथासम्भवं शब्दसमार्थ
"ईर्मान्तासः"—इति निगमः । दीर्घतमस आर्षम् । "यत्
दुत्तम्"—इति इयञ्च, द्वे अप्येते अश्वस्तोमीये सूक्ते, तेन चाश्
स्तूयतेऽश्वमेधे, आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्त उच्यन्ते ईर्मा
न्तासः, तेषां सतानां येऽश्वाश्चत्वारः, ते "समीरितान्ताः
विक्षिप्तान्ताः, प्रसृतान्ताः, प्रविरला इत्यर्थः । "पृथ्वन्ता वा"
तेषामेवाश्वानां पृथवोऽन्ताः, पृथूरस्काः, पृथुजघना वा इत्यर्थः।
"सिलिकमध्यमाः, संसृतमध्यमाः" संश्लिष्टमध्यमा इत्यर्थः।
तेषां हि सतानां ये मध्यमास्त्रयः इतरेतरमुत्पीड्य संश्लेषेणा-
वस्थिताः । अथवा पृथुजघनोरस्कानां सतां मध्यमाः शरीरप्र-
देशाः, सतानामपि सश्लिष्टाः संलग्नास्तनवः, निरुदरास्तेऽश्वा
इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरुपपद्यत एव । "शीर्षमध्यमा वा"
सिलिकमध्यमा वा । एवमपि हि शब्दे सारूप्यमस्ति, यो हि
तेषां सतानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः । "अपि वा"
एवमन्यथा स्यात् । "शिर आदित्यः" एव "भवति" सर्वभूत

१। "मूर्द्धा, राजेति वा अहमेतमुपासे इति ह विश्व-

शेते"। यस्माद्यासावनुप्रविश्य प्राणभावेन सर्वभूतानि "शेते" मास्ते, तस्मात् सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः। स चैतेषामश्वानां "मध्ये तिष्ठति" शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा इत्युक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते। "इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव"—इति प्रासङ्गिकम्। "समाश्रितानि" हि "एतत्" उत्तमाङ्गम् "इन्द्रियाणि" चक्षुरादीनि "भवन्ति" इति शिर उपपत्तिः। 'संशूरणासः' सङ्गताः शूरेण भगवतादित्येन संशूरणाः। "शूरः शवतेर्गतिकर्मणः" स हि परानभिमुखो गच्छत्येव, न पर्य्यावर्त्तते। 'दिव्यासः' ते हि "दिव्याः" दिविजाताः, 'अत्याः' "अतनाः" ते हि अतन्त्येव, मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठन्ते। य एवंलक्षणा अश्वास्ते किं कुर्वन्ति? इति। उच्यते,—'हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते' हंसा इव श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृताः यतन्ते गच्छन्ति। "हंसा हन्ते." ते हि "घ्नन्त्यध्वानम्"। कदा पुनरेवं यतन्ते? "यदाक्षिषुः" 'यत्' "यदा" यस्मिन् काले 'आक्षिषुः' 'आपन्' आप्नुवन्ति। किम्? 'दिव्यम्' 'अज्मम्' "अजनि"। अस्यतेऽस्यां गम्यत इति अजनिः, धाविका, स्वर्गपथ इत्यर्थः। यदा ते आप्नुवन्ति—उदयादारभ्य यावदस्तमिति, तदैवं यतन्ते। के पुनस्ते? इत्युच्यते—'अश्वाः'। एवमेतानि ईर्मान्तास इत्येवमादीनि अश्वविशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात्। आश्वमेधिको रथो भवत्यात्मा इत्येवं प्रक्रमेण सूर्यदैवत एव मन्त्र उक्तः। स पुनरयमश्वस्तुतौ विनियुक्तस्तदसमञ्जसमिति मन्यमानो भाष्यकारः प्रतिसमाधित्सुराह,—"अस्त्यादित्यस्तु-

तिरश्वस्य" इति, अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तूयत इत्
आह,—कयोपपत्त्या ? इति। उच्यते, "आदित्यादश्वो नि
इति"—अनयोपपत्त्या सूर्य्यात्मना अश्वः स्तूयते। आह,—
एतत्सूरादश्वो निस्तष्ट ? इति। उच्यते,—"सूरादश्वं व
निरतष्ट—इत्यपि निगमो भवति"। "यमेन दत्तं त्रित एनम
न्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्। गन्धर्वो अस्य रशनामगृ
णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट॥"—इति (ऋ० सं० २, ३,
२)। 'यमेन' 'एनम्' अस्माकं 'दत्तम्' अश्वम् 'त्रितः' त्रिस्था
वायुः 'आयुनक्' युनक्ति। यत्रायं योक्तव्यः, तत्र वायुना यु
स्येन्द्रेणाधिष्ठितस्य 'अस्य' 'गन्धर्वः' गन्धर्वराजः 'रशनामगृ
णात्' नियमेन रज्जुं गृह्णाति। कुतः पुनरयमश्वः ? इत्युच्य
—'सूरात्' सूर्य्यादेतमेवंलक्षणम् 'अश्वं' 'वसवः' 'निरतष्ट' निर्म
एयन्तः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे सूर्य्यप्रभवोऽश्व इति स्तूयते
"कारणाच्च कार्य्यमनन्यत्"—इत्युपपद्यते सौर्य्येण मन्त्रेणाश्वस्
स्तुतिरिति॥ ५ (१३)॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः। न तत्
अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः॥ कायमान-
चायमानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातॄरपोऽगम
उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत् सन्निह
भवसि जायमानः। लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः।

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः। क्षीरं पावकशो चिषम्। पावकदीप्तिम्। अनुशायिनमिति शाशिनमिति वा॥ ६ (१४)॥

"कायमानः (१५)"—इति। एतदनवगतम्। "चायमानः" —इत्यवगमः, "कामयमान इति वा"। "कायमानो वना त्वम्" —इति निगमः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)। विश्वामित्रस्ये-यमार्षम्। बृहती। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! अग्ने! 'कायमानः' "चायमानः" पश्यन्नित्यर्थः। अथवा "कामयमानः"। किम्? त्वां योनिम्। कतमाम्? 'वना' "वनानि" दारूणि। दारुभ्योऽग्निर्जायते, तदेतत् प्रसिद्धमेवोक्तम्, यदा चाग्निरनुगच्छति अरणी वावगच्छति। 'मातृः' वा सर्वभूतनिर्मात्रीः 'अपः' सापि योनिरेवाग्नेः। "आपो वा अग्नेर्योनिः,— इति ह विज्ञायते"। अनयोरन्योरन्यतरां योनिं 'यत्' यदा 'अजगन्' "अगमः" "त्वम्"। कदा पुनरगमः? "उपशाम्यन्"—इत्यध्याहृत भाष्यकारेण, अनुगच्छन्नित्यर्थः। तस्य तत्रैवमनुगच्छतः किम्? इति। उच्यते,—'न' 'तत्' 'ते' 'अग्ने'! 'प्रमृषे' 'निवर्त्तनम्'। "न प्रमृष्यते" न प्रमृज्यते निवर्त्तनं', वर्त्म, मार्गो न लुप्यत इत्यर्थः। कथं गम्यते न प्रमृज्यते मार्गः? "इति। 'दूरे' अपि 'सन्' अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात् "इह" पुनः "भवसि" एव। कदा? "जायमानः" "यत्" यदा अद्भ्यो जायसे वैद्युतात्मना, यदा वा अरणिभ्यां जायसे मथ्यमानः, तदा॥

"न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः। नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान् नयन्ति" इति (ऋ० सं० ३, ३, २३, ३)। "लोधम् (१६)"—इति। एतदनवगतम्। "लुब्धम्"—इत्यवगमः। यस्मिन् निगमे एष शब्दः सा वसिष्ठद्वेषिणी ऋक्। अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः, अतस्तान् निर्ब्रवीमीति ॥

"शीरम् (१७)"—इति। एतदनवगतम्। अग्निरभिधेय "अनुशायिनमिति वा"—इति, अनुप्रविश्य सर्वभूतानि शेते इत्यनुशायी, तमनुशायिनम्। अश्नोति व्याप्नोति वा सर्वभूतानीति "आशिनम्"। "शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा दीदाय दीर्घश्रुत्तमः ॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ६, ७, ११, १) भार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते 'शीरम्' अनुशायिनं व्यापिनं वा अग्निं स्तौमि। "पावकशोचिषम्" पावयित्री यस्य शोचिर्दीप्तिः, तं पावकशोचिषम्। किञ्च 'ज्येष्ठः' श्रेष्ठः, 'यः' प्रधानः 'दमेषु' यज्ञगृहेषु 'आदीदाय आदीप्यते, परिचर्य्यमाणोऽग्निहोत्रिभिः। किञ्च 'दीर्घश्रुत्तमः' यः, दीर्घश्रोतृतमः यो दीर्घश्रुत्तमः। तमग्निं स्तौमि ॥ ६ (१४) ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके। बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ कनीनके कन्यके कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा। (कमनेनानीयत

इति वा) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्भयोदारुपाद्योर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अवृद्धे ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु शोभेते वभ्र वोरश्वयोः संस्तव इदश्व मेऽदादिदश्वऽ मेदादित्यृपिः प्रसंख्यायाह । सुवास्त्वा अधि तुग्वनि । सुवास्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति । कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः । पुनर्नो नमन्ते मरुतो नसत इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् । ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तैरिन्द्रं चोदय दनाय मघम् ॥ ७ (१५) ॥

"विद्रधे (१८), द्रुपदे (१६)"—इत्येते पदे एकनिगमे । द्वे अप्यनवगते, पक्षेण चानेकार्थे । 'विद्रधे' विद्धे, 'द्रुपदे' द्रुममये पदे इत्यवगमः । दारुपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते । कन्ययोर्वा पादपीठप्रवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते । द्वयोरपि पदयोरेक एव निगमः,—"कनीनकेव विद्रधे०—०शोभेते"—इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ७)। वामदेवस्यार्षम् । "कन्या कमनीया भवति" सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव । अथवा "क्वेयं नेतव्येति वा" दानायेत्येवं तां प्रति पिता चिन्तयतीति कन्या । "कमने-

नानीयत इति वा"। "कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः" "कनति (१७)' कानिषत् (१८)"—इति कान्तिकर्मसु पठितम्। 'इव' इति उपमायाम्। 'विद्रधे' 'नद्ये' 'द्रुपदे' 'अर्भके'—इत्येतानि चत्वारि पदानि "कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि" "सप्तम्या एकवचनानीति" एवं "शाकपूणिः" आचार्य्यो मन्यते। एकस्मिन् दारुमये प पीठेऽस्मिन् समधिरूढेषु पाकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधि 'शोभेते' यथैवं 'बभ्रू' बभ्रूवर्णे अश्वे 'यामेषु' आजिस्था यमनस्थानेषु, कन्यके, शालभञ्जिके वा। तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुक्त इति शाकपूणिराचार्य्यो मन्यते। यास्कस्तु "विद्रयोः" विद्रु ताधोभागयोः "दारुपाद्योः" अधिरूढयोः कन्ययोरभिधानपदान् मिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्यते। ताभ्यां ह्यश्विन्यो रुपाकारत्वेन सारूप्यमस्तीत्येवमुपादानम्। दारुपाद्योरिति तस्मिन् व्याख्यानप्रसक्ते पदे विग्रहप्रसक्तो दारुशब्दो निरुच्यते,— "दारु दृणातेर्वा" विदारणार्थस्य (क्र्या० प०)। "दृणातेर्वा" हिंसार्थस्य तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य "द्रु"—इत्येतदभिधानं भवति। द्रुपदे इत्येतदपेक्ष्य "तस्मादेव द्रु"—इत्येतदुक्तम्, द्रुम इत्यर्थः। "नद्ये नपनाते"। "अर्भके अवृद्धे" अल्पके इत्यर्थः। "ते" कन्यके एवम्प्रकारेषु "तदधिष्ठानेषु" तेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे "शोभेते" यथा "एवं" "बभ्रू" बभ्रूवर्णे अश्वे "यामेषु" आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु, वर्त्तमाने शोभेते। ते एवमेव "बभ्रूयोरश्वयो संस्तवः"॥

"तुग्वनि (२०)"—इति एतदनवगतम्। "तूर्णमेतदायन्ति"—इति शब्दसमाधिः। "तीर्थम्" अभिधेयम्। "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि"—इति निगमः (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)। अस्य ऋक्पादस्य ऋकछेपापेक्षो निर्णयः। सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्यामयं पादः, तस्या या आद्यान्या आधस्त्या ऋक्, तदपेक्षो निर्णयो यतः, अतस्तस्या ऋचः आधस्त्यायाः सङ्क्षिप्यार्थमाह भाष्यकारः,—'इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह"—इति। इदञ्च द्रव्यजातं, मम दत्तवानसौ राजेत्येवं, प्रसङ्ख्याय' परिसङ्ख्यानं कृत्वा, ऋषिराह उक्तवानित्यर्थः। कतमा पुनरसौ आधस्त्या ऋक्, यथायमर्थः सङ्क्षिप्यते? इति। उच्यते,—"अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम्। मंहिष्ठो अर्य्यः सत्पतिः." (ऋ० सं० ६, १, ३५; ६)। सोभरेः काण्वस्येयमार्षम्, परा च, दानप्रशंसा। 'यः' 'अदात्' 'मे' मम, 'पौरुकुत्स्यः' बहुशत्रुकर्त्तितुः पुत्रः 'त्रसदस्यु' दस्युत्रासनः। किमदात्? 'पञ्चाशतं वधूनाम्' पञ्चाशतं वोढव्यानां कन्यानाम्। 'मंहिष्ठः' पूज्यतरः। 'अर्य्यः' ईश्वरः। 'सत्पतिः' च सतां पालयिता च। एवंलक्षणः पौरुकुत्स्यः त्रसदस्युः मम दत्तवान् पञ्चाशतं वधूनाम्। आह किमेतदेवादात्? नेति। उच्यते,—इदञ्च यदुक्तम् उत्तरञ्च यद् वक्ष्यते। कतरा पुनरसावुत्तरा ऋक्? इति। उच्यते,—"उ त मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुग्वनि। तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद् वसुर्दियानां पतिः"—(ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)। अप्येतत्,—यदुक्तम्,

अपि च यदेवम् वक्ष्यमाणमिति 'उत'—शब्द एतमुभयं समा
यति। 'मे' मम 'प्रयियोः' (प्रगम्यते येन, तत् प्रयियुः, धन
इत्यादि, तस्य प्रयियोः) धनस्य, यद्दानात्। तामिः कन्यानि
'वयियोः' (ऊयत इति वयियुः वस्त्रादि, तस्य) च वह
'तिसृणां सप्ततीनां' गवाम्। 'श्यावः' श्यामवर्णः कृष्णः, श्
वर्णानां 'प्रणेता' प्रकर्षेण नेता अग्रतोगामी। 'भुवद्वसुः' भ
यिता वसूनाम्। 'प्रशस्तः' पूजितलक्षणः। 'दियानां' दान
णाम्, देया याः तासां पतिः। ताश्च गा एतत्सङ्ख्यायु
एतद्गुणयुक्ताश्च मह्यमदात्। क्व पुनरसावदात्? 'सुवास्त
सुष्ठु निवासाया नद्याः 'अधि तुग्वनि' तीर्थेऽधि, एतत् अ
मह्यम्। "सुवास्तुः नदी" "तुग्वं तीर्थं भवति" "तूर्णं"
"एतत्" अवगाहनार्थम् "आयन्ति"। अत्र दानसम्बन्धा
सुवास्तुशब्दो नद्यभिधाने, प्रसिद्धं हि नद्यां दानम्, नदीसम्ब
न्धाच्च तुग्वशब्दोऽपि तीर्थाभिधायक इत्युपपत्तिः। निगमार्थ
प्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽपि अन्वीक्षितव्य एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शित
माचार्येण॥

"नंसन्ते (२२)"—इति। एतदनवगतम्। "नमन्ते"—
इत्यवगमः। "कुविन्नंसन्ते"—इति निगमः, "ताँ आ रुद्रस्य
मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः। यत् सस्वर्ता
जिहीळिरे यदाविरव तदेनं ईमहे तुराणाम्"॥ इति (ऋ० सं०
५,४,२८,५)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। 'तान्' अहं 'मीळ्हुषः'
मरुतः वर्षस्य सेक्तॄन् धनवतः, बलवतः वा 'आविवासे' आभि

सुख्येन स्थित्वा परिचरामि। किंलक्षणान् पुनः मरुतः आविघासे ? 'रुद्रस्य' इन्द्रस्य स्वभूतान्, आत्तान् वा। अथवा 'मीव्हुषः' इति रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात् मीव्हुषो रुद्रस्य स्वभूतानिति। कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ? यस्मात् ते मरुतः 'कुवित्' बहु 'नंसन्ते' 'नमन्ते' 'पुनः' वर्षायु प्रकारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रह्वीभवन्ति। किञ्च, 'यत्ससवर्त्ता' यच्छरीरगतम् 'एनः' जिहीलिरे' लज्जयन्ति, यच्च 'आविः' प्रकाशम्, तदेवम्प्रकारमुभयलक्षणमपि। एनोऽस्मान् 'जिहीलिरे' लज्जयन्ति। तदेषां मरुतां 'तुराणां' त्वरमाणानां प्रसादेन उभयलक्षणमपि 'अवयजेमहि' निर्णुदेमहि,—इत्येतत् 'ईमहे' 'याचामहे' अनेन परिचारेण आराध्यैतान् मरुत इति। "नसत इत्येतदुपरिष्टात्" द्वादशाध्याये "व्याख्यास्यामः"—"अभि प्रयन्त समनेव योषाः" (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)—इति व्याख्याने, "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति॥

"आहनसः (२३)"—इति। एतदनवगतम्। "आहननवन्तः"—इत्यवगमः। "ये ते मदा आहनसः"—इति निगमः, "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम्। ये ते ०—० मयम्॥"—इति (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)। पावमानी सौमी। कवेर्भार्गवस्येयमार्षम्। जगती। हे भगवन्! 'सोम!' 'परिप्रधन्व' परिप्रक्षर, एतस्मात् दशापवित्रात्। 'स्वस्तये' स्वस्त्ययनाय अस्माकम्। 'नृभिः' एतैः ऋत्विग्भिः, 'पुनानः' पूयमानः। किञ्च, 'अभिवासय' अभिप्रच्छादय,

अभिमावय। 'आशिरम्' तृतीयसवने। किञ्च, 'ये ते मद
आहनसः' ये ते मदाः तव आहननवन्तः, "वञ्चनवन्तः" सम्भ
हयितारः, 'विहायसः' महान्तः, तैः 'इन्द्रं' 'चोदय' प्रेरय, 'दातवे'
"दानाय" 'मघं' धनम्। यथास्माकं तैर्मदैरनभिहतचेताः स
दद्यात् मघं धनमित्यर्थः ॥ ७ (१५) ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत
प्रियाणि। अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुन
युवतीनाम् ॥ उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शो
नात्तस्यैव वक्षो भासाध्यूढं इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्य
काये शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भ
न्यापोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति
नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपा
ण्याविष्कुरुते ऽद्मसदद्मान्नं भवत्यद्मसादिनीति वाद्मसानिनीति
वा। ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात् पुनरे युवतीनाम्।
(स्वपतो बोधयन्ती) शाश्वतिकतमागात् पुनरे युवतीनाम्।
ते वार्शीमन्त इष्मिणः। ईशणिन इति वैशणिन इति
वार्शनिन इति वा वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः।
अमोरात्तरण्यौ प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्।

अभिवहनस्तुतिमभिपत्रणप्रवादो स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते परितक्म्येत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥८(१६)॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४, २ ॥

"अन्नसत् (२४)"—इति। एतदनवगतम्। "अन्नसादिनीति १ अन्नसानिनीति वा" शब्दसमाधी। "उपो अदर्शि—इति ागमः (ऋ० सं० २, १, ३, ४)। कक्षीवत आर्षम्। औपसी। ष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते, 'उपो अदर्शि' उपश्लिष्टा ायत इयमुषाः। कस्य? 'शुन्ध्युवः' शोधयितुरादित्यस्य, ादित्यो हि यदप्यशुचिर्भवति, तदपि रश्मिभिः स्पृष्ट्वा शुची- करोति। "सूर्यः पवित्रमुच्यते"—इति वक्ष्यति। तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युः, तस्य शुन्ध्युवः। कथं पुनरुपश्लिष्टा दृश्यते? 'वक्षो न' वक्ष इव, यथा तस्य स्वभासः स्वप्रकाशजालं वक्षीभूतमेतस्मिन् मण्डलेऽध्यूढम्, एवमियमुषा एतस्मिन् मण्डले उपश्लिष्टा दृश्यते, सन्निकर्षात्। प्रासङ्गिकमुच्यते शब्दसामा- न्यात्,—"इदमपीतरत्" "वक्षः" पुरुषवक्षः, पशुवक्षो वा अङ्गम् "एतस्मादेव" वहेर्धातोः (भू० प०), इदम् "अध्यूढम्" अधिप्रवे- शितमेव "काये" शरीरे भवति। "शकुनिरपि" य एष मद्गुर्नाम, अयमपि "शुन्ध्युरुच्यते" "शोधनादेव" यो हि "उदकचरो भवति" नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः। "आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते" ता अपि हि शोधयन्ति। "एवं" तावदियम् "उषाः" आदित्य- स्यवक्ष इवोपश्लिष्टा दृश्यते। किञ्च इयमेवोषा नोधाः इवाविष्कृ-

तत्प्रियाणि "नोधा ऋषिर्मतिं" स हि "नवर्न" स्तोत्रं
प्रति "दधाति"। "स यथा" स्वमुखोद्गीर्णया "स्तुत्या"
एवात्मनः "कामान्" स्वानि कामाख्यानि
आविष्कृणोति, प्रकाशति देवताः प्रति। "एवम्" इयम्
स्वात्मनः एवोद्गीर्णेन प्रकाशेन "रूपाणि" जनानाम्
"कृणुते" प्रकाशीकुरुते। किञ्च, इयमेवोषाः 'अद्मसद्म
बोधयन्ती' "अद्म अन्नम्" तत् प्रतिकर्त्तव्यतया सीदति
सनोति, सम्भजत इति "अद्मसत्" गृहाधिकारे
धिका स्त्री। सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानार्थं
"स्वपतः" जनान्, दोहकादीन् "बोधयन्ती" अन्नं साधयि
एवमुषा अपि जनान् बोधयन्ती, तत्काले हि ते इतिकर्त
जनाः प्रतिबुध्यन्ते, तेनैतयैव बोधिता भवन्ति। आह,—
पुनरेतद्भवति ? इति। उच्यते,—यदा 'शश्वत्तमागात्' "शश
कतमा" नित्यतमा "आगात्" आगच्छति, तदैव जनान्
यति, एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते। एवञ्च पक्ष इवोषा
त्यस्य दृश्यते। आह,—का वा सा शश्वत्तमा इयमु
इति। उच्यते,—'पुनरेयुषीणाम्' "पुनरागामिनीनाम्"
इत्यर्थः। या एताः काश्चिद्गत्वा पुनरागच्छन्ति, ताः पुनरेयु
गावः, अन्या वा, तासां पुनरेयुषीणामिति निर्धारयति। ए
'शश्वत्तमा' शाश्वतिकतमा। एवमेतस्मिन् मन्त्रे, सा य
अद्मसदित्यन्नसाधिका स्त्री उच्यते, सा हि तत्काले अन
दोहकादीन् बोधयति, उषा अपि च तत्काल एवागच्छती

पयमुपमानमुपपद्यत इत्युपपत्तिः। अन्ये तु मक्षिकामशकं मन्यन्ते, सापि हान्ते सीदति, रनोति पात्रं तत्काले च प्रतिबुध्यमाना अन्यान् बोधयतीति ॥

"इष्मिणः (२५)"—इति। एतदनवगतम्। ईषणिन इति वा, एषणिन इति वा, आर्षणिन इति वा" शब्दसमाधयः। "श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः। ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः" ॥ इति निगमः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)। राहूगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। जगती। मारुतस्य प्रैषसूक्तस्य चरोरियं याज्या, तत्र हि उक्तम् "प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः" —इति। 'श्रियसे कम्' श्रियोऽर्थाय यजमानाय आत्मने वा, कमित्यनर्थकमेव, कामये इति वा अस्यार्थः। 'भानुभिः' दीप्तिभिः सूर्यरश्मिभिः, येऽन्तरिक्षे मरुतः 'सम्मिमिक्षिरे' सङ्गच्छन्ते, 'ते' एव 'रश्मिभिः' सर्वलोकनियन्तृभिः 'सम्मिमिक्षिरे'—इत्येतदेवानुवर्त्तते। 'ते' एव 'ऋक्वभिः' रसदर्तृभिः सम्मिमिक्षिरे। 'सुखादयः' सुखदातारः जनानाम्। शोभनानां वा हविषां खादितारः, अत्तारः, 'सुखादयः'। 'ते' एव 'वाशीमन्तः' वाग्मिनः ? 'इष्मिणः' "ईषणिनः" उपगमनवन्तः, "एषणिनो वा" इच्छावन्तः, "आर्षणिनो वा" आभिमुख्येन सर्वार्थानां द्रष्टारः, 'अभीरवो विद्रे' विदारयितव्ये शत्रौ प्राप्ते विगतभयः, अथवा 'विद्रे' वेद्मि, जाने। य एवंलक्षणा मरुतः, तेषां मरुतां यत् स्थानम् अन्तरिक्षलोकः, तस्य 'प्रियस्य' इष्टस्य 'मारुतस्य'

मरुतां स्वभूतस्य 'धाम्नः' स्थानस्य प्राप्तये, तानेव मरुतः स्तौ... त्यध्याहारः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'वाशीमन्त इष्मिणः'—इति... तस्मादेकवाक्यसम्बन्धात् 'इष्मिणः'—इत्येतन्मरुद्विशेषण... "वाशीति वाङ्नाम"। "वाशी (११), वाणी (१२)"—इति पठितं वाङ्नामसु। वास्यत इति कारकावधारणम्॥

"वाहः (२६)—इति। एतदनवगतम्। पक्षेण वाते... र्थम्। "शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृण... जुष्टम्। एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्र... शस्तम्॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३)। विश्वा... मित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। होता ब्रवीति,—हे 'अध्वर्यो' एहि 'प्रति गृणीहि' 'शंसाव' आवामुभावपि, न ह्यप्रतिगीर्य्यमा... शस्यते, नाप्यशस्यमानं प्रतिगीर्य्यते, एवमितरेतरोपकारकत्वमि... प्रेत्योक्तं द्विवचनम्,—'शंसाव' इति। एवमितरेतरगुणसम्पन्नेऽ... 'वाहः' स्तोत्रं 'कृणवाव' आवाम्। स्तोम एव हि देवानां व... भवति। "वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमः। (ऋ० सं० ६, ... २१, १)"—इति, "वोढृतमो ह्वानानां स्तोमः"—इति ... वक्ष्यति। एवमियमभिवहनस्तुतिः। एवमेतच्छस्त्रमाभिमुख्य... गामि "इदम्" 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्, 'जुष्टम्' प्रियम्, तस्य य... स्यात् तथा कुर्वः। अन्ये त्वेनाम् "अधिषवणप्रवादां" सो... मिश्रवणप्रवादिनीं स्तुतिं मन्यन्ते, वाहःशब्दो हि उदकवाहाभिधा... नसारूप्यात् तत्र युक्तरूपतर इति कृत्वा यदा पुनरेवं, तदेयमर्थ... ...—'इन्द्राय' 'इदं' 'वाहः' सोमोदकपूर्णमधिषवणफलक...

र्थं चाहः 'जुषु' प्रियं यथा स्यात् तथा कुर्वः। तद्धि 'सुशस्तं' सुप्रतिगीर्णञ्च इन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति। एतदेव कर्त्तव्यमाभ्यां यतः, अतो ब्रवीमि,—'एदं बर्हिः यजमानस्य सीद' एतद् बर्हिः, यदेतदग्रतःस्तीर्णमग्रेण होतारं बर्हिः। 'सीद' "स प्रतिगत्योपविशति"—इति ह्युक्तम्, 'यजमानस्य' अभिप्रेतकामावाप्तये आसीद। मा अयमंस्थाध्रिरेणैतच्छ्यत इति, उपविश्यैव त्वं प्रमाप्रतः। 'अथ' अनन्तरमेव 'भूत्' भवति। 'उक्थं' शस्त्रमेतत्, इन्द्रार्थं शस्तम्, नात्र मम वाङ्मूषैत्यभिप्रायः। एवमियमभिधहनस्तुतिः, अथवा अभिपवणप्रयाक्षा स्तुतिः, उभयथापि तु इयम् "ऐन्द्री त्वेव शस्यते" इदमेवैकमभिधानमत्र व्युत्पाद्यत इत्यभिप्रायः॥

"परितक्म्या (२७)"—"इति"। "एतदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः" षोड़शाध्याये, तत्र हि एतत् "किमिच्छन्ती सरमा प्रेद मानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—इत्येतस्मिन् मन्त्रे प्रसक्तमायास्यतीति लाघवार्थमुत्कृष्टमिति॥ ८ (१६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)
द्वितीयः पादः॥४, २॥

सुविते सुइते सूते सुगते प्रजायामिति वा। सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पू दयमानाः स्यामेत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वस्वि दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा । दुर्वर्त्तुर्दुर्वारः विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनिति हिंसाकर्मा । इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिब तमश्विना तान् । अयं हि वा मूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् । दयमान इति । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू चेति च । अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नू च पुरा च सदनं रयीणाम् । अद्य च पुरा च सदनं रयीणां रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १ (१७)॥

"सुविते (२८)"—इति । एतदनवगतम् । अनेकार्थञ्च । 'सुइते'—इति, "सूते"—इति शब्दसमाधी । अत्र यदा "सु इते" इति विपरिणामः, तदा "सुगते" इत्यर्थः । यदा "सूते" इति, तदा सूते देवदत्ता पुत्रमिति प्रजायत इत्यर्थः । एवं 'सुविते'

इत्यस्य "सु इते, सूते" शब्दसमाधी। तयोरेतद् यथासङ्ख्ये-र्थवचनम्, "सुगते, प्रजायामिति"। "सुचिते मा धाः"—यपि निगमः। "अनाधृष्टमस्य नाधृष्यं देवानामोजो अभि स्तिपाः। अनभिशस्त्यञ्जसा सत्यमुपगेयं सुचिते मा धाः"—ते। अनेन तानूनप्त्रं संस्पृश्यते। हे तानूनप्त्र! 'अनाधृष्टमसि' नाधर्षितमसि, त्वयि स्पृष्टे समयोपयन्त्रिता ह्येते नान्योऽन्य-स्मिन् द्रोहमुपयास्यन्त्यृत्विजः। कुतः पुनरेतत् सामर्थ्यं तव? ते। इतः,—यस्मात् 'अनाधृष्यं देवानामोजः' अनाधर्षणीयं म्। ओजो बलमित्यर्थः। किञ्च, 'अभिशस्तिपाः' अभिशंस-न् पासि त्वम्। 'अनभिशस्ति' नाभिशंसनीयं केनचित्, नवद्यमित्यर्थः। 'अनु मे' 'इदं व्रतं व्रतपतिः' 'मन्यताम्' अनु-न्यताम् 'इदं व्रतं' कर्म, 'व्रतपतिः' अग्निः। 'मे' मयोपेयमानाम् तां 'दीक्षाम्' 'अनुमन्यताम्' 'दीक्षापतिः' सोमः। किञ्च, अञ्जसा' अनन्तर्हितम्, अहम् 'सत्यम्' उपगेयम्' उपगतवान्। योऽहमेतदस्पृशम्, स त्वं हे तानूनप्त्र! एवमुपगतवन्तं मा सुचिते' सुगते स्थाने, यत्र गतानां शोभनं गतं भवति, तत्र धेहि, अथवा प्रजायां जनयितव्यायां धेहि, यथा बहुपत्या स्याम तथा कुर्वित्यर्थः।

"दयति (२१)"—इति। एष शब्दः "अनेककर्मा" अनेकार्थः, तत्वनेकविकल्पप्रकृतिः,—यथा सुचितेशब्दस्य अन्येनान्येन धातुना विगृह्यानेकार्थत्वमुक्तम्,—इणा विगृह्य "सु इते"—इति गत्य-र्थत्वम्। सूतिना विगृह्य "सूते"—इति च प्रजार्थत्वम्, नैवमिह।

किन्तर्हि ? एकमन्त्रेणैवायं शब्दोऽनेकार्थो भवतीत्यस्
स्योपद्योतनार्थमुदाहरति। एवमुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे
नेककर्मैवेत्येवमुक्तम्। अन्ये तु ब्रुवते,—यथा "सुचित्रं
नेकार्थोऽनवगतसंस्कारश्च, नैगमयम्। किन्तर्हि ? अ
पर्यायमिति॥

एवमनेकार्थत्वं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति,—
पूर्वं दयमानाः स्याम"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे दयतीत्ये
"उपदयाकर्मा"। उपदयेति रक्षणमुच्यते। 'नवेन'
'पूर्वं' पुराणं 'दयमानाः' रक्षन्तः 'स्याम' पुराणेन च नवम्,
हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च नवस्य, प्रसिद्ध
लोके। तस्मादिहायमुपपद्यते उपदयाकर्मा। चतुर्दशोऽ
इत्यस्य शेषः॥

"य एक इद् विदयते वसु"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे "
कर्मा वा, विभागकर्मा वा"। "य एक इद् विदयते वसु मर्
दाशुषे। ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग॥" इति (ऋ० सं०
६, ६, २)। राहुगणस्य गोतमस्यार्षम्। ऐन्द्री। उष्णि
'यः' इन्द्रः 'एकः इद्' एक एव स्वतन्त्रः 'वि' विविधं 'वसु'
'दयते' ददाति। कस्मै ? 'मर्त्ताय' मनुष्याय। किंलक्षणा
'दाशुषे' दत्तवते हवींषि। अथवा विभागकर्मा। 'दाशुषे'
'विदयते' विभजते इत्यर्थः। किंलक्षणः पुनरिन्द्रो दद
विभजते वा ? इति। उच्यते,—'ईशानः' ईश्वरः, 'अप्रतिष्कु
अप्रतिस्खलितः संग्रामेषु। 'इन्द्रः' 'अङ्ग' क्षिप्रं धनं ददा

भजते वा, 'दाशुषे' यजमानाय, तमहं स्तौमि, सोऽस्माकमेतत् रोत्वित्यभिप्रायः। ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागाभ्यां शुषे यजमानाय वस्येकवाक्ये श्रूयमाणं किमन्यत् कुर्य्यात्? स्माद् वाक्यसामर्थ्यादत्र "दानकर्मा वा विभागकर्मा वा"— त्युपपद्यते ॥

"दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि"—"इति" एतस्मिन् मन्त्रे दहतिकर्मा"। निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति,—"दुर्वर्त्तुः दुर्वारः" वारणीय इत्यर्थः। "अध जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो शनिः सृजाना। शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्त्तुर्भीमो यते वनानि॥" इति (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)। आग्नेयी। रद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। पज्वलितस्याग्नेः 'अध' अथ, अनन्तरमेव तस्य 'जिह्वा' ज्वाला त्यु 'पापतीति' पुनः पुनः पतति, 'प्रवृष्णः' प्रवर्षितुः इन्द्रस्य गोषुयुधः' गवार्थं वाद्रे पणिभिः सह असुरैर्युध्यते, अथवा गोषु' अप्सु, मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः। 'न'—इत्युपमा, इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव। 'अशनिः' 'सृजाना' तेनैव सृज्यमानो यथा तति अशनिर्वज्रः, तथा अग्नेर्ज्वाला दाहदु पापतीति। किञ्च, शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः'। यथा कस्यचित् 'शूरस्य' वेक्रान्तस्य वा अप्रतिहतगतेः 'प्रसितिः' प्रसहनं संग्रामानुप्रवेश- ार्गः छिन्नभिन्नगणैः शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात्, एवमस्य 'अग्नेः' क्षातिः' दहनमार्गः, ईषत्प्लुष्टार्द्धदग्धभस्मीभूतैर्वृक्षैर्गुल्मादिभि- प्रकीर्य्यते। कदा पुनरेतद् भवति? 'दुर्वर्त्तुः' दुर्वारः, दावा-

र्तीभूतः, 'भीमः' सर्वप्राणिभयङ्करो यदायमग्निः 'दयते' दहति
किम्? 'वनानि'। एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्नि
श्रूयमाणे दयतिशब्दो दहनादन्यत् किमभिदध्यात्? इत्य
सामर्थ्यादिहायं "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः॥

"विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्"—"इति" एतस्मिन् म
"हिंसाकर्मा"। "इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमा
विशत्रून्। ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोद
उभे॥" इति (ऋ० सं० ३, २, १५, १)। विश्वामित्रस्ये
मार्षम्। त्रिष्टुप्। उक्थिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये निविद्धानीय
सूक्तस्य प्रथमैवेयम्। 'इन्द्रः' 'पुर्भिन्' असुरपुरां मेघानां वा
भेत्ता, अद्भिः पूर्णा अपो वा पालयन्तीति मेघाः, पुरः, "पृ पालन
पूरणयोः (क्र्या० प०)"—इत्येतस्य। 'आतिरत्' अभिभव
'दासं' दासयितव्यं मेघम्। कैः सहायैः सह? 'अर्कैः' वृत्रै
देवैर्माध्यमिकैर्वा। किंलक्षणः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत्?
'विदद्वसुः' प्राप्तधनः। किं कुर्वन् आतिरत् दासम्? 'वि
मानः' विविधं हिंसन् 'शत्रून्' ये मेघवधप्रतिबन्धिनः। आह
किं विदद्वसुत्वेनैवैकेन गुणेन युक्तो य इन्द्रः, स एतदकरोत्
नेत्युच्यते,—'ब्रह्मजूतः' च ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन 'जूतः' प्रा
प्रीतो वा, ब्राह्मणतन्वा शरीरेण 'वावृधानः' वर्धमानः 'आपृण
आपूरयति। 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ उभे अपि 'भूरिदात्रः' बहुदाना
इन्द्रो दासमातिरत्। एवमत्र "विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्"-
इति शत्रुसन्निधौ दयतेः किमन्यत् सामर्थ्यमुपपद्येतान्यत्र वधात्

"इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिवतमश्विना
तान्। अहं हि वां मूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो
अबूबुधत्"—इति। "दयमान इति"। अत्र दयतिर्गत्यर्थः।
दयमान उड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषायाम-
बोधयत्। मृग्योऽत्र शेषः॥

"नू चित् (३०)"—इति। एषः "निपातः" अनेकार्थत्वेनेह
समाम्नातः। न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारोऽस्ति,
व्याख्यानवगतं स्यात्। स च पुनरयं "पुराणनवयोः" अर्थयोर्व-
र्तते। प्रकरणोपपदवशात् पुराणतां कस्यचिदर्थस्यावद्योतयति,
नवतां च कस्यचित्॥

"नू च (३१)"—"इति च"। अयमपि पुराणनवयोरर्थयो-
र्वर्त्तते। अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाम्नात
चोदाहृतः॥

नू चिदित्यस्योदाहरणम्,—"अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां
दाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र। निषेदता अद्मसदो न सेदुस्त्वया
इदानि सुकृतो रजांसि॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)।
वृद्धाजस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उक्थपर्य्यायेष्वच्छावाकस्य
स्त्रे माध्यन्दिने सवने विनियुक्ता। 'अद्य' च पुरा च, तदेव
कर्म 'नदीनां' वर्त्तते। कतमत्? 'तत्' उद्दिश्य वहनं कर्म।
कथं नाम? अस्य लोकस्योपकारायाजस्रमेता वहेयुरिति।
गातु' गमनमार्गम् 'आभ्यः' नदीभ्योऽर्थाय त्वम् 'अरदः' अखन-
स्त्वम्। किं गमनम्? गच्छन्त्यनेनेति गमनम्। हे 'इन्द्र!'

तदेव कर्माणि वर्तन्ते, तासां नदीनाम्, यथा च्छ
'त्वया'। ताभिरपि तदनुष्ठीयत इत्यभिप्रायः।
पुरस्तादपि, "इन्द्रो अस्मौ अरदत्"—इत्यत्र। एवं
त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते लोकः। किञ्च, 'नि
अप्रसदो न सेदुः'। यः एते 'पर्वताः' पर्ववन्तो मेघाः, 'अप्र
निष्पादयितव्यमन्नमस्माभिरित्येतदर्थमुद्दिश्यान्तरिक्षे लोके
दन्ति, अवतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा, तेऽपि युष्मद्वीर्योपवृं
पयोदकभूताः, नोर्चैर्भूयामत्र, निष्पत्त्यर्थं 'सेदुः' सीदन्ति
तदेवं कृत्वा (किं बहुना) सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण त्वयैवै
हे 'सुकर्मन्! 'इदानि' इदीरितानि 'रजांसि' लोका इत्यं
त्वञ्चेदेवामेवमन्नमुदकञ्च न व्यधास्यः, सर्व एवैते लोका न
विष्यन्नित्यभिप्रायः। इहायं तस्य सन्निधौ वर्तमानो नूविदि
पुराणाभिधायीत्युपपद्यते। इह पुराणनवयोरित्युक्तम्,
पुराणाभिधायित्वस्यैतदुदाहरणम्, नवाभिधायिनः "नू कि
घायोरमृतं चिदस्येत्" अत्र हि वक्ष्यति,—"नवञ्च पुराणञ्चे

नू चेत्यस्योदाहरणम्,—"नू च पुरा च सदनं र
जातस्य च जायमानस्य च क्षाम्। सतश्च गोपां भवतश्च
दधा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्।" इति (ऋ० सं० १, ७.
२)। कुत्सस्येयमार्षम्। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि 'अग्निमा
शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते। 'नू च पुरा च सदनम्'
च पुरा च सदनम्। कस्य? 'रयीणां' धनानाम्।
'जातस्य' उत्पन्नस्य 'जायमानस्य' 'च' अभिनिष्पद्यमानस्य .

न्य 'क्षाम्' निवासमित्यर्थः। "तस्मात् सर्वानृतून् पशवो-
मभिसर्पन्तीति विज्ञायते"। "यत्र गां शयानां निर्जगाति
येतामछिद्रान् मन्यतेऽन्यग्नौ हरी धेते प्रविशन्तीति च विज्ञा-
"। तस्मादुपपद्यते क्षान्तस्य निवासस्य चाग्नेः। 'सतश्च'
पन्नस्य भूतजातस्य 'गोपां' गोप्तारम्, 'भवतश्च' उत्पद्यमानस्य
ः' वसूनः, गोप्तारमित्यनुवर्तते। स एवंलक्षणोऽग्निस्त
विणोदां' धनस्य दातारम्, 'देवाः' 'धारयन्' धृतवन्त इत्यर्थः।
? हविर्वहनकर्मणि ? "अथा देवा दधिरे हव्यवाहम्"—
ति वक्ष्यति। एवमिह पुरा चेत्यस्य सन्निधौ नू चेत्येव शब्दे
र्तमानो नवाभिधायित्वमुपपद्यते। पुराणाभिधायित्वे पर्व्वोप्य
स्योदाहरणम् ॥ १ (१७) ॥

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने। विद्याम
तस्य ते वयमकुपरणस्य दानस्यादित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽ
कूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो
भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूप
मृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा
कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोऽयमपीतरो
नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते। शिशी
भृङ्गं रक्षसे विनिक्षे। निश्यति भृङ्गं रक्षसो विनिक्षणा

स हि "न कूपमृच्छति" अल्पोदकत्वात्, किं तर्हि? प्रकीर्णमुदकम्, तत् स्थानं गन्तुमिच्छति, समुद्रं नदीं आख्यानप्रसक्तमुच्यते,—"कच्छपः" "कच्छम्" आत्मनो सम्पुटं "पाति" रक्षति, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा स्वशरीरे मुखसम्पुटं प्रवेशयति, सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः वाच्यः कच्छपुट इति च। "कच्छेन" कटाहेन पातीति वा, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह प्रवेश्य कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते। अथ "वा" "कच्छेन" "पिबतीति" कच्छपः। विग्रहप्रसक्तः कच्छशब्दो य एष कच्छो मुखसम्पुटः कटाहो वायं कच्छः, भवति? "खच्छः"—इत्युच्यते, स हि "खच्छदः" छादयति, स हि मध्ये सुषिरो भवति। "अयमपीतरो कच्छ एतस्मादेव" कसमुखकेन उदकेन "छाद्यते" इति कच्छः॥

आदित्योऽप्यकूपारः, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्यकूपारः —इत्येतेषु निगमाः पर्येष्याः॥

"शिशीते (३४)—इति। एतदनवगतम्। "निश्यति"— वगमः। "वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि मह्त्वा। प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे विनिशे॥" (ऋ० सं० ३, ८, १५, ३)।—इति निगमः। बृषो जनपुत्रस्तस्येयमार्षम्, आत्रेयस्य वा कुमारस्य, उभयोः प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वि भाति' 'अग्निः' नानाप्र । केन? 'बृहता ज्योतिषा'। स एवं विभासम

करोति ? 'आविर्विश्वानि कृणुते' 'आविष्करोति' प्रकाशी-
ति 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि। 'महित्वा' महत्त्वेनेत्यर्थः।'
त, "अदेवीर्मायाः सहते" 'प्रसहते' प्रकर्षेणाभिभवति।'
? 'अदेवीर्मायाः' आसुरीरित्यर्थः। 'दूरेवा' दुरवाः, दुस्तर्पा
न ह्यग्नेस्तृप्तिरस्ति। किञ्च, 'शिशीते शृङ्गे' यथा हि वृषभ-
अभिघ्नन् शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति, एवमग्निरपि दारूणि दहंस्ती-
करोति ज्वालाः। कमर्थं पुरस्कृत्य ? "रक्षसे विनिक्षणाय"
हिंसनायेत्यर्थः॥ अत्र शृङ्गशब्दसन्निधानात् "शिशीते"—
स्य तीक्ष्णार्थत्वम्, तीक्ष्णीकृतैर्हि विभिर्विनिक्षणनमुपपद्यत'
॥ निगमप्रसक्तमुच्यते,—रक्षः रक्षितव्यम्" हि शरीरमस्मा-
ति, रक्षो हि मानुषान् भक्षयति। "रहसि वा" विविक्ते प्रदेशे
: "क्षणोति" हिनस्तीत्यर्थः। "रात्रौ नक्षते" गच्छति—
ति वा" रक्षः॥

"सुतुके (२५)"—इति। एतदनवगतम्। पक्षेण याने-
र्थम्। "सुतुकन."—इत्यवगमः, "सुतुकनैरिति वा" "स आ
मंहि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः। अग्निः
तुकः सुतुकेभिरश्वै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः॥"—इति निगमः
(ऋ सं० ७, ५, ३१, ७)। त्रितस्यैयमार्षम् आप्त्यस्य। प्रातरनु-
वाश्विनयोः शस्यते यस्त्वं 'दिवस्पृथिव्योः' 'युवत्योः' समिन-
भवन्त्योः यानि भूतानि अन्तरा वर्त्तन्ते, तेषां सर्वेषाम् 'अरतिः'
प्रेयालमतिः, पर्याप्तमतिरित्यर्थः। 'सः' एवंलक्षणस्त्वमस्माकम्
'यक्षि' आह्वयसि देवान्, 'महि' महत इत्यर्थः। स एवम्,

'आसत्सि च' आसीदसि च होतृत्वे। 'अग्निः'—इत्येत
सम्बोधनत्वेन विपरिणम्यते, 'आ वक्षि'—'आ च सत्सि'—
मध्यमपुरुषयोगान्मन्त्रस्य। हे अग्ने! यस्त्वमेवङ्गुणयुक्त 'सु
"सुतुकनः" सुगमन इत्यर्थः, अथवा "सुप्रजाः"। तुगित्य
नामसु पठितम् हिरण्यमपत्यमभिप्रेतमग्नेः, "हिरण्यरेता अ
—इति श्रूयते, "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्"—इति च। 'सुतु
सुगमनैरश्वैः, अथवा "सुप्रजोभिः" कुलजैरित्यर्थः। अ
शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः, शोभनानामेवाश्वानां शोभ
प्रजा भवन्तीति प्रजाद्वारेण चाग्निः स्तूयते। अथवा स एवा
'सुतुकः' "सुप्रजाः" अपत्यश्चास्य सर्वाः प्रजाः, ताश्च प्रति कल्प
इति "सुप्रजाः"। 'रभसद्भिः' त्वरितैः 'रभस्वान्' स्वयं च त्वरि
'एह गम्याः' आगच्छस्त्वं हि कर्माणि, नित्यं हवींषि वोढुम्, क
सर्वेदमित्यभिप्रायः। एवमेतदिह "सुतुकः"—इत्यग्निविशेषण
सुतुकनैरश्वैरित्येतस्मात् तृतीयासम्बन्धादित्युपपत्तिः॥

"सुप्रायणाः(३६)"—इति। एतदनवगतम्। "सुप्रगमना"
इति शब्दप्रतीतिः। यज्ञगृहद्वारोऽभिधेया यास्कमतेन, शाक
भर्विदः। "होता यक्षद् दुरः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माण
मिन्द्रं वयोधसम्। पङ्क्तिं छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधद् व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज॥"—इति निगमः (य० क
मं० या० मं० २८, ५)। मैत्रावरुणो ब्रवीति,—'होता यक्ष
होता यजतु। किम्? एताः 'दुरः' यज्ञगृहद्वारः, अथवैता अग्न
विदः। 'ऋष्वाः' महान्तः, अथवा हिंस्राः, हाप्येव हि यो नि

णीयः, स हिंस्यते, अर्चिषान्तु हिंस्रत्वमुपपद्यत एव। 'कवष्यः'
वेकर्त्तिताः, कुपिता इत्यर्थः, कपाटवत्यो वा यज्ञगृहद्वारः।
अकोपधावनीः' अकोशधावनीः, तासु हि संवृतासु द्रव्यकोशाः
सुरक्षा भवन्ति, अर्चिष्वपि हविः प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति, किं
र्हि? देवानेव प्राप्नोति, एतदकोपधावनीत्वमर्चिषाम्। एवंलक्षणा
ता द्वारः, अर्चिषो वा 'उद्‌ताभिर्जिहताम्' 'उज्जिहताम्' उत्ति-
न्तु, 'आताभिः' दिग्भिः, 'विश्रयन्ताम्' च 'पक्षोभिः' विश्रियन्ते
कवाटसंवरणैः द्वारः, अर्चिषस्तु हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षोभिः
वैरेवावयवैर्विश्रयन्ताम्। विवृताश्च सत्यः 'सुप्रायणाः' "सुप्रग-
मनाः" भवन्तु ऋत्विजं प्रति द्वारः, अथ पुनरर्चिषस्ततो हविषः
सुप्रगमनाः सन्तु। सामान्यमेवेदमाशास्तं यत्, पुनस्तस्मिन्नेव
र्त्तमाने कर्मण्याशास्ते,—'अस्मिन् यज्ञे,' विश्रयन्ताम्' विवियन्ताम्
ऋतावृधः' यज्ञवर्द्धयित्र्यः। या एता एवंलक्षणा द्वारः, अर्चिषो
॥, ता अस्याः 'आज्यस्य व्यन्तु' य आसां स्वांशः, तं पिबन्तु।
'होतः!' त्वमपि मया प्रेषितः 'यज' एताः॥ एवमेषः 'सुप्रा-
णाः'—इति द्वारामर्चिषां वा सन्निधौ श्रूयमाणः सुप्रगमनाभि-
ायीत्युपपद्यते॥ २ (१८)॥

देवा नो यथा सद मिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो
दिवेदिवे॥ देवा नो यथा सदा वर्द्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्र-
ाद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि च्यवन ऋषिर्भवति च्याव-

'यिता स्तोमानां च्यवानमित्यप्यस्य निगमो भवति।
'च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षुः।
च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय
थुर्वा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा रजो
ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका
न्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते (रजांसि चित्रा वि
तन्यत इत्यपि निगमो भवति) हरो
उच्यते (उदकं हर उच्यते) लोका हरांस्युच्य
(असृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणी
त्यपि निगमो भवति) जुहुरे विचितयन्तः । जु
विचेतयमाना व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पदं दे
नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोडा
मिति खादतिकर्मा । वीतं पातं पयस उस्रिया
अश्नीतं पिबतं पयस उस्रियाया उस्रियेति गोनामो
विणोऽस्यां भोगाः (उस्रेति च)। त्वामिन्द्र मति
सुते सुनीथासो वसूयवः । गाभिः क्राणा अनू
गोभिः कुर्वाणा अस्तोषतः । आ तू पिञ्च हरि
द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । आसिञ्च

ारुपस्य द्रुममयस्य हरिः सोमो हरितवर्णोऽयमपीवरो
रितस्मादेव। वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। वाशी-
रश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा। स शर्द्धद्र्यो
षुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपिगुर्ऋतं नः। स
त्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्नदेवा अब्र-
ाचर्य्याः शिश्नं श्नथतेः। अपिगुर्ऋतं नः। सत्यं वा
ज्ञं वा॥ ३ (१६)॥

"अप्रायुवः (२७)"—इति। एतदनवगतम्। "अप्रमाद्यन्तः"
-इत्येवमर्थप्रतीतिः। "आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽ-
ब्धासो अपरीतास उद्भिदः। देवा नो यथा सद मिद् वृधे
ासन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे॥"—इति निगमः (ऋ० सं०
, ६, १५, १)। गोतमस्येयमार्षम्। अग्निष्टोमे महाव्रते
ृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। 'आ यन्तु' उपयन्तु, अस्मान्
भद्राः' भन्दनीयाः, स्तुत्याः। 'क्रतवः' सोमक्रतवः, कामा वा।
विश्वतः' सर्वतः, सर्वदैव यथाविहितेषु कालेषु। 'अदब्धासः'
नुपहताः, अविगुणाः, कैश्चिदपि दस्युभिः। 'अपरीतासः'
अपरिज्ञातपूर्वाः, असच्छत्रुभिः। 'उद्भिदश्च' उद्भेत्तारः, एषां
याणामपि लोकानाम्, येषां फलेनैतान् त्रीनपि लोकानुद्भिन्दी-
ग्रहि, ते आगच्छन्तु। किञ्च, तथा च तेऽस्यर्थमविगुणा आग-
च्छन्तु, 'यथा' तैः परितोषिताः सन्तः 'देवाः' सदैव नित्यमेषाः

सार्धं वर्द्धनायोद्यताः 'असन्' स्युरित्यर्थः, भाष्येऽपि "स्यु"
इत्येव पाठः । 'अप्रायुवः' अप्रमाद्यन्तः, प्रमादमकुर्वाणाः, अ
म्मुह्यमाना इत्यर्थः । वर्द्धयितारो 'रक्षितारः' च । दिवे
अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमक्रतवः, सगुणाः काम
आगच्छन्तु । अत्र "अप्रायुवो रक्षितार"—इति रक्षितृत्वे
समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वम्, रक्षणे
सत्यप्रमादस्येष्टत्वात् ॥

"च्यवनः(३८)"—इति । एतदनवगतम् । "च्यावन"
इत्येवमर्थप्रतीतिः । "ऋषिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्'
धानम्"—"इति" एवम् "अप्यस्य" ऋषेर्भृगुपुत्रस्य छ
"निगमाः" सन्ति । च्यवन इति प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नि
न पठति, इतरथा त्वप्रसिद्धमल्पप्रयोगश्च तदिति कृत्वा पठति
"युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः
निष्टौग्रम् यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत् ता वां सवनेषु प्रवाच्या॥"
इति (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४)। काक्षीवत्या घोषाया इयम्
र्घम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। अश्विनावुच्येते,
अश्विनौ! "युवां" 'च्यवानम्' ऋषिं च्यावयितारं स्तोमाना
'सनयं' वृद्धं गमनासमर्थं सन्तम् 'यथा' चिरन्तनं 'रथं' गमन
समर्थं कश्चिच्छिल्पी गमनसमर्थं कुर्य्यात्, एवं 'पुनः युवान
च्यवनमृषिं 'चरथाय' "चरणाय" गमनार्थम् 'तक्षथुः' कृतवन्तौ
स्थ इत्यर्थः। किञ्च, 'निष्टौग्रम् यमूहथुः' निरूहथुः, निर्द तवन्तौ
, 'तौग्र्यं' तुग्राणामपां सङ्घातं मेघानाम्। क पुनः निरूहथुः!

मनुष्यस्परि' चिरन्तनीनामन्यासामपामुपरि, अनुपर्शानास्येवा-यासु पार्थिकासप्सु, तासामेवोपरि लोकानुग्रहार्थमन्यमुदक-राशिं निरूहयुः। तान्येवमादीनि कर्माणि 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि। युवयोः 'सवनेषु' यज्ञेषु, प्रातःसवनादिषु वा 'प्रवाच्या' प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोतृणाम्॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "च्यवानः" —शब्देन च्यवन एव ऋषिरुक्तः, स हि श्रूयते सौकन्ये आख्याने, —जीर्णः सन्नश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति। तस्मादुपपद्यते निगम-प्रसक्तमुच्यते,—"युवा, प्रयौति कर्माणि" मिश्रयति। "तक्षतिः करोतिकर्मा" करोतीत्यर्थः॥

"रजः (३१)"—इति। अनेकार्थम्। "रजतेः"—इति व्युत्पत्तिः॥ "ज्योती रज उच्यते" तद्धि अनुरञ्जयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन। "या ते अग्ने रजःशया तनूः"—इत्येवमादुदा-हरणं द्रष्टव्यम्। भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् न पठति॥

"उदकं रज उच्यते" तदपि हि स्वेन स्नेहाख्येन गुणेनानुरञ्ज-यति। "भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः। दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवा-हम्॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)। हे अग्ने! त्वमेवास्य 'यज्ञस्य' 'भुवः' पृथिवीलोकादमुं लोकं 'नेता'। रजसः उदकस्य च नेता, "अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति"—इति हि वक्ष्यति। क्व पुनर्नेता? 'यत्र' यस्मिन् लोके 'नियुद्भिः' अश्वजातिभिः 'शिवाभिः' सुखतमाभिः सहितं 'वायुम्' अन्तरिक्ष-स्थानं 'सचसे' संसेवसे त्वम्, तत्र नेता, मध्यस्थानानां देवानां

क्षिपसे। किञ्च, त्वमेव 'दिवि' अवस्थितः
'दधिषे' धारयसि। यस्मिन्निष्पन्ने नैनो लोकाद्धतेन
'स्वः' स्वराख्यमादित्यम्। किञ्च, त्वमेव एतां
अत्यद्भुताम्, आत्मनः सकाशात् 'चक्रषे' पुनः पुनः करोषि।
असन्प्रदत्तानि हवींषि उपक्षिपति,
वयमेतस्मिन् कर्मणि 'हव्यवाहं' हविषां वोढारम्,
त्वेन 'हविषा' यजामः। पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो

"लोका रजांस्युच्यन्ते" नेष्वपि हि प्राणिनो रज्य
"त्वया दृढानि सुकतो रजांसि" (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)
व्याख्यातो निगमः॥

"असृगहनी, रजसी उच्येते"। असृग् रुधिरम्, अ
च अहश्च असृगहनी, ते अपि रजसी उच्येते। "मासि म
रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति"—इति रुधिरस्योदाहरण
"अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च"—इत्यह उदाहरणम्॥

"हरः (४०)"—इत्येतदनेकार्थम्। "हरतेः"—इति व्युत्पत्ति
"ज्योतिर्हर उच्यते" तद्धि ह्रियते, हरति वा स्नेहम्, विरु
करोति। हरति वा तम इति हरः। "या ते अग्ने हरश्च
तनूः" "अग्ने यत्ते हरस्तेन तं प्रति हर"—इत्येवमादयः प्रचु
एव निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न पठति॥

"उदकं हर उच्यते" तद्धि ह्रियते प्राणिभिः जीवनाय॥

"लोका हरांस्युच्यन्ते" तेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो
॥

"जुहुरे (४१)"—इति। एतदनवगतम्। "जुह्विरे"—इत्यवगमः। "जुहुरे विचितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति। आदृढां पुरं विविशुः॥"—इति (ऋ० सं० ४, १, ११, २)। यद्वे रात्रेय-स्यार्षम्। जुहुरे, जुह्विरे, जुह्वति। योऽग्निं 'विचितयन्तः' "विचेतयमानाः" कर्मकर्तृसाधनानां याथार्थ्यं वेदान्तदर्शनेन जानानाः, ये च नराः 'अनिमिषम्' आदरवद्वक्षानमात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो 'नृम्णं' योगबलमात्मनः कर्मणि वर्त्तमाने 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः। आह,—ये एवं गुणयुक्ताः, किं तेषाम्? इति। उच्यते,—'आ दृढां पुरं विविशुः' ते 'दृढां' नित्यम्, अनावृत्तये परब्रह्ममयीं 'पुरम्' इमामदृढां शरीरपुरं पाविध्यं हित्वेत्यभिप्रायः॥ विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो हवनादृते किमन्यत् कुर्य्युः, येन दृढां पुरमाविशेयुः? शब्दसारूप्यमपि च "जुहुरे"— इत्येतस्मिंश्छन्देऽस्त्येव। प्रकरणाच्चेयमाग्नेयी ऋक्। तस्मात् "जुहुरे"—इत्येव शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते॥

"व्यन्तः (४२)"—इत्येषोऽनेककर्मा। यस्माद्धातोरयं शब्दो निष्पद्यते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः। "वी गतिप्रजननका-न्त्यशनखादनेषु (अदा० प०)"—इति। तद्यथा,—"पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्नमृक्तम्। नामानि चिद्द दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ॥"—इति (ऋ० सं० ३, ४, ३५, ४)। इत्यत्र "पश्यतिकर्मा"। भरद्वाजस्येयमार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते, पशौ च विनियुक्ता। 'पदं' स्थानम्, यज्ञस्थानं याथार्थ्यम्, 'अग्नेः' 'देवस्य' दानादिगुणयुक्तस्य 'व्यन्तः'

पश्यन्तो जानानाः। केन? 'नमसा' नमस्कारेण, '
मन्त्रेणेत्यर्थः। मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधि
यज्ञेष्ववस्थानं याथार्थ्यतो दृश्यते। पदशब्दो हि
पदस्थोऽयमिति हि वक्तारो भवन्ति लोके।
अन्नेन, हविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम्। 'श्रवस्यवः'
इच्छमानाः, अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः। य एवमग्नेः
विद्वांसो याथार्थ्यम्, अन्नैर्वा अभ्युद्यतैः श्रव इच्छमानाः
ऽग्निमुपासते। किन्तेषाम्? इति। उच्यते,—'श्रव
किंलक्षणं पुनराप्नुवन्ति? 'अमृक्तम्' अमृदितम्,
मन्यैः। किञ्च, 'नामानि चित्' ये चैते
केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि
अनर्थकाः, 'यज्ञियानि' यज्ञार्हाणि, तेऽपि "भद्रायां"
अग्नेः 'सन्दृष्टौ' सन्दर्शने 'रणयन्त' रमयन्त्यात्मानम्।
भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवाग्निरित्यभिप्रायः॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे "पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यव
मायन्"—इत्येतेषां पदानामेकवाक्ययोगात् "व्यन्तः"
शब्दस्य पश्यत्यर्थोऽप्युपपद्यते॥

"इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद।
वीहि शूर पुरोडाशम्॥"—इति (ऋ॰ सं॰ ३, ३, ३, ३)। इत्यत्र
निष्कर्मा"। विश्वामित्रस्यैवमार्षम्।
पत्यावे ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'इमा' इमा
ब्रह्माणि, अस्मदनुष्ठानाख्यानि स्तोत्राण्युक्थानि

अस्माभिः ब्रह्मणोऽस्य हविषः वहनसमर्थानि, त्वां प्रतिक्रियन्ते, उच्यन्त इत्यर्थः। यत्नो ब्रवीति,—हे इन्द्र! 'आ बर्हिः सीद' आसीदेदं बर्हिः प्रति। आसीनश्चैतस्मिन् बर्हिषि, 'वीहि' भक्षय एतमस्मत्प्रदत्तं हे 'शूर'! 'पुरोडाशम्'॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "वीहि शूर पुरोडाशम्"—इत्येतस्मादेकवाक्यसंयोगात् "वीहि"—इत्येष शब्दः खादनार्थः प्रतीयति, किमयं बर्हिष्यासीन इन्द्रः पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणात् कुर्य्यात्? प्रसिद्धञ्च लोके कठिन-द्रव्यस्य भक्षणम्, भक्षयति मोदकादीनि। तस्मात् सामर्थ्याद्भक्षणार्थोऽयमित्युपपद्यते॥

"वीतं पातं पयसः"—इत्यत्राशनार्थः। "उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः। उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन् वीतं पातं पयस उस्रियायाः॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २३, ४)। मैत्रावरुण्येषा। त्रिष्टुप्। दीर्घतमस आर्षम्। मित्रावरुणावुच्येते,—'उत वां' अपि युवयोः, एतासु 'विक्षु मद्यासु' एतेषु मनुष्येषु मदयितृषु वर्त्तमानमेतत् 'अन्धः' हविर्लक्षणम्, यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्भ्यां देयं पयस्याख्यम् आज्याख्यञ्च। तदेव 'गावः' एताः 'च आपः' 'देवीः' दानादि-गुणयुक्ताः। आसां गवामुपकारं कुर्वन्त्यः, 'पीपयन्त' वर्द्धयन्ती-त्यर्थः। यदेतदशनपानयोग्यम्, आज्यं सान्नाय्यलक्षणम् आमि-क्षदुमिर्गाभिश्च युवयोरन्धो वर्ध्यते। 'उतो न अस्य' अप्यस्य हविषोऽस्मत्पूर्वो यजमानः पतिः। पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः पतिर्भवति, तदनन्तरं स तद् ऋत्विग्भ्यः समर्पयति—'देवतायै

ह्यु क्तम्। अथवाऽयमन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः,—हे उन्नेतः! प्रक्षारय, तं हरितवर्णं सोमममनेन कलशेन। क्व? द्रोणकलशस्योपरि। यूयमपि च हे होतारः! एनं सोमं 'वाशीभिः' "वाग्भिः" स्तुतिलक्षणाभिः 'तक्षत' संस्कुरुत, यदस्यायज्ञियमपूतं, तत् स्तुतिभिः 'अश्मन्मयीभिः' व्यापनसमर्थाभिरित्यर्थः। यूयमपि हे अध्वर्यवः! पूतमेतमुन्नातृभिः, सोमं 'परिष्वजध्वं' ग्रहेषु, स्था च। 'कक्ष्याभिः' अङ्गुलीभिः, अङ्गुलिभिरेव हि सोमो गृह्यते। यदेव चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्व परिष्वज्य च गृहीत्वा एनं सोमम् 'उभे' हविर्धाने-'धुरी' 'प्र 'वह्निम्' इव, वोढारमिव, अनड्वाहं 'युनक्त' एनं सोमं साद यर्थः। न हि सोमो हविर्धानधुरोः अधस्तात् वरे साधं एतस्मादेव यानुडुद्योजनदेशं प्रति सामान्याद्वह्निमिव युनक्त धुरोरममुपपद्यते। अत्र "वाशीभिस्तक्षते"—इति लक्षणयोग अश्ममयो वाश्य एता ग्रावाख्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः एतस्मिन्नर्थे 'आ सू सिञ्च'—इत्यासेकशब्दो गौणः, न हि सोमानाम् अनभिषुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात्, तस्मादेतस्मिन्नर्थे प्रक्षेपणमात्रमेव सिञ्चतेरर्थः। अथवा 'आसिञ्चत हरिं द्रोणकलशे'—इत्यनोऽनन्तरं वाशी शब्दः श्रूयमाणो वाङ्नामधेयस्यैवाभ्युपपद्यते एव, सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आसिच्यमाने वाग्भिः स्तूयते। एवमर्थद्वयमभिप्रेत्य उभयथा भाष्यकारेणोक्तम्—"वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा"—इति।

"अयमपीतरो हरिः" मर्कटः, "एतस्मादेष" इति, हरित-
र्णत्वाद्धरिरुच्यते, "शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः,
नराः"—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

"विषुणस्य (४५)"—इति। एतदनवगतम्। "विषमस्य"—इत्यवगमः। "न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः। स शर्द्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, ३, ५)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। उन्नीयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने शस्यते। हे भगवन्! "इन्द्र!" तथा, कुरु यथा 'न' इममस्मद्यज्ञं 'यातवः' यातयितारः, यज्ञविघ्नकर्त्तारः, केचिदपि 'जूजुवुः' आगच्छेयुरित्यर्थः? किञ्च, हे 'शविष्ठ' बलिष्ठ! य एते 'वन्दनाः' वन्दितारः, लाड(ट?)गौडादयः, जानपदीभि 'वेद्याभिः' आकृतिभिर्युक्ताः, किं ब्राह्मणा एते स्युः, उतान्यजातीयाः केचिदिति? अथवा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः युक्ताः न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, याभिस्ते प्रवर्त्तन्ते चपलत्वात्। किञ्च, येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः 'शिश्नदेवाः' शिश्ने नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं क्रीडन्त आसते, श्रौतानि कर्माणि उत्सृज्य, तेऽपि युष्मदनुग्रहादिदमस्माकम् 'ऋतं' यज्ञम् 'मा अपिगुः' मा आगच्छन्तु, नास्माकं तैरपि यज्ञमभिगच्छद्भिरर्थोऽस्तीत्यभिप्रायः। आह,—कीदृशास्तर्हि यज्ञमागच्छन्त्विति? उच्यते,—'स शर्द्धत्' स एवोत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तुम्, य एव 'अर्य्यः' ईश्वर आत्मीयानामिन्द्रियाणाम्; जितेन्द्रिय इत्यर्थः। यश्च 'विषुणस्य "विषमस्य" यज्ञविध्वंसयितुः 'जन्तोः' मनुष्यस्य

निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं यज्ञमयिच्चेन मनते महीत्यभिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "यातयो यन्दता मिं देवाश्च मा आगच्छन्तु" इति प्रतिनिर्देश्येनेषु नि. 'स शर्द्धदर्य्यः'—इति श्रूयमाणमर्थं यूत्तमनुष्याभ्यागमनविषये द्रवति, तस्येत्यात्, स चाभ्यागतः मन्त्रवशं 'विगुणस्य' मस्य" मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मात् "विगुणस्य विषमस्येत्युपपद्यते। यदा तु ऋतशब्दस्य "सत्यं वा"—इत्ये दर्थवचनं भवति तदाऽस्माकम् 'ऋतं' सत्यम्, एवंलक्षण मापकर्माणः 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम्। अपिगुरिति गमिस्तदा ज्ञानार्थः। एवमप्युपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणोक्त —"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति ॥ ३ (१९) ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणव न्नजामि। उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृषभाय बाहुमन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४ (२०) ॥

"जामि (४६)"—इति। एतदनेकार्थम्। भगिनी, बालिश पुनरुक्तञ्चास्याभिधेयानि। प्रकरणादेवैतेषामन्यतममस्मिन्न तिष्ठते। यथानेन तावद्भगिन्युच्यते, तथेदमुदाहरणम्,—"आ

घा ता०—०मत्"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५)। इयं यमी किल यमं प्रार्थयाञ्चकार,—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति, तामकामयमानोऽसावनयर्चा प्रत्युवाच,—'आ घा ता गच्छान्'। 'घा'—इत्यनर्थक एव, 'आगच्छान्' आगमिष्यन्तीत्यर्थः। आह, कानि? उच्यते,—'ताः' "तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति" तेऽपि काला न तावत् साम्प्रतं वर्त्तन्ते इत्यभिप्रायः। येषु किम्? 'यत्र' येषु 'जामयः' भगिन्यः भ्रातॄणाम् "अजामि"—योग्यानि मैथुनसम्बन्धानि "कर्म्माणि" "करिष्यन्ति" कलियुगान्ते हि तादृशः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्त्तते इत्यभिप्रायः। यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः सावारा एव तावत् प्रजाः। अतो ब्रवीमि,—'उप बर्बृहि' उपधेहि। कस्मै? 'वृषभाय' सर्वोपरि रेतःसेकुमन्यकुलजो योऽयः, तस्मै। किमुपबर्बृहि? इति 'बाहुम्'। शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न भविष्यामीति। यतो ब्रवीमि,—'अन्यमिच्छस्व' अन्यमन्वेषयस्व। हे 'सुभगे!' 'पतिं' 'मत्' मत्त इत्यर्थः॥ एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते वा संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते॥

"जामि"—इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् "अतिरेकनाम" भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः। तदुत्तरत्र लक्षणतो भविष्यति, "तद् यत् समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत् जामि भवति"—इति पुनरुक्ताभिधानत्वेन। जामिशब्दस्य पर्यैष्यो निगमः॥

"बालिशस्य वा" बालिशस्येतदेव नाम। बालिशो मूर्खः,

निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं महीत्यभिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "यातवो देवाश्च मा आगच्छन्तु"—इति प्रतिषिद्धेष्वेतेषु 'स शर्द्धदर्य्यः'—इति

द्रवति, तस्येष्टत्वात्, स चाभ्यागतः सन्नवश्यं 'वि-मस्य" मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मात् विषमस्येत्युपपद्यते। यदा तु ऋतशब्दस्य "सत्यं दथर्वचनं भवति तदाऽस्माकम् 'ऋतं' सत्यम्, मापकर्माणः 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम्। गमिस्तदा ज्ञानार्थः। एवमप्युपपद्यत इत्यतो —"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति ॥ ३ (१९) ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृण-न्नजामि। उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृषभाय बाहुमन्य-मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४ (२०)

"जामि (४६)"—इति। एतदनेकार्थम्' पुनरुक्तान्याख्यामिधेयानि।

क्रियते।: यथानेन

ता०—०मत्"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५)। इयं यमी
ल यमं प्रार्थयाञ्चकार,—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति,
ाकामयमानोऽसावनयर्वा प्रत्युवाच,—'आ घा ता गच्छान्'।
'—इत्यनर्थक एव, 'आगच्छान्' आगमिष्यन्तीत्यर्थः। आह,
नि ? उच्यते,—'ताः' "तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति"
पि काला न तावत् साम्प्रतं वर्त्तते इत्यभिप्रायः। येषु किम् ?
त्र' येषु 'जामयः' भगिन्यः भ्रातृणाम् "अजामि"—योग्यानि
पुनसम्बन्धानि "कर्माणि" "करिष्यन्ति" कलियुगान्ते हि
ङ्कशः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्त्तते इत्यभिप्रायः।
तो न तावदद्यापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः स्वाचारा एव तावत्
जाः। अतो ब्रवीमि,—'उप बर्बृहि' उपधेहि। कस्मै ? 'वृषभाय'
योपरि रैतःसेक्तुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै। किमुपबर्बृहि ?
ति 'बाहुम्'। शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न
विष्यामीति। यतो ब्रवीमि,—'अन्यमिच्छस्व' अन्यमन्वेषयस्व।
'सुभगे !' 'पतिं' 'मत्' मत्त इत्यर्थः॥ एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते
संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते॥

"जामि"—इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् "अतिरिक्तनाम"
भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः। तदुत्तरत्र लक्षणतो भविष्यति, "तद्
त् समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत् जामि
भवति"—इति पुनरुक्ताभिधानत्वेन। जामिशब्दस्य पर्यंप्यो
निगमः॥

"वालिशस्य वा" वालिशस्यैतदेव नाम। वालिशो मूर्खः,

निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं
महीत्यभिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "यातवो
देवाश्च मा आगच्छन्तु"—इति अति
'स शर्द्धर्य्यः'—इति

द्रवति, तस्येष्टत्वात्, स चाभ्यागतः सन्नचर्य
मस्य" मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मात्
वेपमस्येत्युपपद्यते। यदा तु ऋतशब्दस्य "सत्
दर्यवचनं भवति तदाऽस्माकम् 'ऋतं'
मापकर्माणः 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम्।
गमिस्तदा ज्ञानार्थः। एवमप्युपपद्यत
—"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति ॥ ३ (१६) ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जाम
न्नजामि। उप बर्बृहि वृषभाय
पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युग
जामयः

याममानजातीयस्य वोपजन उपधेहि
मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४

"जामि (४६)"—इति। एतदनेकार्थम्। भगिनी,
पुनरुक्तव्याख्याभिधेयानि।
तिष्ठते। यथानेन तापद्रगिन्युच्यते,

०—०मत्"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५)। इयं यमी
यमं प्रार्थयाञ्चकार,—यदि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति,
मयमानोऽसावनयर्चा प्रत्युवाच,—'आ घा ता गच्छान्'।
इत्यनर्थक एव, 'आगच्छान्' आगमिष्यन्तीत्यर्थः। आह,
उच्यते,—'ताः' "तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति"
काला न तावत् साम्प्रतं वर्त्तते इत्यभिप्रायः। येषु किम्?
षु 'जामयः' भगिन्यः भ्रातृणाम् "अजामि"—योग्यानि
ानन्धानि "कर्माणि" "करिष्यन्ति" कलियुगान्ते हि
सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्त्तते इत्यभिप्रायः।
तावदद्यापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः स्वाचारा एव तावत्
अतो ब्रवीमि,—'उप बर्बृहि' उपधेहि। कस्मै? 'वृषभाय'
रेतःसेक्तुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै। किमुपबर्बृहि?
मुम्'। शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न
मीति। यतो ब्रवीमि,—'अन्यमिच्छस्व' अन्यमन्वेषयस्व।
!' 'पतिं' 'मत्' मत्त इत्यर्थः॥ एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते
तद्विकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते॥
मि"—इत्येतदेव स्वरान्तरशब्दरूपम् "अतिरेकनाम"
नरुक्तनामेत्यर्थः। तदुत्तरत्र लक्षणतो भविष्यति, "तद्
ान्याभृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत् जामि
-इति पुनरुक्ताभिधानत्वेन। जामिशब्दस्य पर्यायो

लिशस्य वा" बालिशस्यैतदेव नाम। बालिशो मूर्खः,

निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं
महान्त्यभिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "
देवाश्च मा आगच्छन्तु" इति प्रतिनिर्दिष्टं
'स शर्द्दर्ध्यः' - इति

द्रवति, तस्येष्म्यान्, स ग्राम्यागतः सम्यक्
मस्य" मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्माद्
विषमस्येत्युपपद्यते। यदा तु ऋतशब्दस्य
दधर्वचनं भवति तदाऽस्माकम् 'ऋत' स
मापकर्माणः 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम्।
गमिस्तदा ज्ञानार्थः। एवमप्युपपद्यत इत्यतो
—"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति ॥ ३ (१८) ॥

रप्पो दधात। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः
नञ्च रोगाणां यावनञ्च भयानामथापि शंयुर्वार्हस्पत्य
ते। तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय
पि निगमो भवति। गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये
१ (२१)॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४, ३ ॥

"पिता (४७)"—इति। एतदनवगतम्। "पाता वा पाल-
ा वा"—इत्यवगमः। "द्यौर्मे पिता"—इति (ऋ० सं० २,
२०, ३)। इयमस्यवामीयं दीर्घतमस आर्षम्। तृतीयसवने
द्वे शस्यते। 'द्यौर्मे पिता' येयं द्यौः, उपरि स्थिता द्युलो-
क्षा, एव एव मम पिता। द्यौरहमित्येवं वैवाहिके कर्मणि
लोकभावेन पित्रा आत्मानमभिसम्पाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह मन्त्र-
—'द्यौर्मे पिता'—इति। 'जनिता' जनयिता, उत्पादयिते-
र्थः। आह,—कथम्? उच्यते,—'नाभिरत्र' नहनमेव नाभिः,
त्र एतस्मिन् द्युलोकलक्षणे पितर्युदकदानेनानुग्रहीतरि सति
त्नानोत्पत्त्यनुग्रहक्रमेणैव शुक्रात्मनोत्पत्तिरुपपद्यते,—इत्येव-
मिसमीक्ष्योक्तम् 'द्यौर्मे पिता, जनिता, नाभिरत्र'—इति। 'बन्धुः
' अनुसम्बन्धकारणाद् बन्धुः मे 'माता पृथिवी महीयम्'—इति।
ातुर्भावेन पृथिवीत्वं सम्पाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह,—'बन्धुर्मे माता
थिवी महीयम्'—इति। उदकं हि द्युलोकात् पतितम्, पार्थि-

येन धातुना सम्पृक्तम्, थोपधिभावमागम्य,
—इत्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापितरं
तत्र तत्र। तद्यथा,—"द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणामहं
मर्त्यानाम्। ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा
मातरञ्च॥"—इति (ऋ० सं० ८, ४, १२, ५)।
तत्कृतस्य ह्युपकारस्याभावे सर्वतरौ
वेव भवतः। तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातृपितृभावः।
—किमेते द्यावापृथिव्यौ अन्यत् किञ्चिदनपेक्ष्यैव
मातृपितृभावं बिभृतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते!
उच्यते,—अनयोः 'चम्वोः' द्यावापृथिव्योः 'उत्तानयोः' ऊ
ह्येनयोः अन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणः तत इति
द्यावापृथिव्यौ, प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विधृते
एतयोः द्यावापृथिव्योरुत्तानयोः य एषोऽन्तरिक्षाख्यः
मध्ये 'योनिः' 'अत्र' एतस्मिन्नवकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति
"पर्जन्यः" द्युलोकाख्यः, द्यौरेव हि रसान् प्रार्जयति,
सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता। 'दुहितुः' "पृथि
उपरि 'गर्भं' 'सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् 'आधात्' आद
ददातीत्यर्थः। अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता सा हि द्युलो
'दूरे निहिता' अथवा सा हि द्युलोकं 'दोग्धीति' दुहिता,—
द्युलोकात् पतितमुदकमुपजीवत्येषा दूरे निहिता, दोग्धि या।
द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षेण चावकाशदानेनानुगृह्यमाणान्येत
स्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इति एतदनेन मन्त्रेण मन्त्रद्रष्टा

अत्र मातृपितृसम्बन्धात् पितृशब्दः पितर्य्येवेत्युपपत्तिः।
ाता चायमेतदाशासनं मन्येत॥

ंयोः (४८)"—इति। एतदनवगतम्। पञ्चम्यन्तं वा
ं वा सत्। निगमश्चैषः,—"यद्विदः पितर ऊत्यर्वा-
ो हुव्या चकृवा जुषध्वम्। त आ गतावसा शन्तमेनाथा
ोरपो दधात॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, १७, ४)। न
जमानोऽर्थात्तस्माद् बृहस्पतिपुत्रादर्थमपेक्षते, किं कारणम्?
च हि ते विधातुं समर्थाः, न च बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोः
तरः किञ्चिद्देयैः पितृभिः विधीयेतेति। एवं पञ्चम्यर्था-
षष्ठ्यर्थासम्भवञ्च पश्यन् भाष्यकारः, 'शंयोः'—इत्येकं
द्वितीयान्ते द्वे पदे चकार, 'शम्'—इति, 'योः'—इति च।
स्य "शमनम्" अर्थं निराह, योरित्यस्य "यावनम्"—इति।
तीयान्ते परिणामं कृत्वा अर्थं निराह,—तथाहि वाक्येन
यत इति। कस्य शमनं कस्य वा यावनम्? इति पुनः
योगे प्राप्ते "रोगानाम्" "भयानाम्" "च" इत्यध्याजहार
कारः। रोगशमनञ्च दधात, भययावनञ्च, शान्तरोगा यथा
प्रहीणसर्वभयाश्च, तथा कुरुतेत्यभिप्रायः। किमेतावदेव?
पते,—यदपि चान्यत् किञ्चित् 'अपरः' अपापम्, तदपि
भ्यमेव 'दधात' दत्तेत्यर्थः॥ एवमेतत् पदम् एकम्, अर्था-
राद् द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तम्। इत्थमप्यर्था-
रे सति निर्वचनप्राप्तिरस्त्येव, तद्यथा उद्गीथशब्दे,—"प्राण
प्राणेन ह्युत्तिष्ठति, वाग् गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्न-

मयान्नेन हीदं सर्वं स्थितम् (छा० ब्रा० ३, ३)" तस्मादुपपद्यते। प्रथमान्तमेव सत् कस्माद् [illegible] विपरिणम्यते शंयुमिति? एवमपि न विरुध्यति, [illegible] कश्चिदर्थ उपपद्यते, तस्माद् युक्तमिति॥ "रपो रिप्रम्" अत्र रिप्रशब्दस्य रपःशब्देनार्थसामान्यात् तत्त्वमुक्तम्। 'रिप्रम्' अमेध्यम्, तच्छुध्यतीति ह विज्ञायते॥

"अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते" अपि शं, योः, पदद्वयेन शमनयाचने रोगभययोः उच्येते, द्वेधा प्रविभक्तेन [illegible] यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उ[illegible] तस्याप्येतदेव नामेत्यपिशब्दः। "तच्छंयोरावृणीमहे [illegible] यज्ञाय गातुं यज्ञपतये"—इति। "ओमानं शंयोर्ममकाय [illegible] (ऋ० सं० १, ३, ४, ६)" इति, "तच्छंयोः सुम्नमीमहे ([illegible] सं० १, ३, २६, ४)"—इति च निगमौ। इयं शक्वरी। शंयो[illegible] बृहस्पतिपुत्रस्यार्षम्। शंयोर्वाके विनियुक्ता। शंयोपल[illegible] मभिसम्पाद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति केचिन्मन्यन्ते। [illegible] कर्मणा 'शंयोः' वाकाख्येन 'तत्' तदा आभिमुख्येन 'वृणीमहे' किं पुनस्तत्? 'गातुं यज्ञाय' "गमनम्" अस्मै "यज्ञाय" दे[illegible] प्रति, 'गातुं यज्ञपतये' "गमनं" चास्मै "यज्ञपतये" देवान् प्रति [illegible] किञ्च, 'दैवी स्वस्तिरस्तु नः' देवानुग्रहादस्माकं स्वस्तिरस्तु, [illegible] नो देवाः काञ्चिदापदमुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः। 'स्वस्ति म[illegible] भ्यः' मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः काचिदापदस्तु। 'ऊर्ध्व[illegible] [illegible] भेषजम्' गच्छत्वेतद्भेषजम् भयसादयितृ कर्म, यावद[illegible]

मनवच्छिन्नमविगुणश्चोर्द्ध्वगमनयोग्यम् अस्माकमस्त्वित्यभिप्रायः। किञ्च, 'शन्नो अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'द्विपदे' मनुष्यादिकाय 'चतुष्पदे' गवादिकाय च॥ 'शंयुः' बृहस्पतिपुत्रः—इति, एतस्मिन् मन्त्रे विशेषलिङ्गमस्ति, तदन्यस्मात् श्रुतिलिङ्गात् कुतश्चिदुपलभ्यमानाद्वा एतावदेव त्वेतस्मात् मन्त्रात् सिद्धम्,—एकमेवेदं पदमविभक्तम् निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा, न यथा पूर्वस्मिन् मन्त्रार्थासम्भवाच्छंयुशब्दो विभक्त इति॥ ५ (२१)॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)
तृतीयः पादः॥ ४. ३॥

चतुर्थ पादः॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२)॥

"अदितिः (४६)"—इति। एतदनवगतम्। "अदीना"—इत्यवगमः। "देवमाता" अभिधेया, ऐतिहासिकपक्षेण, नैरुक्तपक्षेणपुनर्यान्येतस्यामविवक्ष्यमाणायां द्यौरित्येवमादीनि पदानि श्रूयन्ते एतान्येवादितिशब्दनोच्यन्ते॥ १ (२२)॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदि-

तिर्जनित्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट
वा। यमेरिरे भृगवः। एरिर इतीर्तिरुपसृष्टोऽ
॥ २ (२३) ॥

"अदितिर्द्यौः० ०मदितिर्जनित्वम्" (ऋ० सं० १,६
५)। राहुगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। तृतीयसवने स
ग्वेव, वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य परिधानीयैषा। 'अदितिः' एव
माता 'द्यौः' 'अदितिः' अदितिरेव च 'अन्तरिक्षम्' 'अदितिः'
'माता' सर्वभूतनिर्मात्री, 'सः' एव च 'पिता' पालकः, 'सः'
हि 'पुत्रः' सैव हि परितुष्टा सती स्तोतारं पुरुणो बहुतः पाप
त्रायते, अथवा सैव निपृणाति, सर्वभूतानां यन्निर्वर्त्तव्यं दा
मित्यर्थः। येऽपि चैते 'विश्वेदेवाः' सर्वे देवाः एतेऽपि 'अदि
एव। 'पञ्चजनाः' गन्धर्वादयः 'अदितिः' एव। सर्वथापि
बहुना, यावदेतत् किञ्चित् 'जातं' च 'जनित्वं' च जनिष्यमाणं
सर्वमप्येतत् 'अदितिः' एव। एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रदृक् "अदिते
र्विभूतिमाचष्टे" देवमातुस्तान् सर्वमप्युपपद्यत एव, माहाभाग्या
द्देवतायाः। तदुत्तरत्र वक्ष्यामः। एवमैतिहासिकपक्षेण, नैरुक्त
पक्षेण पुनः "एतानि" द्युलोकादीनि सर्वाणि "अदीनानि" अनु
पक्षीणानि इति योज्यम्, न ह्येषां क्षयोऽस्तीति ॥

"एरिरे (५०)"—इति। एतदनवगतम्। "आ ईरिरे"-
इत्यपगमः। "यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुव
नस्य मज्मना अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्

णो न राजति॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २, ४)। दीर्घ-
स इयमार्षम्। जगती। प्रातरनुवाकाश्विनयोराग्निमारुते
शस्यते। 'यम्' अग्निमाभिमुख्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः,
पेतवन्त इति यावत्, आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये 'भृगवः'।
वर्वेदसं' सर्ववेदसं, सर्वस्य वेत्तारं, सर्वधनं वा। क पुनः
रे'? 'नाभा' पृथिव्याः नाभौ अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्यग-
ः पृथिव्या वेद्या उपरि। केन पुनरेरिरे? 'भुवनस्य'
स्य 'मज्मना' मननीयेन वीर्य्येणान्नेन हविर्लक्षणेन। किं
? 'तमग्निं' हे यजमान! त्वमपि 'गीर्भिः' वाग्भिः स्तुति-
ाभिः आभिमुख्येन स्थित्वा 'हिनुहि' प्रेरय। तस्मिन् तस्मिन्
ा घर्त्तमानमग्निहोत्रादौ, यथा भृगवः ईरितवन्तः, तथा 'स्वे
व एव गृहे, मा कस्यचिदार्त्विज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः।
रणं पुनरग्निमाहिनुहि? 'य एको वस्वः' एक एव यो
धनस्य दाता। 'वरुणो न' वरुण इव, यथा वरुणः
न्तर्गतानां धनानाम् इष्टे, एवं यः सर्वस्यैव धनस्य 'राजति'
त्यर्थः। राजतिरैश्वर्य्यकर्मसु पठितः,—"क्षियति (३),
(४)"—इति। "एरिरे—इति" "ईर्त्तिः" अयं धातुर्गति-
—"ईर्त्ते (७१), जयति (८१)"—इति गतिकर्मसु पठितम्।
ायमाङोपसर्गेण "उपसृष्टोऽभ्यस्तः" च, पुनः पुनरीरित-
त्यर्थः॥ २ (२३)॥

उव स्मै नं वस्रमर्यि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो

भरेषु। नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम्॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनं वस्त्रं वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु। इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुचितं भवति जस्तमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति। श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम्। श्रवश्चापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति। इन्धान एनं जरते स्वाधीः। गृणाति मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः। प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः। प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचो गौर्व्याख्यातः॥ ३ (२४)॥

"जसुरिः (५१)"—इति। एतदनवगतम्। "जस्तम्"—इत्यवगमः। "उत स्मैनं"—इति निगमः (ऋ० सं० ३, ७, १८, ५)। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। दधिक्रावणे सूक्ते। दधिक्रावा चेन्द्र एव, वायुर्वा मध्यस्थानत्वात्। 'उत स्मैनम्' अ मिन्द्रम् 'अनुक्रोशन्ति' आभिमुख्येन क्रन्दन्ति, आह्वय 'क्षितयः' मनुष्याः। क्व? 'भरेषु' संग्रामेषु। कथं पुनः

क्रन्दन्ति ? 'वस्त्रमथिं न' वस्त्रापहर्त्तारमिव 'तायुम्' यथा केचि-ज्जनाः कञ्चिद्वस्त्रापहर्त्तारं तायुं दृष्ट्वा कश्चिदन्यमात्मनस्त्राणार्थ-मभिक्रन्देयुः, एवमेतमिन्द्रम् अभिक्रन्दन्ति संग्रामेषु, परैरभ्यर्द्य-मानास्त्राणार्थमात्मनः। किञ्च, अपि चैनं तायुं 'नीचायमानं' नीचैर्गच्छन्तं 'जसुरिं न' जसुरिमिव, "जस्तमिव" "श्येनं" बद्धम्, स्नायुतन्तुना य एष याजिक इति प्रसिद्धो राज्ञाम्, स हि बद्धत्वा-दुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति, नीचैरेव गच्छति, गत्वा च शशका-दीनि हिनस्ति सत्वानि। स यथा जनैरभिक्रन्द्यते, तथा चैन-मभिक्रन्दति। आह,—कमर्थमभिसन्धाय ? इति। उच्यते,—'श्रवश्च अच्छ' कीर्त्तिश्चाभिसन्धाय, कथं नाम श्रूयेमहि ? प्रशस्ये-महि जितमेभिरित्येतमर्थमभिसन्धाय। 'पशुमञ्च यूथम्' अनेक-पशुजातिसंयुक्तं पशुयूथमभिसन्धायैतदस्माकं स्यादित्येवमभिक्रन्द-तीत्येष समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्। "वस्त्रं वस्तेः" आच्छादनार्थस्य (अदा० आ०), तद्ध्याच्छाद्यते। "तायुरिति"—एतत् "स्तेननाम" "संस्त्यानं" संहतम् "अस्मिन् पापकं" भवति "इति" एवं "नैरुक्ता" मन्यन्ते। "तस्यतेः वा स्यात्" क्षयार्थस्य (दि० प०), उपक्षीणो ह्यसौ भवति, अधार्मिकत्वात्, परलोकमनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि। क्षितयो मनुष्याः। "भर इति संग्रामनाम" म्रियन्ते तस्मिन् योद्धारः "हरतेः वा" ह्रियन्ते हि तस्मिन् जीवि-तानि, वसूनि च। "श्येनः शंसनीयं गच्छति" शीघ्रत्वात्। "यूथं यौतेः" तद्धि "समायुतं भवति" एकत्र मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुष-

बालवृद्धैः पशुभिः ॥ एवमिह नीचायमानं श्येनमित्यनेन सम्बन्धाज्जगुरिवेद्ध इत्युपपद्यते न ह्यवद्धः श्येनो नीचैरयते।

"जरते (५२)"—इति । एतदनवगतम् । धातोरस्यार्थप्रवृत्तिरेवानवगमः । "दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)। वत्सप्रिर्भालन्दनः, तस्येयमार्षम् । उक्थस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता। 'दिवस्परि' 'दिवः' द्युलोकादित्यर्थः । 'प्रथमम्' अयम् 'अग्निः' 'जज्ञे' आदित्यात्मना । 'द्वितीयम्' 'अस्मत् परि' अस्मदधि अस्मत्तो जायते, पार्थिवात्मना । 'तृतीयम्' 'अप्सु' अन्तरिक्षलोके वैद्युतात्मना जायते । "आपः"—इति ह्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। नृणां मनुष्याणामितः 'नृमणाः' नृषु वा मनोऽस्य, स नृमणाः। योऽयमेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते, तमेवङ्गुणयुक्तं 'स्वाधीः' शोभनधीः 'इन्धानः' 'अजस्रं' नित्यं 'जरते' स्तौति, यः, स एव 'स्वाधीः' सुप्रज्ञ इत्यर्थः । इन्धानो हि किमन्यत् स्तुतेः कुर्यात्। तस्मात् "जरते"—इत्यस्य शब्दस्य "गृणाति"—इत्यर्थ उपपद्यते ॥

"मन्दिने (५३)"—इति । एतदनवगतम् । "मन्दते" स्तुत्यर्थस्य । '...

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीयसूक्तस्य प्रथमैषा। हे स्तोतारः! 'प्रार्चत' प्रकर्षेणोच्चारयत, पूजयत। 'मन्दिने' मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा इन्द्राय। 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः'। 'यः' इन्द्रः, किं करोति? कृष्णस्य मेघस्य गर्भभूता अपः 'निरहन्' नीचैरहन्, निरगमयदित्यर्थः। केन? 'ऋजिश्वना' ऋजुरेवावक्षिप्तो लक्ष्ये यः स्वनति गच्छति इति ऋजिश्वा वज्रः, तेन निरगमयत्। 'अवस्यवः' अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तः, तर्पणं वा। योऽयमेवम्प्रभाव इन्द्रः, तमिमं 'वृषणं' वर्षितारम्, 'वज्रदक्षिणं, वज्रबाहुम्, 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्वचः प्रार्चत'—इत्येतस्माद्वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते॥

"गौः (५४)"—इति। एतदनेकार्थत्वादिह समाम्नातम्। न चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्" ॥ २ (२४) ॥

'अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्। इत्था चन्द्रमसो गृहे॥ अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे। गातुर्व्याख्यातः (गातुं कृण्वन्नुषसो जनायेत्यपि निगमो भवति) दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि। कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसय इत्यपि निगमो भवति। स तू ताव

ह्युक्तम्। अथवाऽयमन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः,—हे उन्नेतः! प्रक्षाल्य, तं हरितवर्णं सोमममेन कलशेन। क! द्रोणकलशस्योपरि। यूयमपि च हे होतारः! आसिञ्च एनं सोमं 'वाशीभिः' "वाग्भिः" स्तुतिलक्षणाभिः 'तक्षत' रुत, यदस्यायज्ञियमपूतं, तत् स्तुतिभिः पूतीतेत्यभि 'अश्मन्मयीभिः' व्यापनसमर्थाभिरित्यर्थः। यूयमपि हे ध्वर्यवः! पूतमेतमुन्नातृभिः, सोमं 'परिष्वजध्वं' ग्रहेण, स्य च। 'कक्ष्याभिः' अङ्गुलीभिः, अङ्गुलिभिरेव हि पात्र सोमो गृह्यते। यदेव चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्व 'परिष्वज्य च गृहीत्वा एनं सोमम् 'उभे' हविर्द्धाने 'धुरौ' 'वह्निम्' इव, वोढारमिव, अनड्वाहं 'युनक्त' एनं सोमं सादं त्यर्थः। स हि सोमो हविर्द्धानधुरोः अधस्तात् खरे सादे एतस्मादेव चानुडुद्योजनदेशं प्रति सामान्याद्वह्निमिव युनक्ते लुप्तोपममुपपद्यते। अत्र "वाशीभिस्तक्षते"—इति लक्षणये अश्ममय्यो वाश्य एता ग्रावाख्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्ति एतस्मिन्नर्थे 'आ तू षिञ्च'—इत्यासेकशब्दो गौणः, न हि सो ग्णाम् अनभिषुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात्, तस्माद्गौ मर्थे प्रक्षेपणमात्रमेव सिञ्चतेरर्थः। अथवा 'आसिञ्चत ह द्रोणपल्ये'—इत्यतोऽनन्तरं वाशी शब्दः श्रूयमाणो वाड्नाम त्वेनाप्युपपद्यते एव, सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आसिच्यमा वाग्भिः स्तूयते। एवमर्थद्वयमभिप्रेत्य उभयथा ... सम्,—"वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा"—इ

'अयमपीतरो हरिः" मर्कटः, "एतस्मादेव" इति, हरित-
वाद्धरिरुच्यते, "शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः,
ाः"—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

"विगुणस्य (४५)"—इति। एतदनवगतम्। "विषमस्य"—
गमः। "न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः।
र्द्धदर्य्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः॥"—
(ऋ० सं० ५, ३, ३, ५)। वसिष्ठस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्।
यमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने शस्यते। हे भगवन्! "इन्द्र!"
ः कुरु यथा 'न' इममस्मदीयं 'यातवः' यातयितारः, यज्ञविघ्न-
रिः, केचिदपि 'जूजुवुः' आगच्छेयुरित्यर्थः? किञ्च, हे 'शविष्ठ'
ष्ठ! य एते 'वन्दनाः' वन्दितारः, लाड(ट?)गौडादयः, जानपदीभि
भिः' आकृतिभिर्युक्ताः, किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्यजा-
ः केचिदिति? अथवा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः युक्ताः न

बालवृद्धैः पशुभिः ॥ एवमिह नीचायमानं श्येनमित्यनेन सम्बन्धाज्जसुरिवेह इत्युपपद्यते न ह्यवद्धः श्येनो नीचैरयते।

"जरते (५२)"—इति। एतदनवगतम्। धातोरस्यार्थे प्रवृत्तिरेवानवगमः। "दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः। तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)। वत्सप्रिर्भालन्दनः, तस्येयमार्षम्। उक्थस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता। 'दिवस्परि' 'दिवः' द्युलोकादित्यर्थः। 'प्रथमम्' अयम् 'अग्नि' 'जज्ञे' आदित्यात्मना। 'द्वितीयम्' 'असत् परि' अस्मदधि, अस्मत्तो जायते, पार्थिवात्मना। 'तृतीयम्' 'अप्सु' अन्तरिक्षलोके वैद्युतात्मना जायते। "आपः"—इति ह्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। नृणां मनस्यवस्थितः 'नृमणाः' नृषु वा मनोऽस्य, स नृमणाः योऽयमेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते, तमेवङ्गुणयुक्तं 'स्वाधीः' शोभनधीः 'इन्धानः' 'अजस्रं' नित्यं 'जरते' स्तौति, यः, स एव 'स्वाधीः' सुप्रज्ञ इत्यर्थः। इन्धानो हि किमन्यत् स्तुतेः कुर्यात्? तस्मात् "जरते"—इत्यस्य शब्दस्य "गृणाति"—इत्यर्थ उपपद्यते।

"मन्दिने (५३)"—इति। एतदनवगतम्। "मन्दतेः" स्तुत्यर्थस्य। मन्दनीयः स्तुतिमान् चेत्यर्थप्रतीतिः। "मन्दति (१८), शंसति (२५)"—इति स्तुतिकर्मसु पठितम्। "प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्नृजिश्वना। अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे॥"—(ऋ० सं० १, ७, १२, १)। कुत्सस्येयमार्षम्। छन्दोमेषु

तीये ऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीयसूक्तस्य प्रथमैषा। स्तोतारः! 'प्रार्चत' प्रकर्षेणोच्चारयत, पूजयत। 'मन्दिने' मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा इन्द्राय। 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः'। 'यः' इन्द्रः, किं करोति? कृपणस्य मेघस्य निभृता अपः 'निरहन्' नीचैरहन्, निरगमयदित्यर्थः। केन? 'ऋजिश्वना' ऋजुरेवाधक्षितो लक्ष्ये यः श्वनति गच्छति इति ऋजिश्वा वज्रः, तेन निरगमयत्। 'अवस्यवः' अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तः, तर्पणं वा। योऽयमेवम्प्रभाव इन्द्रः, तमिमं 'वृषणं' वर्षितारम्, 'वज्रदक्षिणं' वज्रबाहुम्, 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्वचः प्रार्चत'—इत्येतस्माद्वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते॥

"गौः (५४)"—इति। एतदनेकार्थत्वादिह समाम्नातम्। यथा चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्"॥ ३ (२४)॥

'अत्रा॒ ह॒ गोर॑मन्वत॒ नाम॒ त्वष्टु॑रपी॒च्य॑म्। इ॒त्था च॒न्द्रम॑सो गृ॒हे॥ अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे गातुर्व्याख्यातः जनाधेत्यपि

नैनमभोत्यंहतिः । सतुनार नैनमंहतिरश्नोत्यंहतिर
श्चांहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद् विपरीतात् । बृहस्पते च
इतियारम् । बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुं पीयतेर्हिंसाक
वियुते द्यावापृथिव्यौ वियवनात् । समान्या वियुते दू
अन्ते । समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा मानाद् दू
व्याख्यातमन्तोऽततेऽर्द्धगिति पृथग्भावस्य प्रवच
भवत्यथाप्यृभोत्यर्थे दृश्यते । ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः
ऋध्नुवन्नयाक्षीर्ऋध्नुवन्नशमिष्ठा इति चास्या इति चास्येति
चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पी
योऽर्थतरमनुदात्तम् अस्मा ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहे
लमानो ररिवाँ अजाश्व (श्रवस्यतामजाश्व) ॥ अस्मै नः
सातयः उपभवाहेलमनोऽक्रुध्यन्नरिचाननातिरम्यस्तोऽजाश्वेति
पूषण माहाजाश्चाजा अजना अथानुदात्तम् । दीर्घायुरस्या
यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु
स शरदः शतं शरच्छृता अस्यामोपधयो भवन्ति शीर्णा
आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥४(२५)॥

यदुक्तम्,—"अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते,
०—० सोऽपि गौरित्युच्यते,—'अत्रा ह गोरमन्वतेति' तदुपरिष्टा

'ऋतम्' उदकमस्मिन्नस्तीति, एवमेनं 'मन्वानाः'। 'व्यदर्दिरुः' विदारितवन्तः 'यत्रं' येन काले काले। 'यत्र' मेघे विदारिते 'दशस्यन्' दशस्यन्ति 'उपसः' माध्यमिकाः एव पूजनार्थं बहुवचनम्। किं दशस्यन्? 'अपः' अहिनिवासिन्यः, मेघनिवासिनीरित्यर्थः। ताश्च 'रिणन्' आगच्छन्, पृथिवीलोकम्। तदेतत् सर्वमपि क्रियते। किं पुनरर्थमुद्दिश्य त एवं कुर्वन्ति? 'मन्मन्' मानाः, 'कुत्साय' पृथिवीं घ्नन्तो, छर्घावलाय, 'दंसयः' कर्माणि सफलानि कर्त्तुम्। अत्र 'दंसयः'—इत्येतेन "कर्माणि" उक्तानि। दासैः कर्मकरैः, 'दस्यन्ते' कर्मकरा दासा इति। बाहुल्याद् भाष्यकारेण नोदाहृतः॥

"तूताव (५७)"—इति। एतदनवगतम्। "तुताव"। गमः। "यस्मै त्वं सु यजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते स्यम्। स तूताव नैनमश्नोत्यंहुतिरग्ने सख्ये मा रि ष्यं तव॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, ३०, २)। कुत्स मार्षम्। महाव्रते आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्य हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यस्मै' यजमानाय 'त्वम्' 'आ' 'यजसे' देवान्, होतृत्वेऽवस्थितः। 'सः' एव 'साधति' यत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम्। किञ्च, स एव 'अनर्वा' अप्रत्यृ अनाश्रितः कञ्चिदन्यम्, स्वेनैव महिमायुक्तः। 'क्षेति' निवसति युष्मदनुग्रहात्। स एव 'दधते' धारयते 'सुवीर्यं' शोभनम्

चैते 'स्वसारौ' भगिन्यौ, सहोत्पत्तित्वात्। 'युवतीभवन्ती' न्श्रीभवन्त्यौ, परस्परसम्भोगेन। 'आदु उ ब्रुवाते मिथु- नाम' इति। अथैवमेते 'वियुते' च सम्मिश्रीभूते च सत्यौ, पृथिव्यौ, ब्रुवाते इव, प्रथयत इव, स्तोस्तृणां 'नाम' नामानि, नः 'मिथुनानि' द्विवचनसम्बद्धानि स्तुतिनामभिः,—स्वधे पुरन्धी (२)"—इत्येवमादिभिरिति॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे ुते"—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविशेषणत्वम्, द्यावा- वीशब्दश्चात्राध्याहार्य्यः, 'दूरे अन्ते'—इत्येवमादीनां तथो- त्तिदर्शनात्॥

"ऋधक् (६०)"—इति। अनेकार्थम्। "ऋधगिति पृथः वस्य प्रवचनं भवति" पृथक्त्वमेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं ति, सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः। "यदिन्द्र दिवि पार्य्ये यदृ- यद्वा स्वे सदने यत्र वासि। अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान् ोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः॥"—(ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)। द्राजस्येयमार्षम्। पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये निविद्धानीये शस्यते। हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'यत्' यदि त्वं 'दिवि' ोके 'पार्य्ये' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यदृधक्' यदि ऋधक् गिव इत्यर्थः। 'यद्वा' यदि वा 'स्वे सदने' अन्तरिक्षलोकेऽव- तः। 'यत्र वासि' क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः, को हि वतो वेद, तव स्थानं यत्रासीति। किं बहुना, यत्र यत्रासि स्थितः, 'अतः' आगत्य 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि। 'नियुत्वान्' ुर्भूत्वा। अस्त्यमेवम्प्रभावः, त्वां तु ब्रवीमि,—हे 'गिर्वणः'

न यष्टा देवानाम्, तं 'चयसे' "चातयसि" नाशयसि। श्रद्दधानो यष्टा, तस्मै देवान् यजते अनुददासि वामम्, त्वमेवं करोषि, तस्मात् ते पापबुद्धयः त्वां सम्यक् न ... भिप्रायः। यो हि दुर्बुद्धिः देवपियारुः ... स्यात्? चातय एवासौ॥ तस्मात् 'चयसे'—इत्येष "चतयतिः" नाशने इत्येवमस्थापिते नाशनार्थो भवतीत्युप "चातयतिर्नाशने"—इति हि वक्ष्यति। लोकेऽपि च ... देशादुच्चातित इति। तस्मादुपपद्यते॥

"वियुते (५६)"—इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि ... पृथिव्योरभिधानम्। "वियवनात्"—इति निर्वचनम्। मिश्रणार्थः (अदा० प०) ... भवति, विमिश्रीभूते इत्यर्थः। "इमे वै सहास्तां ते ... व्यैतामिति ह विज्ञायते"। "समान्या वियुते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके। उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ... मिथुनानि नाम॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)। विश्वे ... स्येयमार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। 'समान्या' समान्यायेते ... पृथिव्यौ, समानपरिमाणे। 'वियुते' च विमिश्रीभूते। 'दूरे' ... च, न हि द्यावापृथिव्योरन्तोपऽवधिरस्ति। 'ध्रुवे पदे' सम... वचनम्, अन्तरिक्षविषयम्, ध्रुवं शाश्वतम्, एतस्मिन् पदे आ... भूते, अन्तरिक्षस्य ह्यवां मान्ति, अनिरुद्धावात्, तच्चैतद् द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा, तस्मिन्नेते 'तस्थतुः' स्थितवत्यौ। ... 'जागरूके' जागरणशीले, स्वं स्वमधिकारं प्रति। ...

चैते 'स्वसारौ' भगिन्यौ, सहोत्पत्तित्वात्। 'युवतीभवन्ती' मिश्रीभवन्त्यौ, परस्परसंभोगेन। 'आदु त ब्रुधाते मिथु- नाम' इति। अथैवमेते 'वियुते' च सम्मिश्रीभूते च सत्यौ, वापृथिव्यौ, ब्रुवाते इव, प्रथयत इव, स्तोस्तृणां 'नाम' नामानि, नः 'मिथुनानि' द्विवचनसम्बद्धानि स्तुतिनामभिः,—स्वधे पुरन्धी (२)"—इत्येवमादिभिरिति॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे युते"—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविशेषणत्वम्, द्यावा- वीशब्दश्चात्राध्याहार्य्यः, 'दूरे अन्ते'—इत्येवमादीनां तयो- त्तिदर्शनात्॥

"ऋधक् (६०)"—इति। अनेकार्थम्। "ऋधगिति पृथः वस्य प्रवचनं भवति" पृथक्त्वमेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं ति, सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः। "यदिन्द्र दिवि पार्य्ये यद्- यद्वा स्वे सदने यत्र वासि। अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान् सोपाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः॥"—(ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)। ग्राजस्यैतमार्षम्। पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये निविद्धानीये : शस्यते। हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'यत्' यदि त्वं 'दिवि' लोके 'पार्य्ये' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यदृधक्' यदि ऋधक् गिव इत्यर्थः। 'यद्वा' यदि वा 'स्वे सदने' अन्तरिक्षलोकेऽव- स्तः। 'यत्र वासि' कचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः, को हि यतो वेद, तव स्थानं यत्रासीति। किं बहुना, यत्र यत्रासि ऽवस्थितः, 'अतः' आगत्य 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि। 'नियुत्वान्' युर्भूत्वा। वस्त्वमेवम्प्रभावः, त्वां तु ब्रवीमि,—हे 'गिर्वणः'

गीर्भिः सम्मजित! स हि स्तुतीः सम्मजति, सम्भज्यते, 'सजोषाः' सहजोषणः सप्रीतिः, पिबैतं सोममसन्प्रत्तम्। एवमेके व्याचक्षते ॥

अपरे पुनर्य एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः,— गयाः"—इति, अत्रैवैतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि व्यामस्तस्यामेवर्चि "अथापि" अथमेयमृधगिति शब्दः "ऋध्नोत्यर्थे" अपि "दृश्यते"—"ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठ" इत्यस्मिन् मन्त्र। "वयं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने मनूणीमहीह। ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुप विद्वान् स्वाहा ॥"—इति (य० वा० सं० ८, २०)। समिष्टयजु सौमिकेषु विनियुक्ता। तत्र चोक्तम्,—"एतौ विश्वामित्रो य रणी अपश्यत्"—इति। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'यत्' प्रयो दिश्य 'अद्य' 'प्रयति' प्रोत्सर्पति एतस्मिन् 'यज्ञे' 'वयम्' 'म महि' घृतवन्तः 'होतारं' त्वाम्। "अग्निर्दैव्यो होता"— श्रूयते। किं पुनस्तत् प्रयोजनम्? इति। कथं नामाल्पमप्ययदा हुतं देवतातृप्तिसमर्थं यद्व कुर्यादशान्तमपि च यद् विगुणं य किञ्चित् तत्सम्यगेवत्वा समृद्धमेव कुर्यात्? इति, तद्योमयन यथाशास्त्रमेवाशार्कं त्वया कृतम्, अत इदानीं परिसमाप्ते सिन् यज्ञे प्रत्यभाष्यसे अस्माभिः,—'ऋधगयाः' त्वम्, अल्पम हुतम् अस्माभिः हविः, 'ऋधक्' एव आद्धमेव, देवतातृप्तिसमर्थं कुर्वन् 'अयाः' त्वं यागमकार्षीरित्यर्थः। किञ्च, 'ऋधगुता

ग्राः' अपि च यदपि किञ्चिद्विगुणम् अकार्ष्म, वयमेतस्मिन् यज्ञे, पि सर्वमेव समृद्धं सगुणमेव कुर्वन्, पापमस्य यज्ञस्य अश-ग्राः स्विष्टकृद्रूपेण शमितवानसि। यस्त्वमेतदकार्षीरस्माकमे-स्मन् यज्ञे, तं, त्वां ब्रवीमि,—एतदेव मयैतेषां कर्त्तव्यमित्येतत् द्वान् 'प्रजानन्' प्रकर्षेण जानन् अस्माकमात्मन उपरि भक्तिं : पुनः 'उपयाहि' उपागच्छ 'यज्ञम्'॥ एवं तावदेकेषाम् पृथगयाः, ऋधगुताशमिष्ठाः"—इत्येतौ द्वावपि "ऋधक्"शब्दौ ध्नोत्यर्थावेव। एतस्मिन्नर्थे, ऋधक्शब्दस्य पृथग्भावार्थत्वे दिन्द्र दिवि पार्ये यदृधक्"—इत्येतदुदाहरणम्। अन्ये मन्यन्ते,—"ऋधगयाः ऋधगुताशमिष्ठाः"—इत्येतयोरेव धक्शब्दयोः पूर्वः पृथग्भावार्थः, उत्तर ऋध्नोत्यर्थ इति। तदेत-पद्यते, मिथ्याप्यपि हवींषि हुतानि सन्ति, त्वमग्ने ऋधक् मेव कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्न ते सम्मोहोऽस्तीत्यभिप्रायः। ऋधगुताशमिष्ठाः'—इत्येष यथाव्याख्यात एव। पूर्वस्त्वर्थः धीयान्, यत्र द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थावेव,—"ऋधगयाः" "ऋध-ताशमिष्ठाः"—इति। किं कारणम्? "अथाप्यृध्नोत्यर्थे श्यते"—इति एवमुपत्यस्य भाष्यकारेण ततोऽयमुपात्तो निगमः, —"ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः"—इति, एवञ्च निरुक्तम्—ऋध्नुवन्नयाक्षीर्ऋध्नुवन्नशमिष्ठाः"—इति। तस्मात् द्वावप्येता-ध्नोत्यर्थावित्येतदेव साधीयः॥

"अस्याः (६१)"—इति, "अस्य (६२)"—इति च। पदद्वयं स्त्रीपुंसविषयम्, स्वरकृतात् विशेषात् प्रधानाभिधायि वा भवति।

...गुणसाम्यर्थं। तस्य ...नां पत्नी। तस्मात् "ई... अस्या यः पतिः"—इति, ...राम् ॥

निगमप्रदानमुख्यर्थं,—"तत्र" "अस्या" हि "...." ... "ओषधयो भवन्ति"—इति, "शीर्णा भात इति वा" ... प्रसृतानि स्रोतांसि शरदि विशीर्यन्ते। "अस्य-इति" ... पदं पुंलिङ्गम् ... "अस्याः—इत्येतेन" [illegible] व्याख्यानम्" ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयि होतुर्ह्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यशनो भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिं सप्तपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्त सृप्ता सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मयइति वदन्ति ॥ ५ (२६) ॥

यदेवोक्तम् "उदात्तं प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्वादेशे"—इति तदेवात्रापि लक्ष्यमित्यभिप्रायः। उदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते,—"अस्य वामस्य ०—० सप्तपुत्रम्"। अस्यवामीयमेवेदं सूक्तम्। दीर्घतमस आर्षम्। तार्त्तीयसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। 'अस्य' सूर्यस्य 'वामस्य' "वननीयस्य" स्तुतिभिः, 'पलितस्य' "पाल-

तुः" अयं हि सर्वमेवेदं जगत् पालयति । 'होतुः' "ह्वातव्यस्य"
ह्वानार्हस्य । आह, तस्य किम्? इति । उच्यते,—योऽयमेवं
गणः आह,—तस्य' भ्राता' "भागहर्त्ता" "भर्त्तव्यो वा"
पेन, 'मध्यमः' मध्यमस्थानः 'अस्ति' विद्यते । कतमः?
ऽयम् 'अश्नः' "अशनः" व्यापनो वायुरित्यर्थः, स हि द्युलोका-
दित्येनोदकेन भ्रियते, हरति चोदकं द्युलोकात् । 'तृतीयः' 'अस्य'
योः 'भ्राता' हविर्भागहर्त्ता वा, ऐन्द्राग्ने हविषि संस्तुतौ वा,
पृष्ठः' घृतेन स्पृष्टः, आज्यस्पृष्टः, "अयम्" एव "अग्निः" पृथि-
स्थानः । 'सहस्रिणः' वायोः, सर्वेभ्योऽपि वायुः बलवान् ।
यथा सहस्रमस्य नियुतमश्वानामस्तीति सहस्री वायुः, "आ
नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिः"—इति (ऋ० सं० २,
२४, ३) । श्रूयते वायव्ये मन्त्रे । वायुः, आदित्यः, अग्निः,—
येवं परिसंख्याय वायोस्तृतीयोऽग्निर्भवति, वायुरपि च
तिरेव, "वायुना ज्योतिषा"—इति विज्ञायते । तत्रैतस्मिन्
या विभक्ते ज्योतिषि, प्रधानत्वेनैतमेवाहमपश्यमिति । 'विश्-
तिं' विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम् । कतमम्? य
: 'सप्तपुत्रः' सूर्यस्तमेवाहमत्र प्रधानेनापश्यमित्येवमे-
स्मिन् मन्त्रे । सूर्यः प्रधानः, सूक्ते सूर्याधिकारात्, तस्मात्
स्य वामस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्द अन्तोदात्तः । वायुरप्र-
धानम्, तस्मात् 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य,—इत्येषः "अस्य"
-शब्दोऽनुदात्तः ॥ एवमेकस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्ता-
ौ "अस्य"-शब्दौ प्रधानाप्रधानविषयावित्येकमेवोदाहरणम् ॥

आह,—'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्यनेन शब्देन सूर्य्य एव कस्मान्न सम्बध्यते ? अपि च "तृतीय" प्रकृतानुक्रमाविरोधेनैवमेव सुखतरा योजना भविष्यति। —'अस्य वामस्य'—इत्येतदन्तोदात्तं पदमितरदन्यत् भ्राता घृतपृष्ठः अस्य'—इति प्रधानरूपमेव सत् स्वरकृताद्विशेषादर्थकृतेनापि घायिना विशेषः प्रतीयते। आदित्यसंस्तवात् सूक्ते प्रधानः, प्रकृतादादित्यात् तस्माद्वायुविषयमेवेदम् अस्येति द्वि पदमनुदात्तं सम्पद्यते। अतः सुतरामुपपन्नं भवति प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे"—इत्यत्र प्रधानाप्रधानावुच्येते इति। अन्ये तु मन्यन्ते, प्रारम्भः, तत्र यद्वर्त्तते, तदुदात्तं भवति, लक्षणेन। तद्यथा,—"अ॒स्या ऊ॒ षु ण॒: (ऋ० सं० २, २, २, "अ॒स्य वा॒मस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)"—इति। नाम, अन्यस्य पदस्य पश्चादादेशः, तत्र वर्त्तमानमनुदात्तं भव पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि लक्षणविदोऽपि ब्रु तथानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनाल्पीयोऽर्थतरमप्रधानार्थतरं भव तद्यथा,—"दी॒र्घायु॑रस्या॒ यः पति॑: (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४) तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)"—इति।

आह,—कथं सप्तपुत्र आदित्यः ? इति। उच्यते,—"स दाक्षायणादित्यः पुत्रः"—इत्येवमैतिहासिका मन्यन्ते। ब्राह्मणे "मृतमित्यण्डमपापयत, तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्र

इति ह विज्ञायते"। अथवा सप्तसंख्याका युक्ता अस्य रश्मयः पुत्राः, तेनासौ सप्तपुत्रः। अथवा नैव संख्याभिप्रायमेतत् सप्तपुत्र इति। आह,—कथं तर्हि? इति। उच्यते,—"सर्पणपुत्रमिति" एवम्, सर्पणा हि तस्य रश्मयो मुहूर्त्तमप्यनवस्थायिनो यस्य पुत्राः सोऽयं सप्तपुत्रः। "सप्त सृता संख्या" षड्भ्यः सकाशात्। एवं सप्तसंख्योपेताः, सर्पणक्रियायोग्या वा एत एव "आदित्यरश्मयः" आदित्यस्य पुत्राः "इति" मन्त्रविदः "वदन्ति" मन्यन्ते ॥५(२६)॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणंचक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैको अश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वेदमपीतरन्नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चस्त्रिनाभिचक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वाजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति पञ्चारे

चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तुतया पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च
ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन षळर आहुरर्पितमिति
षड्ऋतुतया अराः प्रत्यृता नाभौ षट् पुनः सहर्तेः। द्वादशारं
नहि तज्जराय। द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मास
मानात् प्रधिः प्रहितो भवति। तस्मिन् साकं त्रिशता न
शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः। षष्टिश्च ह वै त्रीणि
च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन।
सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः। सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन॥६

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेयमपि
ऋगेतस्मिन्नेव सूक्ते "सप्त युञ्जन्ति ०—० अधि तस्थुः"—इति
(ऋ० सं० २, ३, १४, २)। 'सप्त' सङ्ख्योपेताः सर्पणा वा
'युञ्जन्ति' योजयन्त्यात्मना रश्मयः 'रथं' रंहणमादित्यम्, अथ
न्नेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिः युज्यते, रंहणश्चासौ मुहूर्त्तमप्यन
वस्थायित्वात्। 'एकचक्रम्' एक एव ह्यसावन्तरिक्षे चरति,
इतराणि ज्योतींषि नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन। 'एकोऽ'
एवाश्वः, अशनो व्यापनः सर्वभूतानाम् 'वहति'
सप्तस्तुतिः, सप्तपुत्रः—इत्येवमाद्याः सप्त

सङ्ख्याकाः स्तुतयोऽस्य। अथवा "सप्तास्मै रश्मयो रसानभि-सन्नामयन्ति"—एतस्मिन् मण्डले, इति सप्तनामा। अथवा "सप्तैनमृषयः (नमन्ति) स्तुवन्ति इति" सप्तनामा। "इदमपीत-रत्" शब्दः "नाम" "एतस्मादेव"—"अभिसन्नामात्" तदपि समर्थं प्रत्याययितुं क्रियापदस्य वा गुणभावेनाभिमुख्येन सन्नमति। स एवंलक्षणः सप्तचारी व्यापनः सप्तनामा, सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा वहति, उदयादारभ्य यावदस्तमिति, तदेवं वहन् निर्वर्त्तयन्तीति उच्यते,—"त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वम्" 'त्रिनाभिसंयुक्तं कालचक्रम्, चकतधर्मि, चकनं चलनमुच्यते, चरणधर्मि, क्रमणधर्मि वा। 'अजरम्' "अजरणधर्माणम्" ; 'अनर्वम्' "अप्रत्यृतमन्यस्मिन्" अनाश्रितमित्यर्थः। 'त्रिनाभिचक्रं' "ऋतुः" हि "संवत्सरः"—"ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति" अनेन ऋतुविभागेन एतद्वेयास्य त्रिनाभित्वमभिप्रेतम्। ऋतुभिर्हि संवत्सरो नह्यते सन्नह्यते इत्यर्थः। "संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः" आदित्यप्रधानः। "संवत्सरः संवसन्त्यस्मिन्"—इति प्रसक्तानु-प्रसक्तम्, समस्तानि हि "भूतानि" एतस्मिन् संवसन्ति। मैथुना-भिप्रायो वा स्यात् संवासः ? "ग्रीष्मः, ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः" सूर्येण। "वर्षा, वर्षत्यासु पर्जन्यः" तदेतत् प्रत्यक्षमेव। "हेमन्तः, हिमवान्" तत्र हि बहु भवति हिमम्। "हिमं पुनर्हन्तेर्वा" तद्धि हस्त्योषधिवनस्पतीन् प्रकिरति, "हिनोतेर्वा" तर्पणार्थस्य, तेन हि पुष्यन्ति यवादयः, गमनार्थस्य वा हन्तेः, तद्धि गमयति क्षयं भूतानि। 'अजरं' तत् संवत्सरचक्रम् अजरणधर्मि, न हि संव-

त्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति। "अनर्वम्" च तत् "अप्रत्यृत" अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचित्। आह, अत्र किम्? इति उच्यते,—"यत्र" यस्मिन् 'मा' "इमानि" 'विश्वा' "सर्वाणि" 'भुवना' "भूतानि" 'अधि' उपरि 'तस्थुः' "अभिसन्तिष्ठन्ते" आश्रितानि विनाशमुपयान्ति। विनाशोऽपि हि संस्थोच्यते, संस्थितः पिता ममेत्युक्ते मृत इति गम्यते। तदेवंलक्षणं 'त्रिनाभि' कालचक्रमजरम्, य आदित्योऽभि निर्वर्त्तयति, यच्चेदमभिनिर्वर्त्यते कालचक्रम्, तदेतदुभयमप्यहं स्तौमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्च आदित्यप्रधानः, उत्तर संवत्सरप्रधानः॥

आह—कथं गम्यते सम्वत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः इति, न संवत्सरग्रहणमत्रास्ति? उच्यते,—'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येतस्मा दनुसम्बन्धात्। आह,—एतदपि विशेषलिङ्गमत्र नास्त्येव, यत्र ऋतवो नाभिशब्देनोच्यन्ते इति? तस्मादेतदप्ययुक्तमेवेति। उच्यते,—य एष पूर्वस्मिन्नर्द्धर्चे प्रकृतेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्यते संवत्सरः, अस्मिंश्च सर्वाण्येतानि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते, "तम्" एवं "संवत्सरम्" उत्तरस्मिन्नर्द्धर्चे प्रकृत्य मन्त्रदृक् 'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येवमाद्याभिः "सर्वमात्राभिः" सर्वैः अवयवैः 'पञ्चारे चक्रे' 'षडरे' 'त्रीणि शतानि षष्टिश्च' 'सप्तशतानि विंशतिश्च'—इत्येवं प्रकारैः "स्तौति"। तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुत्यभि दर्शनादिहापि त्रिनाभिशब्द ऋतुविषय इत्युपपद्यते। षण्णामृतूनां द्वौ द्वौ ऋतू समानस्वभावौ इत्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम्। अथैव

मुक्त्वा "तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति" अधुना यथैतं सर्वमात्राभिः स्तौति, तथोपपादयति,—"पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा। तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्य्यते स नाभिः॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, १६, ३—१, २२, ८, १३)। "इति पञ्चर्त्तुतया" संवत्सरस्य स्तुतिः। 'पञ्चारे चक्रे' ऋतवः अत्र अरत्वेनाभिप्रेताः। 'परिवर्त्तमाने' परिगृह्येदं जगद् वर्त्तमाने। आह,—किम्? इति। उच्यते, 'तस्मिन्नातस्थुः' तस्मिन्नवस्थितानि उपरि अधिरूढ़ानि। कानि? 'भुवनानि' भूतानि 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि, कालचक्रे हि सर्वमेवेदं जगदधिरूढ़ं बम्भ्रमीति। अथैवमतिमहतापि सर्वभूतचक्रेणाक्रान्तस्य कालचक्रस्य 'भूरिभारः' बहुभारः सन्नेवायम् 'अक्षः' संवत्सराख्यः 'न तप्यते' न सन्तापयति नापि सन्तापं यास्यतीत्यर्थः। अपि च 'सनादेव' चिरन्तन एव सोऽक्षः, तथापि न तप्यते, न वा तप्तोऽपि सन् सहसैव 'विशीर्य्यते' नश्यति। आह,—यद्यक्षो न तप्यते शीर्य्यते वा, किमेवमतिचलीयसाक्षेण घृष्यमाणा नाभिः, तप्यते शीर्य्यते वा? इति। नेत्युच्यते,—'स नाभिः' अक्षो न शीर्य्यते न तप्यते। नाभिरादित्य एवाभिप्रेतः। आह,—कथमेतद्गम्यते 'पञ्चारे चक्रे'—इत्यत्र अरशब्देन ऋतवोऽभिप्रेता इति, न ह्यत्र विशेषलिङ्गमृतुनामरत्वेऽस्ति, अपि च ऋतवः षट् प्रसिद्धाः, इह च पञ्चार इति श्रूयते, तस्मादनुपपन्नम्? इति। उच्यते,—सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादुपपद्यते। "पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्,

हेमन्तशिशिरयोः समासेन" एकत्वेनेत्यर्थः। तत्रानुपपद्यते। पञ्चर्त्तुत्वमृतूनाम्, अरत्वं चावयवस्तुत्यमित्सम्पन्नाद्विति॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्। अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम्"—(ऋ० सं० २, ३, १६, १)। "षळर आहुरर्पितमिति षड्ऋतुत्वा संवत्सरस्य स्तुतिः। 'पञ्चपादं संवत्सरम्, ऋतवो हि संवत्सरस्य पादाः, तैरयसौ पतति गच्छति। 'पितरं' पालकं सर्वभूतानामुत्पादयितारं वा 'द्वादशाकृतिम्' द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहं "द्वादशमासाः संवत्सरस्य"—इति च ब्राह्मणम् "दिवे' 'परे' परमे 'अर्धे' स्थाने योऽयमवस्थित आदित्यः, एतस्मिन् पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं 'पुरीषिणं' उदकवन्तं संवत्सरम् 'अर्पितमाहुः' अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः। तस्मात् सर्वसंवत् वृष्टिमन्त इति ह विज्ञायते। तस्मात् संवत्सरस्योदकवत्त्वम् उपपद्यते। 'अथ' पुनः 'इमे' 'अन्ये' य एते 'उपरे' उपर्यवस्थिताः 'सप्त' ऋषयः, एते 'विचक्षणं' विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारमादित्यं 'चक्रे षडरे' तस्मिन् संवत्सराख्ये 'अर्पितमाहुः'। अथवा सप्तचक्र आदित्यः, स हि सप्तभीरश्मिभिश्चक्रते दीप्यते, 'सप्तचक्रे'—इत्येकं पदं तस्मादेवमपि भवति॥ एवमेके संवत्सरमादित्यप्रविष्टमाहुः,अपरे पुनरादित्यं संवत्सरेप्रविष्टमित्येष सर्वस्तार्थः॥ परमेतस्यामृचि आदित्यसंवत्सरौ स्तूयेते। अस्यां हि "चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः"। संवत्सरस्य ...रूपेण नाभ्यादिभिः स्तुतिरुपपद्यते॥ "अराः प्रत्यृता नाभौ"

तिगता इत्यर्थः। "षट् पुनः सहते" ते हि पञ्चसङ्ख्यामभि-मूय वर्त्तन्ते॥

"द्वादशारं न हि तज्जराय"—इति। "द्वादशप्रधयश्चक्रमे-कम्"—इति। "इति मासानाम्" एतौ पादौ भवत इति वाक्य-शेषः। "द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत। तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः॥" —इति (ऋ० सं० २, ३, २३, २)। "मासा मानात्" मीयते हि तैः संवत्सरः। "प्रधिः प्रहितः" प्रश्लिष्य चक्रे निहितः "भवति" गण्डपुच्छः प्रधिरित्युच्यते। 'द्वादशप्रधयः' मासाख्याः, संहताः सन्तः 'चक्रमेकं' भवति। तत्र च पुनः 'त्रीणि नभ्यानि' फलकानि भवन्ति,—त्रय ऋतवो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति। यदेतदेवंलक्षणं चक्रम् 'क उ तत् चिकेत' कस्तु तत् याथार्थ्यतो विजानाति? 'तस्मिन्' चक्रे 'साकं' सह 'त्रिशता न शङ्कवोऽ-र्पिताः' त्रिशतान्यहोरात्राणि शङ्कव इवार्पितानि। 'षष्टिर्न' षष्ट्यधिकानि त्रीण्यहोरात्रशतानि शङ्कव इवार्पितानि, प्रक्षि-प्तानि। द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थे। 'चलाचलासः' चलानि च अचलानि च, चलान्यनवस्थायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्म-भावं न मुञ्चति। आह,—कथं गम्यते अहोरात्राण्येतानीति? उच्यते,—संवत्सरस्तुतिप्रायसम्बन्धात्। "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन" अहो-रात्रयोरैकत्वेनेत्यर्थः॥

"द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रं परि द्यामृतस्य। आ

पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः
इति (ऋ० सं० २, ३, १६, १)। 'न हि तज्जीर्यते' किं
अन्यानि भूतानि जरयत् 'पर्यत्ति' च पुनः पुनर्वर्तते। 'परि
परिगृह्य द्यावापृथिव्यौ च ततो वर्तते। 'ऋतस्य'
पूर्णम्, अथवा 'ऋतस्य' आदित्यस्य सम्भूतम्, अथवा
यज्ञस्याङ्गभूतम् 'आतस्थुः' पुत्राः। एतस्मिंश्चक्रे 'मिथुना'
इत्यर्थः। कस्य ? 'अग्ने'। अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे
नान्तः, षष्ठ्या विपरिणम्यते, अग्नेः पुत्रा आतस्थुरिति।
अत्रादित्य एवाभिप्रेतः, तस्याहोरात्राण्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते,
कृतत्वादहोरात्राणाम्। आह,—कियन्तस्ते पुत्राः ?
उच्यते,—"सप्तशतानि विंशतिश्च"। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्
भवति,—"सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागेन विभागेन"—इति॥ एत
स्मिन् सूक्ते संवत्सरं "सर्वमात्राभिः" सर्वैरवयवैः "स्तौति"
तस्मादुपपद्यते "सप्त युञ्जन्ति"—इत्येतस्यामृचि संवत्सर
त्रिनाभिचक्रमित्येषोऽर्द्धर्चः। तदेतत् सर्वमपि 'सप्तपुत्रं' स
पुत्रमित्येतस्मात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृतमिदा
वर्णयिष्यामः। किं पुनः प्रकृतम् ? ऐकपदिकं समाम्नाय
ख्यानम्। तत्र यदुक्तं तदुक्तमेव, यदनुक्तं तद्वक्ष्यमितिदम
ष्यते,—"सप्तिमविन्दुच्चरणे नदीनाम्"—इति॥ ६ (२७)॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य [चतुर्थाध्यायस्य]
चतुर्थः पादः॥ ४, ४॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन
आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ नवमोऽध्यायः
(चतुर्थोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

---

१   २   ३   ४   ५   ६
(एकार्थकानुवयःसुपर्णायदिन्द्रजुष्टोदसूनाः सम्मातप-
७   ८   ९ १०   ११   १२   १३
स्वीपिरेणमस्त्वोतितउसत्कृमिवततसूर्यस्येन्द्रेणसमीमान्ता-
१४   १५ - १६   १७   १८ १९ २०
सः कायमानःकनीनकेवोपोअदर्शिसुविते विद्यामदेवानआघा-
२१   २२ २३   २४ २५ २६   २७
ग्नौर्मेऽदितिरदितिरुतस्मात्राहास्यवामस्यसप्तयुञ्जन्ति सप्त-
विंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः।

—:o@o:—

ॐ३म्। सन्निमविन्दच्चरणे नदीनाम्। ...
मेषम्। वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो ...
वोढ़तमो ह्वानानां स्तोमोदूतो हुवन्नरी ...
कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा (दूतो दे...
मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति।) वावशानो ...
वाश्यतेर्वा। सप्त स्वसृररुषीर्वावशान इत्यपि नि...
भवति। वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम्। तद्वार्यं ...
वरिष्ठं गोपयत्यम्। तद्वार्य्यं वृणामहे वरिष्ठं गोपायि...
गोपायितारः। यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वान्ध इत्यन्ध...
ध्यानीयं भवति। आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः। ...
श्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नद...
पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते नाऽ...
स्थानं भवति न दर्शनमन्धन्तम इत्यभिभापन्तेऽयमपीत...
एतस्मादेव। पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्ध इत्यपि नि...
...ति ॥ १ ॥

"सस्निम् (१)"—इति। एतदनवगम्। अर्थाप्रतीतिरस्य-
गम्य इत्युच्यते। लक्षणासम्पन्नश्च संस्कारः सत्यपि अविज्ञा-
त्युच्यते। तत्रैवं सति, कश्चित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः,
वेदर्थाप्रतीतिरेव, कश्चिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्नि-
ति न विज्ञायते किमप्युक्तं भवति? प्रकरणादत्र मेघाभिप्रेयम्,
यत्रान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव। एवं सर्वत्रै-
वेक्षितव्यम्। प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते।
स्निमविन्दच्चरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानाम्। प्रासां
ग्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परिजानादहीनाम्॥"—इति
ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)। विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्येयमार्षम्।
ोत्सादने विनियुक्ता। तत्रोक्तं परिधिके गन्धर्वनामभिरुपति-
तमृत्विजो यजमानश्चेति। तासामुपस्थानर्चामियं मध्ये मैत्राव-
यिके। 'सस्नि' "संस्नातम्" अद्भिः परिवेष्टितं, सर्वतः परिसुतं,
तं वा "मेघम्" 'अविन्दत्' अलभतेन्द्रः। क्व पुनरलभत?
रणे नदीनां' यत्र नद्यः आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रालभत,
न्तरिक्षलोके इत्यर्थः। आह,—लब्ध्वानन्तरं किमकरोत्?
ते। उच्यते,—'अपावृणोत्' अपावृतवान्, उद्घाटितवानि-
र्थः। 'दुरः' द्वारः। आह,—कस्य? उच्यते,—'अश्मव्रजा-
म्' अपामस्मा मेघः, तमधि या व्रजति, स च यासां व्रजभूतो
ऽऽश्रयभूतः, ता अश्मव्रजा आपः, तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृ-
णोत्। या एता एवंलक्षणा आप', 'आसाम्' अस्य च इन्द्रस्य
न्धर्वः' विश्वावसुः 'प्रावोचत्'-'अमृतानि' नामानि, छान्दसत्त्-

तियुक्तानि, तानि हि नित्यत्वादमृतानि। आह, स्येन्द्रस्यामृतानि प्रावोचदसावित्राणाम्? इति। उच्यते, यस्मादसाविन्द्रः 'दक्षं' दातारं मेघम्। अयम् आसाम् अयमानाम्, अपां द्वारेषु अपावृतेषु, दानाय ... इत्येवं 'परिजानात्' परिज्ञातवान्। परिज्ञाय च ... दस्मव्रजानाम्'। तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्रावो... ध्यानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद् ध्रियत इति ... हेतुना प्रावोचदिति। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'चरणे ... न्दत्' अपावृणोद्य दुरोऽस्मव्रजानाम्, दक्षञ्च परिजानात्' कथावयतार्थसम्बन्धात् "सखि"शब्दो मेघविशेषणम् उपपद्...

अथवा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्या... संस्नातं मेघमविन्ददलभतेन्द्रः पर्येष्यमाणः, क्वाविन्द...? नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके। लब्ध्वा च स एव ... मेघं, दक्षं दातारम्, अहीनाम् अपां परिजानात्। परि... समर्थोऽयमिति ततस्तस्य द्वाराण्यपावृणोत्। ... पामधो निर्गमनाय। तत एतानि निर्गतानि, अमृतानि ... शस्यसम्पत्कराणि प्रावोचदिव प्राकथयदिव,—अस्... गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवध्वमेभिरुदकैरस्मद्दत्तै रति। गन्धर्वः, तस्य मरुतोऽप्सरसः"—इति श्रूयते। तस्मादिव गन्धर्वत्वमुपपद्यत एव, स च गोः पञ्चस्य धारयिता इति ...

"वाहिष्ठः (२)"—इति। एतदनवगतम्। "वाहिष्ठ... इत्यपगमः। "वाहिष्ठो वां हवानां सोमो दूतो हुवन्नरा। यु...

मृत्त्वश्विना ॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २६, १)। गायत्री। वेदधमनसो वैयश्वस्येयमार्षम्, पितुर्वा व्यश्वस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'नरा' हे नरौ! सर्वेषामेव योद्धॄणां स्तोतॄणाम्, आह्वातॄणाञ्च। य एष एषः 'वाहिष्ठः' अतिशयेन वोढा, आह्वातृतमः, अयमेव 'दूतः' इव युवां 'हुवन्' आह्वयदित्यर्थः। योऽयमेवंलक्षणः 'सोमः' अस्मत्प्रेरितः, स नित्यकालमेव 'युवाभ्यां' 'भूतु' भवत्वित्यर्थः। हे 'अश्विना' अश्विनौ! इति सम्बोधनम्। 'स्तोमो दूतः'—इत्येताभ्यां समानविभक्त्यन्तत्वात् "वाहिष्ठ"-शब्दः सोमविशेषणमित्यवगम्यते ॥

निगमप्रसक्तमित्युच्यते,—"मनुष्याः" अपि हि "नराः" उच्यन्ते, ते हि "नृत्यन्ति" गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति "कर्मसु" उपस्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः ॥

"दूतो" (३) जवतेर्वा गत्यर्थस्य" स हि गच्छति। "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव। "वारयतेर्वा" स हि वारयत्यनर्थान् ॥

"वावशानः (४)"—इति अनवगतम्। "वष्टेर्वा" कान्त्यर्थस्य, "वाश्यतेर्वा" शब्दार्थस्य वावशानः स्यात्। "सन स्वसूरर्णीर्णावशानो विद्वानस्य उत्त्रभारा दूतो यन्। अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रिमविदत् पूषणस्य।"—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ५)। वितस्यास्येयमार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'सस' 'स्वसृः' स्वसारो भगिन्य इव पार्थिवः समानजन्मरणात्। अथवा सह सरणात् स्वसारः,

वियुक्तानि, तानि हि नित्यत्वादमृतानि। आह,—क
स्येन्द्रस्यामृतानि प्रावोचदासाञ्चापाम्? इति। उच्य
यस्मादसाविन्द्रः 'दक्षं' दातारं मेघम्। अयम् आसाम्
अयनानाम्, अपां द्वारेषु अपावृतेषु, दानाय समर्थो भवि
इत्येवं 'परिजानात्' परिज्ञातवान्। परिज्ञाय च 'अपावृणोत्
श्मव्रजानाम्'। तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्राव
अनेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद् भ्रियत इति आसाम
हेतुना प्रावोचदिति। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'चरणे नदीनाम्
न्दत्' अपावृणोच्च दुरोऽश्मव्रजानाम्, दक्षञ्च परिजानात्'—
कवाक्यतार्थसम्बन्धात् "सखि"शब्दो मेघविशेषणम् उपपद्य

अथवा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात्
संस्नातं मेघमविन्ददलभतेन्द्रः पर्येष्यमाणः, काविन्दत्? क
नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके। लब्ध्वा च स एव त
मेघं, दक्षं दातारम्, अहीनाम् अपां परिजानात्। परिज्ञा
मार्गोऽयमिति ततस्तस्य द्वाराण्यपावृणोत्। अश्मव्रजान

त्वश्विना ॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २१, १)। गायत्री। इयमनसो वैयश्वस्येयमार्षम्, पितुर्वा व्यश्वस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'नरा' हे नरौ! सर्वेषामेव वोढ़णां तोमानाम्, आह्वातृणाञ्च। य एव एषः 'वाहिष्ठः' अतिशयेन ढा, आह्वातृतमः, अयमेव 'दूतः' इव युवां 'हुवत्' आह्वयदित्यर्थः। योऽयमेवंलक्षणः 'सोमः' अस्मत्प्रेरितः, स नित्यकालमेव 'युवाभ्यां' 'भूतु' भवत्वित्यर्थः। हे 'अश्विना' अश्विनौ! इति सम्बोधनम्। 'स्तोमो दूतः'—इत्येताभ्यां समानविभक्त्यन्तत्वात् "वाहिष्ठ"-शब्दः सोमविशेषणमित्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तमित्युच्यते,—"मनुष्याः" अपि हि "नराः" उच्यन्ते, ते हि "नृत्यन्ति" गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति "कर्मसु" उपस्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः ॥

"दूतो" (३) जवतेर्वा गत्यर्थस्य" स हि गच्छति। "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव। "वारयतेर्वा" स हि वारयत्यनर्थान् ॥

"वावशानः (४)"—इति अनवगतम्। "वष्टेर्वा" कान्त्यर्थस्य, "वाश्यतेर्वा" शब्दार्थस्य वावशानः स्यात्। "सस्र स्वसृररीर्वावशानो विद्वानमध्य उज्जभारा दृशो कम्। अन्तर्यमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रिमविदत् पूरणस्य।"—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)। त्रितस्याप्तस्येयमार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'सस्र' 'स्वसृः' ससारो भगिन्य इव पार्श्वचिः समानजन्मत्वात्। अथवा सह सर्पणात् ससारः,

यूयं भविष्यथ, तद् वृणीमहे। अथवा युष्मभ्यं यौष्माकीणं यद्भवति, तद् वृणीमहे। किञ्च, नित्यकालमेव मित्रावरुणाभ्यर्यमाणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद् वृणीमहे। एवमत्र च मित्रावरुणार्य्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "धार्य्य"—शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते॥

"अन्धः (१६)"—इति। अनेकार्थमनवगतम्। आध्यानीयमित्यर्थप्रतीतिः। प्रार्थनीयमन्नं भवति सर्वस्यैव। "अध्वर्य्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः। कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि॥"—इति (ऋ० सं० २, ६, १३, १)। गृत्समदस्येयमार्षम्। रात्रिपर्य्याये शस्यते। होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। अस्येव च शस्त्रस्य याज्यैषा। हे 'अध्वर्यवः!' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्' एतस्माद्धविर्धानादुत्तरवेदिम्, 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्। अथवा 'भरत' धारयताग्नेरुपरि। ततश्चैनम् 'अमत्रेभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आसिञ्चत' तस्मिन्नग्नौ। 'मद्यं' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः'। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि?? इतः—यस्मात् 'कामी हि वीरः' कामयत वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'सदं' सदैव, नित्यकालमेव 'पीतिं' पानमित्यर्थः। तस्मात् कारणात् 'जुहोत' तस्मै 'वृष्णे' वर्षित्रे इन्द्राय, एतं सोमम्। किमेतमेव केवलं सोममेव कामयते? नेत्युच्यते,—तदिदेष वष्टि' तत्तत्सोमप्रदानमेव इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः, केवलं रात्रिपर्य्यायेष्वित्यर्थः। तस्मादासिञ्चत इमं सोमं

ता हि सह सर्पन्ति 'अरुषीः' अरोचनाः, दीता इत्यर्थः। या लक्षणाः अर्चिषः, ताः, अग्निः 'वावशानः' कामयमानो वाव मानो वा, शब्दं कुर्वाणः सः 'विद्वान्' आत्मीयमधि जानानः, 'मध्वः' घृतस्य हविषः पूर्णः, 'उज्जभार' ऊर्ध्वं हृत लोकानां 'दृशे कं' दर्शनायेत्यर्थः। एवं ता ऊर्ध्वं हृत्वा दर्श मिश्र्यज्ञयित्वा जनानाम् 'अन्तः' आदित्यस्य मध्ये यदन्त तत्र, 'येमे' तत्रोपनियमितवान् तद्वविः 'पुराजाः' अग्निः, स सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव जातः। 'इच्छन्' 'वव्रिं' रूपं 'पूषण' पूष्णः, आदित्यस्य। कथं नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्या अतोऽन्तरादित्यस्य येमे। तत्रासावेतमर्थम् 'अविदत्' ल इत्यर्थः। स एव दीप्तरूप आदित्यः संवृत्त इत्यभिप्राः एवमत्र "स्वसृर्वावशानः"—इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्छ रूप्याच्च "वावशाने"—इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वञ्च पद्यते ॥

"वार्यम् (५)"—इति। अनवगतम्। वृणोतेर्यद्वरणि मयति, तत्रार्यमित्युच्यते। अथापि। कदाचिद् वार्यश यजमानं श्रेयसं किञ्चिद्वपति, तदुच्यते। तद्वार्यं वृणी 'वरिष्ठं' गोपयत्यम्। मित्रो यत् पान्ति वरुणो यदर्यमा।" इति (ऋ० सं० ६, २, २३, ३)। विश्वमनस इत्यार्ष मैत्रावरुणे सूक्ते। 'तद्वार्यं वृणीमहे' वरयितव्यं वरणार्ह वृणीमहे। हे स्तोतारः! 'वरिष्ठं' 'गोपयत्यं' "गोपायितव्य यज्ञमर्थमित्यर्थः। अथवा गोपयत्यं गोपितारो यस्य

यूयं भविष्यथ, तद् वृणीमहे। अथवा युष्मभ्यं यौष्माकीणं यद्भवति, तद् वृणीमहे। किञ्च, नित्यकालमेव मित्रावरुणार्य्यमाणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद् वृणीमहे। एवमत्र च मित्रावरुणार्य्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "वार्य्य"—शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते ॥

"अन्धः (१६)"—इति। अनेकार्थमनवगतम्। आध्यानीयमित्यर्थप्रतीतिः। प्रार्थनीयमन्नं भवति सर्वस्यैव। "अध्वर्य्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः। कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि॥"—इति (ऋ० सं० २, ६, १३, १)। गृत्समदस्येयमार्षम्। रात्रिपर्य्याये शस्यते। होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। अस्त्येव च शस्त्रस्य याज्यैषा। हे 'अध्वर्य्यवः !' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्' एतस्माद्धविर्धानादुत्तरवेदिम्; 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्। अथवा 'भरत' धारयताग्नेरुपरि। ततश्चैनम् 'अमत्रेभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आसिञ्चत' तस्मिन्नग्नौ। 'मद्य' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः'। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? ? इतः—यस्मात् 'कामी हि वीरः' कामयत वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'सदं' सदैव, नित्यकालमेव 'पीतिं' पानमित्यर्थः। तस्मात् कारणात् 'जुहोत' तस्मै 'वृष्णे' वर्षित्रे इन्द्राय, एतं सोमम्। किमेतमेव केवलं सोममेष कामयते ? नेत्युच्यते,—'तदिदेष वष्टि' तत्तत्सोमप्रदानमेव इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः, न केवलं रात्रिपर्य्यायेष्वित्यर्थः। तस्मादासिञ्चत इमं सोमं

मा चिलम्यध्यमित्यभिप्रायः। एवमत्र दानसम्बन्धात् "अ
शब्दोऽमार्थे उपपद्यते। पठितमपि चान्ननामसु
तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः॥

निगमप्रसक्तमुच्यते।—"अमत्रं पात्रम्, अमा
अदन्ति" अश्नन्तीत्यर्थः। अमा-शब्देन
किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति,
स्मिन्नदन्ति। "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम्? "नास्मिन्"
दर्शनं कृतं "भवति" चक्षुषो दृष्टि-निरोधाल्लौकिका
दर्शननिरोधे सति "अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते"।
स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः।
पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासद्॥"—इति
(ऋ० सं० २, ३, १७, १)। अस्यवामीये। त्रायतो: पालनार्थ
स्त्री-शब्दो निरुच्यते। पालयित्र्यः एवैतः सत्यः
जगतः। एत एव रश्मयो नाडीभिः अध्यात्मिकीभिः अनुप्र
प्राणिशरीरेष्वन्नपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते, एत
घर्मप्रदानेन कृत्स्नं जगद् त्रायन्ते, तस्मात् त्राणात् 'स्त्रियः' एता
'तान्'—इति नकारान्तं पदम्। 'उ'—इति पदपूरणे
तानेवंलक्षणान्रश्मीन् पालयितृन् सतः। 'मे' ममेति मन्त्रद्रष्टा
निर्दिशति। ममैतान् पुंस आहुः। एत एव रश्मयो बहुप्रजा
इत्येवं ब्रह्मविदः आहुः। एत एवान्नपक्त्यादिनोपकारेणोप
र्धन्ति। जगत्प्रायन्ते एत एव पुद्धैः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्

त्यभिप्रायः। आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदैवता, तदवयवभूताश्च रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उपहरन्ति। अतस्तेषां यद्वप्रज्ञानत्वमुपपद्यते। आह,—कः पुनरेतान् रश्मीनेवङ्गुणयुक्तान् पश्यतीति? 'पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः' यो हि अक्षण्वान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात्। इतरस्तु योऽन्धः अप्रज्ञानवान्, अश्रुतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतत्' नैतान् याथार्थ्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः यः पुनः एवं एतान् यथार्थ्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद् इत्यर्थः। स च परिनिष्ठितविद्त्वेनैव 'पुत्रः' पुरुणो यद्गुनोऽहंसंख्यातः। यथायमेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम् आचिकेत'। 'ईम्'—इति पदपूरणः। 'आचिकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति, नेतरो मूढः। यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभिसम्पन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चित्, स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्वान् भवति। स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः' शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमः-अन्धःशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥११॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती। असज्यमाने इति वाऽन्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

मा चिलम्बध्वमित्यभिप्रायः। एवमत्र दानसम्बन्धात्
शब्दोऽन्नार्थ उपपद्यते। पठितमपि चान्ननामसु
तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः॥

निगमप्रसक्तमुच्यते।—"अमत्रं पात्रम्, अमा
अदन्ति" अश्नन्तीत्यर्थः। अमा-शब्देन
किञ्चिदु भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति,
स्मिन्नदन्ति। "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम्? "नास्मिन्" "ध्यान
दर्शनं कृतं "भवति" चक्षुषो दृष्टि-निरोधाल्लौकिका
दर्शननिरोधे सति "अन्धन्तम इत्यभिधापत्ते"। "स्त्रि
यस्तीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः। कवि
पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत्॥"—
(ऋ० सं० २, ३, १७, १)। अस्यवामीये। त्रायतोः पालन
स्त्री-शब्दो निरुच्यते। पालयित्र्यः एवैतः सत्यः
जगतः। एत एव रश्मयो नाड़ीभिः अध्यात्मिकीभिः अनु
प्राणिशरीरेष्वसम्पर्कि कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते, एत
पर्यप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते, तस्मात् त्राणात् 'स्त्रियः'
'तान्'—इति नकारान्तं पदम्। 'उ'—इति पदपूरणे
तानेवंलक्षणानुश्मीन् पालयितॄन् सतः। 'मे' ममेति मन्त्रदृगात्म
निर्दिशति। ममैतान् पुंस आहुः। एत एव रश्मयो बहुप्रजात
आहुः। एत एवान्नपक्त्यादिनोपकारेणेव
एव श्रुतेः सपर्यार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्ती

भिप्रायः। आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदेवता, तदवयव-ताश्च रश्मयः, तेन तदन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उप-रन्ति। अतस्तेषां यद्विज्ञानत्वमुपपद्यते। आह,—कः पुनरेतान् र्मानियद्गुणयुक्तान् पश्यतीति ? 'पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः' ो हि अक्षण्वान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-न्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् श्यमास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात्। इतरस्तु योऽन्धः अचक्षण्वान्, अश्रुतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतत्' नैतान् याथार्थ्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः यः पुनः एवं एतान् याथार्थ्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनि-ष्ठितविद्य इत्यर्थः। स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुणो तुनोऽयं सन्त्रातः। यथार्थमेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम् आचिकेत'। म'—इति पदपूरणः। 'आचिकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यावत् पश्यति, नेतरो मूढ़। यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' पि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि प्रपन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चित्, स एव हि सर्वेषां नानां पिता भवतीत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्वान् वति। स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः' शब्द-योगात् अदर्शनलक्षणं तमः-अन्धःशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥१॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती। असज्यमाने इति ाभ्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

मा विलम्बध्वमित्यभिप्रायः। एवमत्र दानसम्बन्धात् 'अन्ध' शब्दोऽन्नार्थ उपपद्यते। पठितमपि चान्ननामसु तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः॥

निगमप्रसक्तमुच्यते।—"अमत्रं पात्रम्, अमा ... अदन्ति" अश्नन्तीत्यर्थः। अमा-शब्देन पुनर्यदभिमितपरि... किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति, यावत्... स्मिन्नदन्ति। "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम्? "नास्मिन्" "ध्यान ... दर्शनं कृतं "भवति" चक्षुषो दृष्टि-निरोधाल्लौकिका ... दर्शननिरोधे सति "अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते"। "स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः। कवि... पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत् ॥"—(ऋ० सं० २, ३, १७, १)। अस्यवामीये। त्रायतोः पालनार्थ... स्त्री-शब्दो निरुच्यते। पालयित्र्यः एवैतः सत्यः ... जगतः। एत एव रश्मयो नाडीभिः अध्यात्मिकीभिः अनुप्रवि... प्राणिशरीरेष्वन्नपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते, एत ए... वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते, तस्मात् त्राणात् 'स्त्रियः' एत...। 'तान्'—इति नकारान्तं पदम्। 'उ'—इति पदपूरणे ए...। तानेवंलक्षणानस्मान् पालयितॄन् सतः। 'मे' ममेति मन्त्रदृगात्म... निर्दिशति। ममैतान् पुंस आहुः। एत एव रश्मयो ... इत्येवं ब्रह्मविदः आहुः। एत एवान्नपक्त्यादिनोपकारेणो... र्यन्ति। जगत्त्रायन्ते एत एव सुदेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्ति...

त्यभिप्रायः। आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदैवता, तदवयवभूताश्च रश्मयः, तेन रश्म्यर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उर्वहरन्ति। अतस्तेषां बहुप्रजानत्वमुपपद्यते। आह,—कः पुनरेतान् रश्मीनेवङ्गुणयुक्तान् पश्यतीति? 'पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः' यो हि अक्षण्वान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् पश्यत्यात्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात्। इतरस्तु योऽन्धः अध्यानवान्, अश्रुतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतन्' नैतान् याथार्थ्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः यः पुनः एवं एतान् यथार्थ्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य इत्यर्थः। स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुणो बहुनोऽर्हंसत्रातः। यश्चायमेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम् आचिकेत'। 'ईम्'—इति पदपूरणः। 'आचिकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति, नेतरो मूढः। यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभिसम्पन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चित्, स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्वान् भवति। स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः' शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमः-अन्धशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥१॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती। असज्यमाने इति वाब्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वत्युष्यतिर्हन्ति-

मा विलम्बध्वमित्यभिप्रायः। एवमत्र दानसम्बन्धात् "अन्ध"-शब्दोऽन्नार्थ उपपद्यते। पठितमपि चान्ननामसु अनेकार्थत्वात् तु सन्दिह्यते इत्येव निगम उपात्तः॥

निगमप्रसक्तमुच्यते।—"अमत्रं पात्रम्, अमा अस्मिन् अदन्ति" अश्नन्तीत्यर्थः। अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति, यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति। "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम्? "नास्मिन्" "ध्यानं दर्शनं कृतं "भवति" चक्षुषो दृष्टि-निरोधाल्लौकिका अ दर्शननिरोधे सति "अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते"। "स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः। कविः पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत्॥"—(ऋ० सं० २, ३, १७, १)। अस्यवामीये। त्रायतोः पालनार्थस्य स्त्री-शब्दो निरुच्यते। पालयित्र्यः एवैतः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः। एत एव रश्मयो नाडीभिः अध्यात्मिकीभिः अनुप्रविश्य प्राणिशरीरेष्वन्नपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते, एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते, तस्मात् त्राणात् 'स्त्रियः' एताः। 'तान्'—इति नकारान्तं पदम्। 'उ'—इति पदपूरणे एव। तानेयंल्लक्षणानुरश्मीन् पालयितॄन् सतः। 'मे' ममेति मन्त्रदृगात्मानं निर्दिशति। ममैतान् पुंस आहुः। एत एव रश्मयो बहुप्रजाः इत्येवं ब्रह्मविदः आहुः। एत एवान्नपक्त्यादिनोपकारेणोपकुर्वन्ति। जगत्त्रायन्ते एत एव पुंदेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्ति

त्यभिप्रायः। आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदेवता, तदवयव-भूताश्च रश्मयः, तेन तान्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उप-हरन्ति। अतस्तेषां चक्षुष्मज्ज्ञानत्वमुपपद्यते। आह,—कः पुनरेतान् रश्मीनेवद्गुणयुक्तान् पश्यतीति? 'पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः' यो हि अक्षण्वान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-वान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् पश्यन्नास्ते नित्यकालं तन्निष्ठत्वात्। इतरस्तु योऽन्धः अश्रुत-वान्, अश्रुतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतन्' नैतान् याथार्थ्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः यः पुनः एवं एतान् यथार्थ्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनि-ष्ठितविद् इत्यर्थः। स च परिनिष्ठितविद्त्वेनैव 'पुत्रः' पुरुणो बहुनोऽहंसत्रातः। यथायमेवद्गुणयुक्तः, स 'ईम् आचिकेत'। 'ईम्'—इति पदपूरणः। 'आचिकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति, नेतरो मूढः। यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि सम्पन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चिन्, स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्वान् भवति। स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः' शब्द-प्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमःअन्धशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते॥१॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती। असज्यमाने इति वान्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

कर्मानवगतसंस्कारो भवति। वनुयाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति। दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः। दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियं पापः पाता-पेयानां पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् तरुष्यतिरप्येवङ्कर्मा। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति। भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः। पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति। स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीरिति च। अन्येन मदाहनो याहि तूयम्। अन्येन मदहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाण-स्यासभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्यादपिर्नदो भवति नदते स्तुतिकर्मणः। नदस्य मा रुधतः काम आ गन्। नदस्य मारुधतः काम आगमद् संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते॥ २॥

"असश्चन्ती (७)"—इति अनवगतम्। "असज्यमाने इति वा"—इत्यर्थप्रतीतिः, "अभ्युदश्नुवत्यांविति इति वा"—इति। "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम्॥" इति

क्षराः षट् पादाः। छन्दसां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाग्निमत्तोपीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि तेषामयं मध्ये हे 'इन्द्राग्नी!' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'विह्वयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम् आह्वयन्ते विजिगीषुतया। 'तना' सन्ततया 'गिरा' 'वाचा, अथवा 'तना' धनेनिमित्तभूतेन जेतव्येन पुरस्कृतेन विह्वयन्ते। तदा युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः संहितौ भूयास्तन्ते 'वयं' युवाभ्यां सहिताः 'सासह्याम' पुनःपुनरभिभवेम। कान्? य एते 'पृतन्यवः' पृतनामस्माभिः सह कर्त्तुम् इच्छन्ति, तानभिभवेम। किञ्च, 'वनुयाम वनुष्यतः' ये च एतेषाम् अस्माभिः सह सम्पन्ना एव सम्प्रहारीभूता वनुष्यन्त्यस्मान् घ्नन्त्येव, एतांश्च वनुष्यतः वनुयामो वयं हन्म इत्यर्थः। कथं पुनर्हन्म? उच्यते यथा—'नमन्तामन्यके समे' युवयोरनुग्रहाद्धन्म इत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "सासह्याम पृतन्यतः"—इत्येनस्मिन् संग्रामाधिकारे वनुष्यतेर्हन्त्यर्थमुपपद्यते, न हि संग्रामे [illegible] कर्त्तव्यमस्ति, यत् क्रियते॥

'महि' महत्, 'शर्म' सुखं 'यच्छतम्' दत्तमित्यर्थः। 'दीर्घप्रयज्युं' "दीर्घप्रततयज्ञं" नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् 'अति यो वनुष्यति' "अभि जिघांसति" यो निहन्तुमिच्छति। किं तस्य? इत्युच्यते,—'वयं जयेम' 'पृतनासु' संग्रामेषु 'दूढ्यः' "दुर्धियं" पापधियं, पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञमभि जिघांसति। एवमत्रापि प्रकरणात् "वनुष्यतिः" हन्त्यर्थः। अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण निगमद्वय पठितम्॥

व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते,—"पापः पाताऽपेयानाम्" अपेयान्यश्लीलानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः। "पापत्यमानः" पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा। "अवाङेव" नरकमेव प्रति "पतति" असौ, तस्मात् "वा" पापः॥

"तरुष्यति (६), अप्येवङ्कर्मा" हन्तिकर्मेत्यर्थः। "ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि। वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्॥" (ऋ० स० ५, ४, १५, २)। —इति वसिष्ठस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। अधिपात्रे तृतीयसवने, वैश्वदेवे शस्त्रे, आर्भवे सूक्ते, निविद्धानीये शस्यते। ऋभवः उरु मासो वयम्, उरुभाभिः देवैः सहिताः 'अभि वः स्याम' अभिभवेम युष्मान् 'विभ्वः!' 'विभुभिः' प्रभूतधनैः युष्माभिः 'शवसा' बलेनाभिभवितृणां 'शवांसि' बलान्यभिभवेम। 'अस्मान्' 'अवन्तु'। कस्मिन्? 'वाजसातौ'

च 'युजा' संयुक्ताः सन्तो वयं 'तरुषेम' हन्मैनं 'वृत्रं' शत्रुमित्यर्थः। अभिमवाधिकारात् तरुष्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते ॥

"भन्दना (१०), भन्दतेः स्तुतिकर्मणः" स्तुत्यर्थे वर्तमानस्य "पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् आविवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः। —इति (ऋ० सं० १, ८, २० ४)। विश्वामित्रस्येयमार्षम् पृष्ठ्यस्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे, निविद्धानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते। 'पिता यज्ञानां' पालयिता यज्ञानाम्, अग्निः 'असुरः' प्रज्ञावान् 'विपश्चितां' प्रज्ञावतामपि मध्ये प्रज्ञावान् विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः, अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मद्वारेण कृत्स्नं जगद्विनिर्मीयते। 'वयुनञ्च' प्रज्ञानमयमेव 'वाघताम्' ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्ययमेवाग्निः 'आविवेश' 'रोदसी द्यावापृथिव्यौ 'भूरिवर्पसा' बहुरूपत्वेन, तमेवङ्गुणयुक्तमग्निं 'पुरुप्रियः' बहुकामप्रियः स्तोता, 'भन्दते' स्तौति, 'धामभिः' नामभिः अनेकैः प्रकारैः, 'कविः' क्रान्तदर्शन इत्यर्थः। पुरुप्रियो हि स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यत् स्तुतेः कुर्य्यात्? तस्मादुपपद्यते 'स्तुत्यर्थत्वमस्य ॥

"स भन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभराहर्दिवि। ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्द्रविन्द्रमस्मभ्यं याचतात् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ३, २०, १)। भौमोऽत्रिस्तस्येयमार्षम्। जगती। "प्र त आशवः पवमान धीजवः"— ... महासूक्ते एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसौमी।

यदिममयाम कर्मोपनमेत्तत्सुयामहमेत सोमं सन्नेति, य एवं नित्यकालमास्ते 'सः' एव साम्प्रतमस्मिंस्तोमकर्मणि उपनीते हे सोम ! तव 'मन्दनाः' स्तुतीः 'उदीरयति'। 'प्रजावतीः' प्रजा-संयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः। 'विश्वायुः' विश्वमयतीति विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रयान इत्यर्थः, सर्वतो वा विश्वायुः। 'विश्वाः' सर्वप्रकाराः, नामबन्धुकर्मरूपसम्बन्धात् स्तुतीनाम्, नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति हा क्रम्। 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः, स्थानकरणानुप्रदानवत्यो युष्मदुगुणेरलङ्कृताः। 'अह-र्दिवि' अहनि वा रात्रौ च. रात्रिपर्यायाभिप्रायेण नित्यकालमेवे-त्यभिप्रायः। कं पुनरर्थमुपेत्य स्तुतीरुदीरयति ? 'ब्रह्म प्रजावत्' अन्नं प्रजासंयुक्तं सोकृसहितम्। अपि च 'रयिम्' धनं गोहिर-ण्यादि। 'अश्वपस्त्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः संयुक्तम्। 'पीतः' त्वमस्मिन्नस्मिन् कर्मणि। हे 'इन्दो' सोम! इदमस-द्यं याचताम्' याचस्वेत्यर्थः। एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयति। मन्दना उदियर्तीत्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः "मन्दना" शब्देनोच्यन्ते इत्युपपद्यते। पूर्वमाख्यातपदसम्बद्धमुदाहरणं "पुरुप्रियो मन्दते धामभिः"—इति नामरूपसम्बद्धं "स मन्दना उदियर्ति प्रजावतीः"—इति इदन्तु च। उभयथा प्रयोगोऽस्ती-त्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषयत्वाच्च॥

"आहनः (११)"—इति। एतत् पदं सम्बोधनमनवगतम्, अप्रतीयमानार्थत्वात्। "आहंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः। "न

तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति। अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन विवह रथ्येव चक्रा ॥"—इति (ऋ॰ मं॰ ७, ६, ७, ३)। यमस्य यम्याश्च संवादसूक्तम्, तत्र यमः मार्यम्। स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति,—हे य मामंम्या साम्प्रतं रहो वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्त्तमपि एते जना रन्ध्रान्वेषणतत्परा इत्यभिप्रायः। अपि च, निमिषन्ति' अनिमिषाः, आदरवन्त इत्यभिप्रायः। के पुनः इत्युच्यते,—'एते देवानां' स्पभूताः, य इह एतस्मिन् लोके 'स्पाशयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम्। के पुनस्ते? इति उच्यते,—अहश्च, रात्रिश्च, उभे च सन्ध्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुः अन्तरपुरुषश्च इत्येवमादयः, न ह्येतेषां किञ्चिदविदितं परोक्षं इत्यभिप्रायः। अतो ब्रवीमि,—'अन्येन' अन्यकुलजेन केनचित् पुरुषेण, 'मत्' मत्तः, त्वं हे 'आहनः!' मैथुन 'याहि' 'तूयं' "क्षिप्रम्"। "आहंसि इव" असभ्यमेतत् "भाषमाणा" त्वम्

इत्येतद् यमीविषयं सन्धानम्। आहन्यत "इव" हि स यमं तयाऽनेन दुर्वचनेन। तस्मात् सैव सम्बोध्यते आहनः। इति "एतस्मात्" एव कारणात् "आहनः स्यात्" योऽयम् उपदेशः स्त्रियै, असावपि हि यस्य सन्निधौ सङ्कीर्त्यते, स आहन्यत इव असभ्यत्वात्, तस्य अपस्त्रियो वै पुरुषोऽपेत्य आहनः स्यादज्ञायत इति विज्ञायते॥

"नदः (१२)"—इति, एतद्नवगतम्। "ऋषिः नदो भवति" —इति शब्दस्य पर्यायेण नवचनम्। "नदतेः स्तुतिकर्मणः" इति व्युत्पत्तिः। नदिता वा नर्दतीवेत्यर्थप्रतीतिः। "नदस्य मा रुधतः काम आगन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित्। लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम्॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)। अगस्त्यलोपामुद्राब्रह्मचारिसूक्तसंवादे लोपामुद्राया इयमार्षम्। सा अब्रवीदगस्त्यं भर्तारमभिप्रेत्य 'नदस्य' "नदनस्य" नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य 'रुधतः' संरुन्धतः इन्द्रियग्रामं 'मा' माम् अयं 'कामः' 'आगन्' आगतवान्, येनाहं साम्प्रतं पीड्ये। सा पुनरेवं न जाने। किम् 'इतः' एव 'आजातः' अस्मच्छरीराज्जातः, ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पीडनाय,—अथवा 'अमुतः' अगस्त्यशरीरात्? पुरुषगुणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्त्र्यनुस्मरणात्। अतएव "स्मरः" —इति काम उच्यते। तस्मादुपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्,—अमुतो वा नदशरीरात्, कुतः? इति, न जाने इति। अथवा अन्यत एव 'कुतश्चित्'

ष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति। अन्येन
दाहनो याहि तूयं तेन विवह रथ्येव चक्रा ॥"—इति (ऋ० सं०
, ६, ७, ३)। यमस्य यम्याश्च संवादसूक्तम्, तत्र यमस्येय-
र्पम्। स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति,—हे यमि!
ामेथा साम्प्रतं रहो वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्त्तमपि,
ते जना रन्ध्रान्वेषणतत्परा इत्यभिप्रायः। अपि च, 'न
ामिषन्ति' अनिमिषाः, आदरवन्त इत्यभिप्रायः। के पुनस्ते?
त्युच्यते,—'एते देवानां' स्वभूताः, य इह एतस्मिन् लोके 'स्पशः'
पाशयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम्। के पुनस्ते? इति।
च्यते,—अहश्च, रात्रिश्च, उभे च सन्ध्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुश्च,
न्तरपुरुषश्च इत्येवमादयः, न ह्येतेषां किञ्चिदविदितं परोक्षमस्ति
त्यभिप्रायः। अतो ब्रवीमि,—'अन्येन' अन्यकुलजेन केनचित्
रुषेण, 'मत्' मत्तः, त्वं हे 'आहनः!' मैथुनं 'याहि' 'तूयं'
'क्षिप्रम्'। "आहंसि इव" असभ्यमेतत् "भाषमाणा" त्वम्,
ाहमेतदसभ्यं श्रोतुमप्युत्सहे तव, किं पुनः कर्तुम्? तस्मान्म-
तोऽन्येन मैथुनार्थं चर। 'तेन' एव सह 'विवह' अभ्युद्यच्छस्व
ात्मानं मैथुनकर्मणि। 'रथ्येव चक्रा' रथचक्रे इव, यथैकमक्षं
थचक्रे द्वे अभ्युद्यतः, एवमेकमनस्त्वमुपपाद्य तेनैकभूतेन मनसा
अक्षेणेवोभेऽपि शरीरे, तच्च तस्य कामिनः सक्तम्, स च तव,
तेनैव सह त्वमेतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्वमस्त्विति, न मया सार्द्धमेत-
स्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शक्ष्यसे कम्पयितुमित्यभिप्रायः॥
एवमेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टस्यार्मैथुनसमाचारस्य "आहन"—

इत्येतदु यमीविषयं मन्यामहे। आहन्यत "इव" हि स यमं तयाऽनेन दुर्वचनेन। तस्मात् सैव सम्बोध्यते आहतः। इति "एतस्मात्" एव कारणात् "आहनः स्यात्" योऽयम् उपदेशः स्त्रियै, असावपि हि यस्य सन्निधौ सङ्कीर्त्यते, स आहन्यत इव असभ्यत्वात्, तस्य अयशिनो वै पुरुषोऽस्मेव आहतः स्याङजायत इति विज्ञायते ॥

"नदः (१२)"—इति, एतदनवगतम्। "ऋषिः नदो भवति"—इति शब्दस्य पर्य्यायेण तत्प्रवचनम्। "नदतेः स्तुतिकर्मणः" इति व्युत्पत्तिः। नदिता वा नदतीत्यर्थप्रतीतिः। "नदस्य मा रुधतः काम आगन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित्। लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, २३, ४)। अगस्त्यलोपामुद्राब्रह्मचारिसूक्तसंवादे लोपामुद्राया इयमार्षम्। सा अब्रवीदगस्त्यं भर्त्तारमभिप्रेत्य 'नदस्य' "नदनस्य" नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य 'रुधतः' संरुन्धतः इन्द्रियग्रामं 'मा' माम् अयं 'कामः' 'आगन्' आगतवान्, येनाहं साम्प्रतं पीड्ये। सा पुनरेवं न जाने। किम् 'इतः' एव 'आजातः' अस्मच्छरीराज्जातः, ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पीडनाय,—अथवा 'अमुतः' अगस्त्यशरीरात्? पुरुषगुणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्त्र्यनुस्मरणात्। अतएव "स्मरः" —इति काम उच्यते। तस्मादुपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्, -अमुतो वा नदशरीरात्, कुतः? इति, न जाने इति। अथवा अन्यत एव 'कुतश्चित्'

अयमागतः स्यात्? इत्येतदपि तत्त्वतो न जाने। इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता 'लोपामुद्रा' राजर्षिपुत्रिका 'वृषणं' रेतसो वर्षितारम्, अगस्त्यं 'नीरिणाति' निश्चयेनाधिकं वा दोषेण गच्छति, यदि न ममास्याघुपरि प्रजननं निरोत्स्यात्, ततो नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति। "रिणाति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। अथवा चेतसा 'नीरिणाति' उपगच्छतीत्यर्थः, इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभाव एव। तस्मादेवमप्युपपद्यते। 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्ये 'अधीरा' सङ्क्षुब्धसर्वेन्द्रियग्रामा 'धयति' पिबतीव चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा पश्यति। 'श्वसन्त' चेतसा व्यावर्त्तमानं, तस्याः सकाशात् ब्रह्मचर्ये कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव। "श्वसति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु पठितम्। एव लोपामुद्रावाक्ये "नदस्य रुधतो मामागमत् कामः"—इति प्रकरणादृषिर्नदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते। "संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते"—इति निदानप्रख्यापनम् ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। अक्षाः। अद्रमीति रिपे ऽ। अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। लोपाशः सिंह प्रत्यञ्च मत्साः। क्षियति निगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येकेऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः

रति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः क्षात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति। स पतत्रीत्वरं स्था जगद्य-छात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः। स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमञ्च यत्तत् क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः। ऊतिर् नात्। आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो भवति। समाने इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः। वम्रकः पड्भिरुप-र्पेदिन्द्रम्। पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा (स्पशनैरिति ा) ससं न पक्वमविदच्छुचन्तम्। स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्ज्वल्यमानम्। द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च। शम्भुः सुखभूः। मृगं न व्रा मृगयन्ते। मृगमिव व्रात्याः प्रैषाः॥ ३॥

"सोमो अक्षाः (१३)" इत्येते द्वे पदे। अत्र अक्षा इत्येतत् पदं अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽत्र समाम्नातः। कथं नाम "न यस्य द्यावापृथिवी"—इत्येतदेवोदाहरणमत्र उपलक्षितं स्यात्? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः, सोमशब्देन सम्बद्धः, यथा भूतशब्देन, मेषशब्दः—"मेषो भूतोऽभि यन्नयः"—इत्यत्र; यथा वा "अग्निनेव"—इत्यग्निशब्दः। अत्र व्याप्नोतिपक्षे

अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति। तस्मादयमनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादस्य मन्त्रस्य प्रतिमत्स्यर्थे सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते सति ॥

"न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीलु रुजति स्थिराणि ॥" इति (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)। रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रः, तस्येयमार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते सूर्यस्तुन्नामैकाहः, तत्रेयं निष्कैवल्यशस्त्रे निविद्धानीये शस्यते। 'न यस्य द्यावापृथिवी' न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिव्यौ महिमानं 'अश्नुवाते' व्याप्नुत इत्यर्थः। 'न' 'धन्व' उदकम्, तद्धि धन्वत्यन्तरिक्षलोकात्। 'न अन्तरिक्षम्' 'न' 'अद्रयः' पर्वताः अश्नुवाते महिमानम्। किं तर्हि? सोम एवाक्षाः महिमानमश्नोतीत्यर्थः। कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमानमश्नोतीति? इतः— 'यत् अस्य मन्युः अधिनीयमानः' यस्मादस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मदसामर्थ्यादुपरि शत्रूणां नीयमानः प्राप्यमानः शृणाति। 'वीलु'। यदपि 'वीलु' दृढं सन्नद्धं शत्रुबलं भवति, तदपि शृणात्येव, हिनस्तीत्यर्थः। 'रुजति' च 'स्थिराणि' अपि दृढानि मेघवृन्दानि भिनत्तीत्यर्थः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे व्याप्त्यर्थस्य "अश्नोतेः" अक्षा इत्येष शब्दो निरुच्यते "इत्येवमेके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते ॥

"अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। समुद्रं

७, ५, १३, ४)। सप्तर्षीणामार्षम्। बृहती। पावमानो सौमी। 'अनूपे' देशे 'गोमान्' गोभिः सहितो यदा 'अक्षाः' क्षियति, निवसति, अथ तदा सुयवसत्वात् तस्य देशस्य 'सोमो दुग्धाभिः' पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः क्षरत्येव। कथं पुनः क्षरति? इति। उच्यते,—समुद्रं न संवरणानि समुद्रमिव संवरणान्युदकानि, उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति, तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संसृत्य समुद्रमाभिमुख्येन 'अग्मन्' गच्छन्ति, एवं दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः प्रतिक्षरति मदायेन्द्रस्य। अथ यदैवं प्रक्षरति, तेन सोमेनामावास्यायां सान्नाय्येन तृप्त इन्द्रः 'मन्दी' हर्षशीलः, यजमानस्य शत्रून् 'तोशते' हिनस्तीत्यर्थः। "नितोशयति, निबर्हयति"—इति हन्तिकर्मसु पठितम्। एवमेतस्मिन् मन्त्रे "क्षियति निगमः पूर्वः" - "अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः" -इत्ययं "क्षरति-निगमः उत्तरः"—"सोमो दुग्धाभिरक्षाः"—इत्यत्र एवम् "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते। तच्च तथैवोपव्याख्यातम्। "सर्वे" एवैते त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। न यस्य द्यावापृथिव्यौ निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः, किं तर्हि? सोम एव इन्द्रस्य निवासः। तस्य सोमस्य किम्। इति। उच्यते,—यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नीयमानः, शृणाति वीलु रुजति स्थिराणि। समानमन्यत् पूर्वेणैवार्थेन। "अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्यत्र निवासार्थतैव पूर्वस्मिन्नेवार्थे। अथ सोमो दुग्धास्वपि गोपूधः निवसति, न तिर्दुग्धाः कर्त्त

ाचन्ते इत्यभिप्रायः। एवमेते सर्वे त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः'
-इति "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते ॥

"श्वात्रम् (१४)—इति एतदनवगतम्। "आशु अनन
यति"—इति शब्दसमाधिः। "क्षिप्रनाम"—इत्यभिधेयवच
म्। "यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येना
णानाः। स पतत्रीत्वरं जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः॥"
-इति (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)। इयं हविष्पाङ्क्तीये सूक्ते।
र् पुनर्मूर्द्धन्वताङ्गिरसेन दृष्टम्, वामदेवेन वा। पृष्ठ्यस्य
ष्ठमेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे निविद्धानीयं तद्भवति। 'यः'
ग्निः 'होतासीत्' आहोता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्य-
तुः सकाशात्। 'देवजुष्टः' देवैरासेवितः। 'यं' 'समाञ्जन्'
नुक्षितवन्तः। केन? 'आज्येन' 'आवृणानाः' सेवमानाः;
ामाना इत्यर्थः। तस्य किम्? इति। उच्यते,—सः
त्रीत्वरम्' सोऽग्निः पतत्रिः, यदेतदितश्चेतश्च पतति, इत्वरश्च
यादि, 'स्था' स्थावरश्च वृक्षादि, 'जगत्' यदेतज्जङ्गमादि।
य किम्? इति। उच्यते,—तत् सर्वं प्रलयकाले 'श्वात्रं'
प्रमात्मसात् 'अकृणोत्' "अकरोत्" 'जातवेदाः' अग्निः।
मेतस्मिन् मन्त्रे "श्वात्रमिति" इत्येतत् "क्षिप्रनाम"। पतत्रि-
ावर-जङ्गमानां क्षिप्रदहनादग्निः, किमन्यत् कुर्यात्? तस्मा-
च्यते क्षिप्रनामेति ॥

"ऊतिः (१५)"—इति, अनवगतम्। "अवनम्"—इत्यर्थ-
तिः। "अवनात्" रक्षणादित्यर्थः। आ त्वा रथं यथोतये

सुम्नाय वर्त्तयामसि। तुविकूर्मिं मृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्पते॥" — इति (ऋ० सं० ६, ४, १, १)। प्रियमेधस्यार्षम्। हे इन्द्र! 'त्वा' त्वाम् 'आवर्त्तयामसि' आवर्त्तयामहे। किमर्थम्? 'ऊतये' अस्माक रक्षणाय, 'सुम्नाय' सुखाय च। कथं पुनरावर्त्तयामहे? इति। उच्यते,—'रथं यथा' शक्तो हि कश्चिद् यथा रथमावर्त्तयेत्, एवमावर्त्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः। किंलक्षणं पुनर्भवन्तमावर्त्तयामहे? उच्यते,—'तुविकूर्मिम्' बहूनामनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम्। 'ऋतीषहम्' च, आर्त्तानामभिभवितारम्। हे 'इन्द्र!' 'शविष्ठ' बलिष्ठ! 'सत्पते' सतां पते! एवमावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्बन्धेन "ऊति" शब्दो रक्षणार्थ इत्युपपद्यते॥

"हासमाने (१६)"—इति। "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः" "प्रपर्वतानामुशती उपस्थात"— इत्यत्र॥

"पड्भिः (१७)"—इति, अनवगतम्। "पानैरिति वा स्पर्शनैरिति वा"—इति शब्दसमाधौ। "एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम्। स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः॥" — इति (ऋ० सं० ८, ५, १०, ६)। वम्रो नाम वैखानसः, तस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। य एव एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिकृतः 'एवा' एवम् अनेन प्रकारेण वर्त्तमान! हे इन्द्र! 'असुर' असुमन्! प्रज्ञानवन्! बलवन्! वा 'वक्षथाय' स्तुतिवस्त्रे, महते यजमानाय, पूर्वकल्पान्तरीणाय, पूर्वकल्पान्तरीण एव 'वम्रकः' 'पड्भिः' सोम-

पानैरभ्युदितैः, अथवा गुणरूपाशनैः स्तुतिगतैः, 'उपसर्पन्' उपस्तुतवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् 'इन्द्रम्'। 'सः' तेन तथा 'इयानः' ईयमानः, अनुस्त्रियमाणः 'करति' कृतवान्। किम्? 'स्वस्तिम्' स्वस्त्ययनम्। 'अस्मै' यजमानाय। यतो ब्रवीमि,—साम्प्रतमहमेतस्मिन् कल्पे धर्षकः, त्वञ्चेन्द्रः, ता एवैताः स्तुतयः, याभिरहमुपासपं साम्प्रतं भवन्तम्, स त्वमेवं विज्ञाय, अस्मै वर्त्तमानाय यजमानाय स्वमधिकारं जानानः, कुरु स्वस्त्ययनम्। किञ्च, 'इषमूर्जम्'। 'इषम्' अन्नं व्रीहियवादि, 'ऊर्जम्' क्षीरादि। 'सुक्षितिं' च, शोभननिवासञ्च। 'विश्वम्' एतत् सर्वम् 'आभाः' आभिमुख्येनास्मै यजमानाय भावयस्व॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे शब्दसारूप्यात् प्रकरणाच्च "पड्भिः"—इत्येतत् पानाभिधानं रूपाशनाभिधानं चेत्युपपद्यते॥

"ससम् (१८)"—इति अनवगतम्। "स्वपनम्"—इत्यवगमः। "प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः उपसर्पदुर्वीः। ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)। अग्नेर्वैश्वानरस्य, अग्नेर्वा सूचीकस्य, सप्तेर्वा जन्मरस्य इयमार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'प्रमातुः प्रतरम् गुह्यम्' प्रकर्षेण गततरं गह्वरं, मातुः सर्वनिर्मातुः भूमेः, अग्निः 'वीरुधः' दग्धुम् 'उपसर्पन्' 'उर्वीः' ऊर्णुवत्यः, प्रच्छाद्य भूमेर्निर्झरप्रदेशम्, तस्मिन् निर्झरप्रदेशे वर्त्तमानाः, तत्र हि ताः सुविवृद्धाश्च भवन्ति। कथमुपनरुपासर्पन्? इति। उच्यते,—'प्रमातुः

प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न' स्तनपानाय मातुः यथा कुमारः, प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशम्, स्तनपानम् इच्छन् उपसर्पेत्, एवं योऽग्निः बह्वोषधिके भूमेर्निर्झरप्रदेशे कुमार इव स्तनप्रदेशमिवोपसर्पत्। तत्रैव च निर्झरप्रदेशे 'रिरिह्वांसं' पुनः-पुनरास्वादयमानम्, ओषधीः 'रिप.' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे उपस्थाने, निर्झरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः। तस्या एव 'अन्तः' मध्ये इत्यर्थः। तस्मिन्ने-वलक्षणे प्रदेशे, तमग्निम् 'अविदन्' कश्चित् ऋषिः अन्यो वा। ओषधीरास्वादयन्तं कथं पुनरविदन्? इति। उच्यते,—'ससं न पक्रम्' अविदत्, यथैव स्वपनशीलं "माध्यमिकं ज्योतिः" वैद्युताख्यं पक्रमभिव्यक्तम्, वर्षासु उपर्यवस्थानादयत्नेनैव दृश्यते, एवं निर्झरान् प्रविष्टमपि म्न्तमग्निमतिमहत्त्वादर्चिषोऽविदद्देवा-पश्यत्। 'शुचन्त' दीप्यमानमित्यर्थः। निर्झरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दीप्त्या विज्ञायत एवेत्यभिप्रायः। य एवङ्गुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येवमाशीर्योज्या। न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः "अनित्यदर्शनम्" तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्यु-च्यते, पक्वं नामाभिव्यक्तमित्युच्यते॥ एवमिह शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च "ससम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपनमुच्यत इत्यु-पपद्यते॥

"द्विता (११)"—इति, अनवगतम्। "द्वैधम्"—इत्यव-गमः। "यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान् द्विता च सत्ता

स्वधया च शम्भुः। तस्यानुधर्मं प्रयजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ ॥"—इति (ऋ० सं० ३, १, १७, ५)। कतस्य वैश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' पृथिवीस्थान! 'त्वत्' त्वत्तः, 'यः' 'पूर्वः' 'होता' मध्यमस्थाना वायुः, असावपि हि दूतो देवानामिति श्रूयते,—"आ दूतो अग्निमभरद् विवस्वतः"—इति। वैद्युतोऽग्निरिति केचिन्मन्यन्ते। 'यजीयान्' यष्टृतरः। 'द्विता च सत्ता' द्वैधं यस्य विद्यमानता,—"मध्यमे च स्थाने" वैद्युतभावेन, "उत्तमे च" स्थाने सूर्यभावेन। 'स्वधया च' अन्नेन, सर्वभूतानां चर्याद्वारेण। यः 'शम्भुः' "सुखभूः" सुखस्य भावयिता। तस्य किम्? इति। उच्यते,—'तस्य अनुधर्मं' वायोर्वृत्तिलाभमन्वात्मनो दीप्तिलक्षणां वृत्तिमतिलाभमाप्नुवन्, "वायुर्वा अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्निमन्वेति"—इति ह विज्ञायते। हे अग्ने! 'प्रयज' प्रकर्षेण यज, देवान्। हे 'चिकित्वः' चिकित्वन्! ज्ञानवन्नित्यर्थः। 'अथ' एवम्, 'नः' अस्माकं यागं कुर्वन्, तं शृणु, यं कुरुष्व। 'धाः अध्वरं' धारय यज्ञम्। 'देववीतौ' देवतर्पणायेत्यर्थः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "द्विता"—इत्ययं द्वैधमित्येवमुपपद्यते॥

"व्राः (२०)—इति, अनवगतम्। "व्रात्याः"—इत्यवगमः। "गोभिर्यदीं मन्ये अस्मन्मृगं न व्रा मृगयन्ते। अभित्सरन्ति धेनुभिः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)। काण्वश्च मेधातिथिः, प्रियमेधाङ्गिरसः ऐन्द्रं सूक्तं ददृशतुः। तत्रैवामित्स-

वस्य षडहस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरतृचे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! 'यद् ईम्' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः 'गोभिः' वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः 'धेनुभिः' च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः 'अभिक्षरन्ति' अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यग्येहि । किं कारणम्? इतः,—यस्मादेतेऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्यान्येभ्यो यजमानेभ्यः सकाशात् 'मा' "व्रात्याः" "व्रैपाः" युष्मदसंस्तवसंयुक्ताः प्रतिग्रहिताः 'मृगं न' "मृगमिव" इतरे लुब्धकाः व्रात्याः 'मृगयन्ते' मार्गयन्ते त्वाम्, तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विपहेतोरस्मानेव प्रत्यग्येहि ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धात् "व्राः"—इति शब्देन लुब्धका उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहन्तिरो अद्रिं मस्तेत्यपि निगमो भवत्ययमपीतरो वराह एतस्मादेव वृहति मूलानि वरं वरं मूलं वृहतीति वा । वराहमिन्द्र एमुषमित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून् ॥ ४ ॥

"वराहः (२१)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च । "मेघः" तावद् वराह उच्यते, स हि "वराहारो भवति" तस्यवरमुदकमा-

हारः। "वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम्" निर्वचनस्य दृढ़प्रतीत्यर्थं ब्राह्मणमाचार्येण प्रदर्शितम्। यथा मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैव निगमः,—"अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना। मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता॥" – इति (ऋ० सं० १, ४, २८, २)। नोधा नाम गोतमपुत्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। अभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतादिषु आहीनिकेषु अहःसु अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'अस्य इत् उ मातुः' अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य 'सवनेषु' प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु, 'महः' महतः यज्ञस्य, 'पितुं' महान्तं सोमभागं 'पपिवान्' पीतवान्। पीत्वा 'चार्वन्ना' चारूणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सोमेन विवृद्धबलः, सद्यः एव 'पचतम्' परिपक्वमुदकदानसमर्थं मेघं हि 'विष्णुः' इन्द्रः, सर्वभूतानां वेष्टा प्राणभावेन 'मुषायत्' अमुष्णादित्यर्थः। 'सहीयान्' अभिभवितृतमः। कथम्पुनरमुष्णात्? इति। उच्यते,—"विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता"। 'वराहम्' मेघं 'विध्यत्'। कथम्पुनः विध्यद्वराहम्? इति। उच्यते,— 'तिरः अद्रिम् अस्ता' दूरे व्यवस्थितस्य 'अद्रिं' वज्रम् 'अस्ता' क्षेप्तेत्यर्थः॥ एवमेतस्मिन् मुषायच्छब्दसम्बन्धात् "वराहः= मेघः"—इत्युपपत्तिः॥

"अयमपीतरो वराह एतस्मादेव" असौ अपि हि वरं मूलाख्यमाहारमाहरत्येव। "वरं वरं मूलं वृहति"—उद्यच्छतीत्यर्थः॥

यथा अयमपीतरो वराहशब्दः छन्दसि वराह इत्युच्यते, तथैव निगमः,—"विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः। शतं महिषान् क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ४)। काण्वस्य पुरुहुतेरार्षम्। ऐन्द्री। 'विश्वा इत् ता' विश्वानि एव तानि 'विष्णुः आभरत्'। 'उरुक्रमः' बहुविक्रान्तः, 'त्वेषितः' सन्दीपितः इन्द्रः वाक्येन। यदि 'त्वा' 'इषितः'—इति पदविभागः, तथापि तु 'त्वेषितः'—इत्येकं पदं कृत्वैव निरुक्तम्, परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य, नान्यथार्थ उपपद्यते। कानि पुनस्तानि वसूनि आहरत्? इति। उच्यते,—'शतं महिषान्' बहून् महतो यज्ञान् आहरत्। किंलक्षणान्? इति। उच्यते,—'क्षीरपाकम् ओदनम्' प्रायणीयाख्यमादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्, सोमकतूनित्यभिप्रायः। कुतः पुनराहरत? इति। उच्यते,—'वराहम्' असुरम्, वराहरूपेणावस्थितम्। सर्वेषामसुराणां मध्ये 'एमुषम्' मोहस्थानीयम्॥ "माययायमिन्द्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत, यदयं वराहमिन्द्र एमुषमेकविंशत्याः पुरां पार इत्युच्यते"—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके, तदनुवादिनी चैषा ऋक्। तस्मादत्र वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते॥

"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"। "स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं विधनसैरदर्दः। ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्॥"—इति (ऋ० सं० ८, २, १६, १)। आयास्याङ्गिरसस्यैयमार्षम्। ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्य-

पशौ पङ्क्तौ विनियुक्ता मैत्रायणीयके। 'सः' 'ब्रह्मणस्पतिः' 'सत्येभिः' सत्यवादिभिः, 'सखिभिः' समानख्यानैः, 'शुचद्भिः' दीप्तिमद्भिः, 'विध्नसैः' विविधधनवद्भिः, 'वृषभिः' वर्षद्भिः वर्षितृभिः, 'वराहैः' 'घर्मस्वेदिभिः' घर्मतापयितृभिः, प्रवर्ग्यकर्मणि, अथवा यज्ञम्वेदिभिः, यज्ञस्वादयितृभिः, यज्ञसद्भिर्वा। एवङ्गुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो ब्रह्मणस्पतिः 'गोधायसं' गोः वाचः धायितारम्, अपां वा, मेघम्। 'अदर्दः' अदारयदिति। विपरिणामपरोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य। दारयित्वा च 'द्रविणम्' उदकं 'व्यानट्' व्याप्नोतीत्यर्थः। एतस्यामृचि अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दवाच्यत्वं, सूक्ते तु एतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्गमस्तीत्यर्थः।—

"ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः। विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त॥"—इति (ऋ० सं० ८, २, १५ सू०, २=१०, ५, ६७ व०, २)। 'ऋतं शंसन्तः' ऋतं सत्यं वा प्रशंसन्तः, अपि च 'ऋजु' ऋजुदिनम् अतिकालमेव 'दीध्यानाः' ध्यायमानाः, सर्वभूतानामुपरि समचेतस इत्यभिप्रायः। 'दिवस्पुत्रासः' द्योतनवतः, 'असुरस्य' प्रज्ञावतः पुत्राः, 'वीराः' विविधानामर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधाविरवात्। 'विप्रं पदं' विप्रान् सर्वतः प्राप्तम् 'अङ्गिरसो दधानाः'। यत्पदं स्थानं ज्ञानसहितस्य कर्मणः फलपराकाष्ठा, तामङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा, विपृष्टप्रज्ञत्वात्। "यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त" 'यज्ञस्य' यत् 'प्रथमं' मुख्यं परमात्माख्यम्-

नावृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तत्त्वेन 'मनन्त' जानत इत्यर्थः॥ एतदेवैतस्यामृचि अङ्गिरोलिङ्ग दृष्ट्वा एव निगमो भाष्यकारेणो दाहृतः,—"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"—इति॥

"अथापि एते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते" "मरुतः, रुद्राः"—इत्येवमादयः। अङ्गिरसो ह्यविसमाख्यामपि लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुक्त्योक्ताः। ये ताव-न्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः,—"ए तत्त्यन्न योजन मचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः। पश्यन् हिरण्यचक्रानयो दंष्ट्रान् विधावतो वराहून्॥"—इति (ऋ० सं० १. ६, १४, ५)। राहूगणस्य गोतमस्येयमार्षम्। "आविद्युन्मद्भिर्मरुतः"—इती-यस्यैतस्मिन्नेव सूक्ते। हे 'मरुतः'! 'एतत्' 'त्यत्' बलं युष्मा-कीणं 'न योजनमचेति' न योगमागच्छति, विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः। तस्य बलस्य किम्? इति। उच्यते,— 'सस्वर्ह यन् मरुतो वः'। अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम्। यस्य च मध्ये युष्मान् 'वराहून्' परेषां शत्रूणांउद्धर्तॄन, उद्धर्हणान्, 'हिरण्यचक्रान्' सुवर्णविकृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान् रथानधिरूढान् 'विधावतः' नानाप्रकारं धावतः, 'पश्यन्' स्तौति, 'गोतमः'। तदेतन्न योजनमचेति। अवेतिर्गत्यर्थः, अश्नुतेर्म-त्यर्थस्य सारूप्यात् एवमत्र प्रकरणे मरुतो वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः। मरुतादयोहि सर्वे एव माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते। तेषां शाखान्तरेषु मृग्या निगमाः। निगमानु-पलब्धौ च "माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद्

बहुवचनं मरुत्स्वेव योऽयम्, तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते,—"ते सप्तसप्त मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेवमप्युपपद्यते।

एवं बहुवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराहशब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम्। तद्यथा,—"दिवो वराहमरुषं कपर्दिनम्"—इति (ऋ० सं० १, ८, ५, ५)। रुद्र उक्तः॥ ४॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति। उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति। शर्य्या अङ्गुलयो भवन्ति (सृजन्ति कर्माणि) शर्य्या इषवः शरमय्यः शरः शृणातेः शर्य्याभिर्नभरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृत्तः कटुकिम्ना॥ ५ (४)॥

"स्वसराणि (२८)"—इति। अनवगतम्। "स्वयं सारीणि"—इत्यवगमः। "अहानि"—इत्यभिधेयवचनम्, तानि हि स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति। अपि वा "स्वर् आदित्यः" अत्र उच्यते। "स एतानि सारयति" तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते।

"विश्वेदेवासो अप्तुरः सुतमागन्त तूर्णयः। उस्रा इव स्वसराणि॥"—इति (ऋ० सं० १, १, ६, २)। मधुच्छन्दस आर्षम्। अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे तृचे वैश्वदेवे शस्यते। हे 'विश्वेदेवासः!' 'अप्तुरः' कर्म प्रति त्वरमाणाः, ते हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते। अत एवमामन्त्र्यते 'सुतम् आगन्त' अस्माभिः अभिषुतमेतं सोमं प्रति 'आगन्त' आगच्छत। हे 'तूर्णयः' त्वरणशीलाः! कथं पुनरागच्छत? 'उस्रा इव स्वसराणि'। यथा 'उस्राः' रश्मयः, 'स्वसराणि' अहानि प्रति, शीघ्रमागच्छन्ति, एवमागच्छत॥ एवमस्मिन् रश्मिसम्बन्धात् "स्वसराणि"—इत्यहानीत्युपपद्यते॥

"शर्य्याः (२३)"—इति। अनवगतम्। "शरमय्यः"—इत्यवगमः। "इषवः" अभिधेयाः। "शरः, शृणातेः" हिंसार्थस्य (क्र्या० प०), हिंस्यन्ते हि तेन। "अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कञ्चिज्जनपानमक्षितम्। शर्य्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः॥"—इति (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५=९, ७७, ५)। त्र्यरुणः त्रसदस्युश्च "पर्य्यूषु प्रधन्व वाजसातये"—इति पावमानं सौम्यं सूक्तं ददृशतुः। पिपीलिकमध्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः पङ्क्तूर्ध्वबृहत्यः, तासामियं द्वितीया। 'अभि ततर्दिथ' एतं सोमं हे अभिषोतारः! पुनः पुनरभिहतेत्यर्थः। 'श्रवसा' श्रवणीयेन मन्त्रेण। कथं पुनरसिततर्दिथ? इति—'शर्य्याभिः न भरमाणः' शरमयीभिः इषुभिः यथा कश्चित् कं तर्दयेत धनुर्धारयमाणः, एवमेतं सोमम् एभिः ग्रावभिः 'गभस्त्योः' बाह्वोरवस्थितैरभित-

तर्दिथ यूयम्। किञ्च, एवमेतं सोमं अभितर्दयन्तो यूयं वसतं धरीभिरद्भिराप्याय्य 'उत्सं न कञ्चित्' कूपमिव कञ्चित् 'जनपा महतः 'अक्षितम्' अक्षीणं कुरुत, महतो देवजनौघस्य पाना प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः॥ एवमिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धा "शर्य्या" शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते॥

"अर्कः (२४)"—इति, अनेकार्थम्। "देवः" तावत् स एवार्क इत्युच्यते। आह किं कारणम्? उच्यते,—"यत्" यस्मात् "एनं" देवम् "अर्चन्ति" स्तोतारः। "अर्को मन्त्रो भवति"। किं कारणं? "यत्" यस्मात् "अनेन" मन्त्रेण "अर्चन्ति" तस्मादर्कः। "अर्कमन्नं भवति"। किं कारणम्? तद्धि "अर्चति भूतानि" यो हि पूज्यः, तस्मात् तमपि संस्कार विशेषेण संस्कृतं पूजा क्रियते, पूज्यं न सर्वस्यैनमन्नम्। "अर्को वृक्षो भवति" य एव प्रसिद्धः। आह किं कारणम्? इति। उच्यते,—"संवृत्तः" संवृतः, संच्छन्नः, "कटुकिम्ना" कटुकभा- वेन भवति॥ ५॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रतो उद्येमिरे वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पर्वा रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम्। उत पव्या रथानामद्रि

गायत्रिणः' स्तुवन्ति त्वां सामगाः, सामभिः। 'अर्चन्त्यर्कमर्किणः' पूजयन्ति त्वाम् ऋग्भिः होतारो मन्त्रिणः। एवमनेन प्रकारेण सर्व एते "ब्राह्मणाः" याज्ञे कर्मणि हे 'शतक्रतो!'। 'उद्वंशमिव येमिरे' उद्येमिरे वंशमिव त्वां स्तुतिभिः हविर्भिश्च, यज्ञेषु तत्रैव महिमानं वर्द्धयन्तीत्यर्थः॥ "वंशो वनशयो भवति" वने शयित इवास्ते। "वननाच्छ्रूयत इति वा" सम्भजनाद् वा वल्लिभिः॥ एवमत्र देवः "अर्क" शब्देनोच्यते॥

मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे "अर्चन्त्यर्कमर्किणः"—इत्येष एव निगमः, अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः।

वृक्षस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति॥

"पविः (२५)"—इति। अनवगतम्। "रथनेमिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यद् विपुनाति भूमिम्" सा हि विपुनाति भूमिमिति पविः॥ "उ॒त स्म॑ ते॒ परु॒ष्ण्या॒मूर्णा॑ वसत शु॒न्ध्यवः॑। उ॒त प॒व्या रथा॑ना॒मद्रिं॑ भिन्द॒न्त्योज॑सा॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, ६, ४)। श्यावाश्वस्येयमार्षम्। हे मरुतः! येषां वः तिरोभवितुमाविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् 'उत स्म, अपि च कस्मिंश्चन काले 'शुन्ध्यवः' मद्रूच इव 'परुष्ण्यां' नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्ववत्यां यूयमेव 'शुन्ध्यवः' शोधयितारः 'ऊर्णाः' चित्राः, तिरोहिताः 'वसथ' एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके। 'उत' अपि, च, कस्मिंश्चिदभ्युद्गमनकाले प्राप्ते युष्माकं 'रथानां पव्याः' या रथनेमयः, ता एव 'अद्रिम्' एवं 'भिन्दन्ति' 'ओजसा' बलेन, [illegible] ॥ एवमेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन

"सिनम् (२८)"—इति, अनवगतम्। "सिनाति"—इति शब्दयुक्तिः। "अन्नं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "सिनाति भूतानि" बध्नातीत्यर्थः, अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि बध्यन्ते। "इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन्। क्व१ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ४, ६, १)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। तार्तीयसवनेषु उक्थपर्यायेषु स्तोमाभिशंसने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'इमा उ वां' युवयोः 'भृमयः' स्तुतयः यायास्तैस्तैस्तोतृभिरुदीरयामहे, ता पुनरेता अस्मै 'युवावते' युष्मद्वते, भवद्भ्यां महते यजमानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमतानामर्थानाम् 'अभूवन्' बभूवुः। अतो ब्रवीमि,—हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'क्व त्यत्' क्व तत् युवयोः 'यशः' माहाभाग्यं गतम्? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः स्तुतिभिः अभिष्टुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्नं 'भरथः' 'सखिभ्यः' समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति "सिन" शब्देनात्रान्नमभिधीयत इत्युपपत्तिः। व्यभिचारित्वादभिधानानां "सिनम्"—इत्यादीनि येष्वन्येऽभिधानयोगे पठितान्यपि सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नाता । तत्सिनैकपदिके प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानिचिदनेकार्थाभिप्रायेण॥

"इत्था (२९)"—इति, पद निपातः, "अमुथा"—इत्येतत् व्याख्यातोऽयमित्याह॥

(३०)—इति, अर्थनामार्थो निपातः। "सद"—

महे वयम्। आमेनस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, २, १)। अधुना पदविभागमस्य भाष्यकारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम् —"अभ्रे, आँ, अपः"—इति। अधुना "आँ—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—"अपोऽभ्रेऽधीति" यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति "अभ्र आँ अपः" —इति। प्रतिभातो रात्रेयस्येयमार्षम्। वैश्वदेवस्य प्रथमैव। जगती। अत्र पुनः प्रायेणापः स्तूयन्ते। "आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः"—इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्वमुपपद्यते। तत् पुनः सूक्तं अभिप्लवस्य षड़हस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते। "कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे"। 'कत् उ प्रियाय' सुखाय प्रियाय च 'धाम्ने' स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम्। तानेव च विश्वान् देवान् यः 'मनामहे' त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था इत्यर्थं मनामहे। स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वक्षत्रादीनि। 'स्वक्षत्राय' च धाम्ने स्वबलायेत्यर्थः। यत्र स्वमेव बलं भवति, न तत्र परकीयं बलमाशास्यते, यथेह लोके। 'स्वयशसे' यत्र स्वमहिमकृतमेव यशो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम्। 'महे' महते धाम्ने। मत्प्राप्त्यर्थमेव 'वयं' मनामहे, मत्वा चोपास्महे इत्यभिप्रायः। 'आमेन्यस्य' मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र, तस्य। 'रजसः' रजोलोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः, तस्य 'आँ' उपरि। 'यत् अभ्रे' यो मेघः, तत्र। या आपः अवस्थिताः ताः 'अपः'। 'वृणाना' सम्भजमाना 'वितनोति' विस्तृणाति

वर्षभावेन। 'मायिनी' प्रज्ञावती, माध्यमिका वाक्। ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तासामेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं 'मनामहे' याचामहे॥ अग्रे एव हि अधि आपः वर्त्तन्ते इति आङ्ङर्थ इत्युपपद्यते॥

अथ चैवमन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः स्यात्,—'कद्रु प्रियाय' सुखाय प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे। कथं नामैतत् स्थानं सुखं च प्रियं च स्वक्षत्रश्च स्वमहत्त्वश्च स्यादित्येवमर्थं विश्वान् देवान् मनामहे। "मदेमहि, मनामहे"—इति याच्ञाकर्मसु पठितम्। कतमाः पुनरपो याचामहे? इति। उच्यते,—'आमेन्यस्य रजसः' आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदग्रमुपरि वर्त्तते, तस्मिन्नग्रे 'अपः' 'वृणाना' सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका वाक् 'वितनोति' वृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे॥

"द्युम्नम् (२३)"—इति, अनेकार्थम्। "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभिधेयवचनम्। "शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु। जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि।"—इति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुबेव। महाव्रते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे शस्यते। हे 'शिप्रिन्!' इन्द्र! 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु। क? 'सुदासे' सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैनमनुगृहाण, यथा नित्यशाश्वेवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः। आगतस्य च सतः तव 'सहस्रं शंसा' बहूनि स्तोत्राणि सन्तु। 'उत रातिः अस्तु'

अपि च हविर्दत्तिरस्त्वत्येतद्देवानुवर्त्तते। एवञ्च त्वमाग
उपसृप्तः सन् शृणु, यत् कुरुष्व। हे 'वधः' वधयितः! 'वनुष
मर्त्यस्य योऽस्मान् हन्तुमिच्छति मर्त्यो मनुष्यः तस्य। य
वीर्य्यम्, तत् 'जहि'। हत्वा च तस्य वीर्य्यम्, निरुक्तमर्त्य
'अस्मे' अस्मासु 'द्युम्नम्' "अन्नं यशो वा" रत्नं च' 'धेहि' देहि
त्यर्थः। 'रत्नं' धनम्। एवमेतस्मिन् शत्रुवधसम्बन्धात् "द्युम्न"
शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः, हते हि शत्रौ
यशोऽन्नं वा भवतीति॥ "द्युम्नं द्योततेः"—इति, अन्नमेव हि
भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति। द्युम्नं द्योतयित् च, यशस्तु दीप्त
प्रकाशत्वभावादिति॥ ६॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)
प्रथमः पादः॥ ५, १॥

द्वितीयः पादः॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रमुच्यते। येन देवाः पवित्रे
णात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति। रश्मयः पवित्र
मुच्यन्ते। गभस्तिपूत इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्र
मुच्यन्ते। शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवा अपियन्ति। अग्निः

पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्य्यः पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते। अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य्य इन्द्रः। पवित्रं ते मा पुनन्वित्यपि निगमो भवति तोदस्तुद्यतेः ॥ १ (६) ॥

"पवित्रम् (३४)"—इति, अनेकार्थम्। "पुनातेः"—इति धातुनिर्देशो निर्वचनाभिप्रायः। "मन्त्रः पवित्रमुच्यते"—इत्यभिधेयवचनम्।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २

"येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा। तेन सहस्र-

३ १ २

धारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥"—इति (सा० सं० उ० आ० ५, २, ८, ५)। मन्त्रस्य पवित्रत्वप्रत्यापको निगमः। पवित्रस्य वसिष्ठसहितस्य वा आर्षम्। पावमानी सौमी। 'येन' 'पवित्रेण' मन्त्रेण 'देवाः' ऋत्विग्यजमाना 'आत्मानं पुनते' 'सदा' सततमेव। प्रस्तुते कर्मणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्, 'तेन' मन्त्रेणैव वीर्य्यवता 'सहस्रधारेण' बहुप्रक्षरेण प्रविरलेन 'पवमानः' पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति, न हि इतरेषां देवानां पापमस्ति, यत् पूयेत। "न ह वै देवान् पापं गच्छति"—इति विज्ञायते। तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्यजमाना उच्यन्ते। ते हि हविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वम् ॥

"[illegible] पवित्रमुच्यते" ते हि स्पर्शेनैव
[illegible] अंशुभ्यां गभस्तिपूतः। [illegible]
[illegible]"—इत्येवं उपांशुग्रहग्रहणे [illegible]
हे सोम! [illegible] त्वां यदन्तीत्येतमर्थं पुरस्[illegible]
[illegible] कर्तुरादित्यस्य वा[illegible]
[illegible] व्याप्नुवानौ
[illegible] पवस्व। अपि च त्वं प्रागप्यभिषव[illegible]
[illegible]। किञ्च, 'देवः' त्वं दानादिगु[illegible]
[illegible] पवित्रमसि पावयितासि
[illegible]! [illegible]—'देवो मार्गोऽसि' ये त्वामभि[illegible]
[illegible] ते ह्यत्र देवत्वेना[illegible]
[illegible], न ह्येतेषां देवानां पापमस्ति।
[illegible]॥

"[illegible] विधावसि सूरो न चित्रो अ[illegible]
[illegible]। [illegible] नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्वा[illegible]
—इति। [illegible] [illegible]। ऋषिगणेरहस्यमायादि
[illegible] त्रिभिः "प्र त आशवः"—इत्येतस्याद्यावस्य
[illegible] सूक्तस्य चत्वारिंशतामृचां दशादशर्चौ दृष्टाः, तत्रैषा
[illegible]। हे 'पवमान' पूयमान! सोम! 'अव्य[illegible]
[illegible]' पवित्रेण, और्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् '[illegible]
[illegible]' उरुकृत्, उरुकस्येनाभिसम्पन्नः, [illegible]मुपगतः, [illegible]
[illegible] [illegible] प्रति 'विधाव[illegible]

घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः ! अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः। एवमत्रापः "पवित्र" शब्देनोच्यन्ते, अब्दैवतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते, तेऽपि हि सर्व एव पावयन्ति। "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु॥"—"इत्यपि निगमो भवति"। निगदप्रसिद्ध एवैष निगमः ॥

"तोदः (१४)"—इति, अनवगतम्। "तुदः"—इत्यवगमः। "तुदतेः" व्यथनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्देशः। भूमेर्विः तोद इत्युच्यते, तद्धि तुन्नं भवति दीर्णत्वात्। कूप इत्येके २ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा। तोदस्येव शरण आ महस्य॥ बहुदाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्। तोदस्येव शरण आ महस्य। तुदस्येव शरणेऽधि महतः स्वञ्चाः सु अञ्चनः। आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति। शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वो चे ०—० महस्य" इति (ऋ० सं० २, २, ११, १)। दीर्घतमस आर्षम्। उष्णिक्। प्रातरनुवा-

कारिवनयोः शस्यते। 'पुरु त्वा दाश्वान्' बहुदानवान् अ
भूत्वा हे अग्ने! त्वामहं 'वोचे' त्वामाह्वयामीत्यर्थः। किं पुन
कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामाह्वयामि? इति, उच्यते,—
यस्मात् 'अरिः' अग्ने! तव स्विद् आ,—इत्येतद् विवक्षाय
सुचिरमपि विचार्य्य तवाहमरिरेव स्तोमानामुच्चारणे। अर्य्य
ईश्वर एव, समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च दातुमित्यभि
प्रायः। किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामेवाह्वयामि
इति, उच्यते—इतः,—यस्मात् तोदस्य इव शरणे आ महस्य
तुन्नस्येव विदीर्णस्य कस्यचिच्छत्रस्य कूपस्योपरि। आइ
अप्यर्थः। 'महस्य' महत इत्यर्थ.। 'शरणे' बिले। "शॄ
हिंसायाम् (क्र्या० प०), तस्य शरणं बिलम्, तद्धिदारितं भवति
यथाहि श्वभ्रे बिले कस्मिंश्चिद् बह्व्य आपो गच्छन्ति, न च तस्य
श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकाश्चानेक
देवताश्चाहुतीरस्माभिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाण
मस्ति, यतो देवतानामस्माकं त्वमेवातिविशिष्टोपकारे प्रवृत्तः, अत
त्वामेवाह्वयामि॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्च "तोद
शब्दस्य भूप्रदेशस्याभिधायकत्वमित्युपपद्यते। तथा चोक्तम्, "तोद
मध्ये निर्दिष्टयार्दयतुर्दशाङ्कुनिखन्यात्"—इति सदसो निर्माणे
स्त्रिया अपि च असत्प्रदेशः तोद इत्युच्यते। तस्मादेतदपि
[स्य भूप्रदेशस्याभिधायकमित्युपपद्यते॥

"अरिः, अमित्रम्, "ऋच्छतेः"—इति निगमप्रसक्तम्

धातोः। यदन्यदेवतया आग्नावाहुतयो हूयन्ते, यस्मादन्यदेवताश्च अन्यदेवताश्चापरिसङ्ख्यया अग्नावाहुतयो हूयन्ते, न चाग्ने स्तासां ग्रहणशक्तिपरिहानमस्ति, न च ज्ञायते क्वचित् बिल इव निषिक्ता आपः क्वापि गच्छन्ति, ता आहुतय इत्येतत् सामान्यं दृष्ट्वैवमवोचन्मन्त्रदृक्—"तोदस्येव शरण आ महस्य"—इति, "तुदस्येव शरणेऽधि महतः"—इत्यर्थः॥

"स्वञ्चाः (३६)"—इति, अनवगतम्। "सु—अञ्चनः"—इत्यवगमः। "सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः। तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, ८, १)। अत्रेरार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। यः यजमानस्य नित्यणपयुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्निः 'आजुह्वानः' आह्वयमानः, अभिह्वयमानो वा, 'घृतपृष्ठः' घृताक्तपृष्ठः 'स्वञ्चाः' शोभनगमनः, स्वेन प्रकाशेन 'भानुना' सता सूर्यं 'संयतते' सङ्गच्छते, संस्पर्द्धते वा, सूर्येण अतिदीप्तत्वात्। तस्य यजमानस्य किम्? इति, उच्यते,—'तस्मै' एव 'अमृध्राः' अमृताः, अम्लाताः, 'उषसः' 'व्युच्छान्' विभान्तीत्यर्थः। यस्यैवमभिह्वयमानोऽग्निः नित्यकालमेव सूर्येण संयतते, तस्यैव पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति,—नेतरस्य यज्वन इत्यभिप्रायः। अपि च य एवम् 'आह' अयज्वापि शुद्धाद्वितीयो दरिद्रः कश्चिन 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुनवाम' अभिषुणुमः सोमम् 'इति' तस्यापि कल्याणमिच्याहारिणः सुप्रभाता एवोषसः,—किमुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः॥ एवमस्मिन् "सूर्येण संयतते"—इत्यनेन सम्बन्धात्

"अक्षाः=अक्षनः" अक्षतेः (भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

"शिपिविष्टः, विष्णुः"—"इति" एते "विष्णोः" एव "द्वे नामनी भवतः"। अत्र "शिपिविष्टः (३७)"—इति, एतद् गुणदमनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। शिपिविष्टः, शेप इव निर्वेष्टित स्यर्थप्रतीतिः। अस्य सम्बन्धादत्र "विष्णु (३८) "शब्दः समान्नातः। यथा "अक्षाः"—इत्यस्य सम्बन्धात् "सोम"शब्दः सोमो अक्षा"—इति। न ह्यत्र प्राधान्येन विष्णुशब्दः समाम्नातः, वतापदत्वात्। अनयोर्द्वयोरपि नाम्नोः यत् "पूर्वं" तत् कुत्सितार्थीयं भवति"—"इति" "औपमन्यव." आचार्यो न्यते। यथा च कुत्सितार्थीयं तथोदाहरणर्थमेव निर्बुवत् र्शयिष्यति ॥ २ (७) ॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्रयद्ववक्षे शिपिविष्टः अस्मि। मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे भूय ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं पन्नः प्रब्रूपे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिरपि अ प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णो प्रख्यातमेदद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूपे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति। मा वर्पो अस्मदप गूह एतत्। वर्प इति रूपनाम वृणो-

तीति सतो यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मि-
स्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

"किमित् ते" "प्रतत्ते अद्य"—इति (ऋ० सं० ५, ६, २६, ६, ५)। वसिष्ठस्यैते आर्षे। विष्णोः शिपिविष्टस्यान्वारम्भणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये, वाजपेये च सप्तदशे शस्त्रे शस्यते, सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किंरूपः त्वम्? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते, "किमित् ते विष्णोः"—इति। किमेतद्वैयर्थं विगतरश्मिरूपं 'परिचक्ष्यं' परिख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तव सन्ति, येनैवं "प्रववक्षे" पुनः पुनर्ब्रूषे। अस्माकमग्रतः "शिपिविष्टः अस्मि"—इति, "शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीति" "अप्रतिपन्नरश्मिः" हि सूर्यः, उदयकाले निर्वेष्टितः शेपस्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्वमकुत्सितार्थमित्युपपद्यते। "अपि वा" "प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्" प्रशंसायुक्तगुणमेवैतन्नाम स्यात् "शिपिविष्टः"—इति। आह,—कथम्? इति, उच्यते,—"शिपयः" "अत्र" अस्मिन् प्रशंसापक्षे "रश्मयः उच्यन्ते"। स च सूर्यो मुहूर्ततः "तैः" शिपिसंज्ञैः स्वरश्मिभिः "आविष्टः" तस्मात् "शिपिविष्टः"—इत्युच्यते। एवमेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति, नाश्लीलोपमासम्बन्धमित्यभिप्रायः। हे 'विष्णो!' किमेतद्वैयर्थं रूपं तव 'परिचक्ष्यं' "प्रख्यापनीयम्" अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति। "यद्वत" एवं "प्रब्रूषे"

—शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मि." प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति। विज्ञानामस्तत्वैतद्रूपद्वयम्। अतो ब्रूम.—"मा वर्पो अस्मदपगूह एतत्"। 'मा' एतत् 'वर्पः' रूपम् 'अस्मत्' अस्माकम्मतः प्रच्यावय। किं तर्हि? 'अपगूह एतत्' संवृतं कुरुष्वैतद् "शिपिविष्ट"शब्दवाच्यमुपमेयरूपम्, अथवा बालरश्मिसंयुक्तम्। किं तर्हि? "यदन्यरूपः" येनान्येन रूपेण 'समिथे' "संग्रामे" बभूथ' "भवसि"। "संयतरश्मि." सम्बद्धानेकरश्मिजालः, इदेव मो माध्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिविकच प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः। तदुभ्यनाधृष्टं संग्रामेषु भवति॥ "तस्य" पदार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, "उत्तरा" ऋगस्या एव प्रकृताया ऋचः "भूयसे निर्वचनाय" अत्र हि स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्वमुच्यते॥ ३ (८)॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्। तन्त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके॥ तत्तेऽद्य शिपिविष्टनामार्यः प्रशंसाम्यर्योऽहमस्मीश्वरः स्तोमानामर्यस्त्वमसीति वा तन्त्वा स्तौमि तवसमतव्यांस्तवम इति महतो नामधेयमुदितो भवति निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्त आघृणिरागतहृणिः। आघृणे संसचावहै। आगतहृणे संसचावहै। पृथुज्रयाः

पृथुजवः। पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः प्रामापयदा-
युर्दस्योः ४ (६)॥

"प्र तत् ते अद्य"—इति (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)। हे 'शिपिविष्ट!' विष्णो! 'तत्' 'ते' तव 'नाम' 'प्रशंसामि' तत्प्रशं-सार्थीयमेव पश्यामि, यदन्ये कुत्सितार्थीयं पश्यन्ति। 'वयुनानि' युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि 'विद्वान्' जानानः। किञ्च, "अर्य्यो-हमस्मि" यस्मादीश्वरः स्तुतीनामुदीरणे, युष्मद्गुणानिरः, तस्मादहं प्रशंसामि। अथ"वा" "अर्य्यस्त्वमसि" अर्य्य ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि। तत्ते नामेति विष्णुत्वं प्रशंसानामत्वमिति। यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, 'तं' 'त्वा' त्वामहं 'गृणामि' स्तौमि। 'तवसं' महान्तम्। अतव्यान् अहमहानहम्, आत्मनिन्दया स्तूयते। क वर्त्तमानं निवसन्तम्? 'अस्य रजसः' अन्तरिक्षलोकस्य 'पराके पराक्रान्ते स्थाने, दूरात् दूरतरे निवसन्तं स्तौमि॥

"आघृणिः (३१)"—इति, अनवगतम्। "आगतहृणिः"—इत्यवगमः। आगतहृणिरागतक्रोधो वाभिधेयः। "एहि वां विमुचो नपादाघृणे संसचावहै। रथीर्न ऋतस्य नो भव॥"—इति (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। गायत्री। पौष्णे सूक्ते। 'एहि' आगच्छ। हे 'विमुचः' विवर्जित! प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन्! सूर्य्य! 'नपात्' नमः! मनुष्यैः

ग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनयापेक्षया नपात्त्वं सूर्यस्य। अथवा मनुष्याणामेव नप्ता स्यात्, नम्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्यो जायते, यदुक्तमग्न्युपस्थाने,—"एष प्रातः प्रसुवति"—इति। 'आघृणे' आगतदीप्ते! 'संसवावहै' "संसेवावहै"। 'वाम्' आवां परस्परतः। 'रथीन् ऋतस्य' रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य 'नः' भव'। त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे। यत् त्वमुदिहि, त्वय्युदिते प्रोत्सर्पतामयं यज्ञ इत्यभिप्रायः। स एवायमत्र सूर्यसम्बन्धात् "आघृणि"शब्दो दीप्तिवाचकः। दीप्तिकर्मसु च पठित एवायं "हरः (६), हृणिः (१०)"—इति। क्रोधोऽपि हृणिरित्युच्यते,—"हेलः (१), हरः (२), हृणिः (३)" इति, तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम्॥

"पृथुज्रयाः (४०)"—इति, अनवगतम्। "पृथुजवः"—इत्यनामः। "यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम्। इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः॥"—इति (ऋ० स० ३, ३, १३, २)। विश्वामित्रस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'यं नु न किः' यमिन्द्रं न कश्चिदपि पृतनासु' संग्रामेषु 'स्वराजम्' अपराधीनराज्यं 'द्विता' द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन औरसेन च, 'तरति' जयति, सर्वथा यो जेतुं न शक्यत इत्यर्थः। अथवा, 'द्विता तरति' द्विधैकधा वा, बहुधा वा वर्त्तमानं पृतनासु' 'यं नु न किः' यं न कश्चित् हन्तुं

शक्नोति 'नृतमं' मनुष्यतमं 'दरिष्टां' हर्यांः स्थातारम्। 'इनतमः' ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः 'सत्वभिः यो ह शूषैः' अनेकसत्वसयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः मायोगिकैः बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव। अथवा, सत्वशब्दविशेषणमेव "शूष"शब्दः स्यात्, —सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति। 'पृथुज्रयाः' विस्तीर्णजवः 'अमिनात् आयुः'। कस्य? 'दस्योः' मेघस्य, असुरस्य, नमहं स्तौमि। स इदं नाम करोतीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् बधाधिकाराच्च "पृथुज्रयाः = पृथुजव."—इत्युपपद्यते॥ ४ (६)॥

अ॒ग्निं नरो॒ दीधि॑तिभिर॒रण्यो॒र्हस्त॑च्युती जनयन्त प्रश॒स्तम्। दू॒रे॒दृशं॑ गृ॒हप॑तिमथ॒र्युम्॥ दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्॥ ५ (१०)॥

"अथर्य्युम् (३६)"—इति, अनवगतम्। "अतनवन्तम्" —इत्यवगमः॥ "अ॒ग्निं नरो॒ ०—० मथ॒र्य्युम् इति (ऋ० सं० ५, १, २३, १)। वसिष्ठस्यार्षम्। विराट् त्रिष्टुप्। महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव। 'नरः' मनुष्याः 'दीधितिभिः' अङ्गुलिभिः योक्त्रं परिगृह्य, उत्तराणि च 'हस्तच्युती' हस्तप्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः 'अरण्योः' सकाशादग्निं 'जनयन्त'। 'प्रशस्त' प्रशस्यमित्यर्थः। 'दूरेदृशं' दूरे दर्शनम् 'गृहपतिम्'

'अथर्युम्' "अतनवन्तम्" गमनवन्तमित्यर्थः ॥ एवमत्र अतनेः गत्यर्थस्य (भू० प०) सारूप्याद्ग्यधिकाराच्चापि "अथर्युः" अतनवानित्युपपद्यते। "दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति" ता हि "धीयन्ते" "कर्मसु" अनुष्ठीयमानेषु। "अरणी" "प्रत्यृतः" प्रतिगतः। "एवे "अग्निः वा स्यात् "समरणाज्जायते—इति वा" अरण्योः हि 'समरणात्' समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्। इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिबत् साकं सहेत्यर्थः। इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति (वाकृतकानीति) वेन्द्रः सोमस्यकान्त इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहतस्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति तथापि निगमो भवति। यमक्षितिमक्षितयः पिबन्तीति। तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो भवति। यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति ॥ ६ ॥

"काणुका (४२)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थं च। "कान्तकानीति वा, क्रान्तकानीति वा, कृतकानीति वा"—इत्येवमाद्या शब्दसमाधयः। "एकया प्रति०—काणुका" इति (ऋ० सं० ६, ५, २१, ४)। काण्वस्य कुरुसुतेरियमार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। 'एकया प्रतिधा' एकेन प्रतिधानेन सकृत्प्रतिहितेनैव चेतसा 'पिबत्' पिबतीन्द्रः 'साकं' सहेत्यर्थः। कानि पुनः पिबति? 'सरांसि'। कियन्ति? 'त्रिंशतम्'। कस्य पूर्णानि पिबति? 'सोमस्य'। किङ्गुणयुक्तानि? 'काणुका' "कान्तकानि" प्रियाणीत्यर्थः। अथ "वा" सोमस्य "क्रान्तकानि" अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णानीत्यर्थः। अथ "वा" "कृतकानि" संस्कृतानि, ऋत्विग्भिः इन्द्रार्थमेव। अथ "वा" "इन्द्रः" यस्मात् "सोमस्य कान्तः" तस्मादपिबत्। अन्यथेन्द्रविशेषणमेव स्यान्न सरोविशेषणम्। आह, कथम्? इति, उच्यते,—"आनातः इति वा" आ कर्णं यावत् पिबतीति यावत्, कर्णे हन्यत इत्यर्थः, "कर्णे हतः"="कान्तिहतः"—इत्यर्थः। कामः, प्रार्थना, कणे,—इति समानार्थाः कामे योऽभिहतः, सः "कणे हतः"—इत्युच्यते, हतपानाभिप्राय इत्यर्थः। एवमेतत् काणुकेति सरोविशेषणमिन्द्रविशेषणं वा पानविशेषणं वा? सर्वेषामस्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात्। एवं वा विकल्प्यमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति॥

यदेतदुक्तमस्मिन्मन्त्रे "सरांसि त्रिंशतम्"—इति, अस्यामेवै विषयप्रख्यापनप्रसङ्गमिदमुच्यते,—"तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते" तत्रै तस्मिन् त्रिंशच्छन्दे एतदभिधेयमर्थावगन्तु याज्ञिकाः 'वेदयन्ते'

कथयन्ति। "त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि"—इति, तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्य्यायाः त्रयोऽप्यैन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दश चमसाः, तदभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसीत्युक्तं मन्त्रदृशा। ते ह्यत्रेन्द्रस्य "सरकाः" अभिप्रेताः। सीधुसरका इवेतरस्य कस्यचित् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्थसम्बद्धानि च सोमपात्राणि "एकेन" प्रतिधानेन "पिबन्ति" पीयन्ते, "तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते"—इत्येष याज्ञिकानामभिप्रायः। "त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः, त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः"। "तत्" तत्रैवं सति "याः एताः" "चान्द्रमस्यः" चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, "आगामिन्यः" प्रतिपद्द्वितीयाद्यासु तिथिष्वागच्छन्तीति। किं तासाम्? इति, उच्यन्ते,—रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति"। यथा चैतद्देव "तथापि" तथैव "निगमः"—"यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति"—इति। चन्द्रमसमपरपक्षे पीत्वा ते सूर्य्यरश्मयः "पूर्वपक्षे" प्राप्ते पुनः "आप्याययन्ति" आपूरयन्ति। यथा चैतद्देवं "तथापि" तथैवः "निगमः"—यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति"—इति ॥

"यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति, यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति। तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥"—इति। राजयज्ञगृहीतस्य वैश्वदेवग्रहनिरूप्यते, तत्र प्राक् स्विष्टकृतोऽनेन याज्याहुतिर्हूयते। 'यथा' येन प्रकारेण, 'देवाः' सूर्य्यरश्मयः 'अंशुं' सोमम् 'आप्याययन्ति' पूर्वपक्षे। एवमनेन प्रकारेण हे यजमान! त्वाम् 'इन्द्रः' 'वरुणः' 'बृहस्पतिः' च एते 'भुवनस्य'

भूतजातस्य 'गोपाः' गोप्तारः। 'आप्याययन्तु' आयुषा धनेन च। किञ्च, 'यथा' येन प्रकारेण 'अक्षितिम्' अक्षीणम् सोमं, 'अक्षितयः' सूर्यरश्मयः पिबन्ति तथा त्वमपि हविर्दातारं सन्तं पिबन्तु, उपजीवन्तुएते देवाः इति। येषान्तु एते "यमक्षतिम्"—इति पाठः, तेषां यमक्षतिमक्षितयः पिबन्ति, स च त्वामाप्याययन्त्वित्येवं योज्यम्॥

आह,—"एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे "साकं सरांसि त्रिंशतमिन्द्रः" पिबतीत्युक्तम्। नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—"तद् या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति"—इति, तदेतद्रश्मिषु पातृष, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्वमेवेदमसम्बद्धं भवति?—इति "एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात्। इतरस्मिन् "अक्षितिमक्षितयः पिबन्ति"—इति रश्मीनां पानसम्बन्धादादि उच्यते, आदित्योऽपि हि इन्द्रशब्देनोच्यत एव—"असावादित्य इन्द्रः"—इति विज्ञायते। तदवयवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समासख्यास्तुतिभाजः। सरःशब्दः खल्वपि उदके एव वर्त्तते, "पयः (३७), सरः (३८), भेषजम् (३६)"—इत्युदकनामसु पठितम्। तथैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहः सम्भृतानि साकमवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः=इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति। एवमेतत् सर्वमुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे॥६॥

अग्निर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशमनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छन्दवत्त्वादग्निर्गो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं

शमीध्यमध्रिगवित्यग्निरप्यध्रिगुरुच्यते। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः। अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते। अध्रिगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति अङ्गूषः स्तोम आघोषः। एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः। अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ७ (११)

"अध्रिगुः (४३)" — इति. अनवगम, अनेकार्थश्च। "अध्रिगुर्मन्त्रो भवति"। आह. किं कारणम? उच्यते,—"गवि अधिकृतत्वात्"। सोऽयमध्रिगुः सन् अध्रिगुरित्यथः। गवि योऽधिकृतो मन्त्रः स अध्रिगु। "अपि वा" गोर्नत्यत्वात् "प्रशासनमेव" एतन् "अभिप्रेत" स्यात्। अध्रिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं स्यात्, सम्प्रेषणमित्यर्थः। किं कारणम्? "तच्छब्दवत्त्वात्"। तथाह्यस्य मन्त्रस्य अध्रिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तमुपपद्यते। तदनेनैव निगमेन "अध्रिगो शमीध्वम्" इति। हे 'अध्रिगो!' सर्व एव यूयं 'शमीध्वम्' "शमयध्वम्" एनं पशुमिति। "दैव्याः शमितार आरभध्वम् ०—० आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् ०—० नेहलोके तनये रवितारवच्छमितारः ०—० अध्रिगो शमीध्वम्"—इति प्रैषः। हे 'दैव्याः!' 'शमितारः!' अपि च हे 'मनुष्याः!' 'आरभध्वम्' 'उपनयत' च एनं पशुम्। एताः 'मेध्याः' 'दुरः' यज्ञगृहद्वार इत्यर्थः। 'आशासानाः' प्रार्थयमानाः, 'मेधपतिभ्याम्' आभ्यामग्नीषोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं शमयितुम्। किञ्च, 'प्र अस्मै अग्निं भरत' प्रभरतास्मै

'पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निमुल्मुकम्, पुरस्ताद्धारयतेत्यर्थः। किञ्च, 'स्तृणीत बर्हिः' अस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय, उपाकरणमेनं दर्भमपास्यतेत्यर्थः। किञ्च, 'अन्वेनं माता मन्यताम्' एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम्। 'अनु' मन्यतां 'पिता'। 'भ्राता सगर्भ्यः' 'अनु' मन्यतां सहगर्भ्यः, सहोदर इत्यर्थः। 'अनुमन्यतां' चैनं 'सखा सयूथ्यः' सहयूथचारी, 'अनु' मन्यतामेनमेभिः सञ्ज्ञपयतेत्यभिप्रायः। किञ्च, 'उदीचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्' उदक्पादमेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः। किञ्च, सूर्य्यप्रभवमस्य चक्षुः, ततः 'सूर्य्यम्' एव 'गमयतात्'। 'वातम्' अनु 'प्राणम्' अन्ववसृजतात्'। 'अनु' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत। 'दिशः' 'श्रोत्रम्' अन्ववसृजत। किञ्च, 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य त्वचम्' 'आच्छ्यतात्' आच्छातेत्यर्थः। ततोऽनन्तरमेव 'पुरा' नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशात् 'वपाम्' 'उत्खिदतात्' उद्धरत। किञ्च, 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उष्माणम्' अस्य शम्यमानस्य 'वारयध्वात्'। 'श्येनमस्य' श्येनाकृति श्येनवर्णं वा पात्रेण 'वक्षः' उरः 'कृणुत'। 'प्रशसा बाहू' 'शला दोषणी'—इति बाह्वोरेवैतदभिधानम् अवयवशः, अत्र बाहुशब्दः प्रायेणांसयोः वर्त्तते, अ आरत्निसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत। स्वधित्याकृती,—इत्येकः शलाशब्दः अरत्न्यामेव वर्त्तते। तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ प्रशस्तौ कुरुत। शलाकाकृती निर्माणौ कुरुतेत्येके। "श्येन-शलाकश्यपा-कवषा--स्रेकपर्णप्याकृति--विशेष-वचन--सिद्धसाधनं

स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति। 'कश्यपेवांसा' कश्यपाविव अंसौ कुरुत। किञ्च, 'अच्छिद्रे श्रोणी' अविकले कुरुत। कवषोरू' कवषे गतिसमर्थे कुरुत, कवतिर्गत्यर्थः, "च्यवते, कवते, गवते"—इति गतिकर्माणः। पिण्डिकाख्ये ऊरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः। 'स्रेकपर्णा' कर्वीरपत्राणीव 'अष्ठीवन्ता' अस्थिसंयुक्तो कुरुत। 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः, ता अनुष्ठ्यो च्यावयतात्' या एता वङ्क्रयः पर्शवः, अनुष्ठ्या अनुपूर्वतयैव प्रच्यावनसमर्थयैव प्रच्यावयत। किञ्च, 'गात्रम्' 'अस्य' 'अनूनम्' अविकलं 'कृणुतात्' कुरुत। किञ्च, 'ऊवध्यगोहम्' ऊवध्यं यः पार्थिवो गर्त्तः, प्रहृष्ट' संवृणोति, तम्, उत्तरञ्चात्यास्य 'खनतात्'। 'अस्ना रक्षः संसृजतात्' असृग्भाञ्जि रक्षांसि कुरुतेत्यर्थः। किञ्च, 'वनिष्ठुम्' दृष्ट्वा 'मा राविष्ट' 'मा' शब्दं करिष्यथाः। 'उरुकं मन्यमानाः' उलूकवन्तं वनिष्ठुं मन्यमानाः, उलूको हि भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराव्यते,—अयमुलूकोऽयमुलूक इति। तदाशङ्क्या उलूकसारूप्याद्वनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते। हे शमितारः! नेहलोके तनये रमितारवच्छमितारः' नैतत् कर्म कुर्वतां रमितारवत्, पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात्, अरवणशीलं वः पुत्रपौत्रं भविष्यतीत्यभिप्रायः। हे 'अध्रिगो!' 'शमीध्वम्' एनं पशुं 'सुशमि शमीध्वम्' यथा चायं सुशमितः स्यात्तथैनं 'शमीध्वं' हे 'अध्रिगो!' मा प्रमादं करिष्यथ॥ एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अध्रिगोः प्रशासनमित्येतदुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादसिद्ध प्रैषे यथासम्भवं प्रशासनानि दृष्टव्यानि,—"प्रास्मा अग्निं भरत"—इत्येवमादीनि॥

"अग्निरप्यध्रिगुरुच्यते" अधृतगमनोऽसावित्यध्रिगुः। "तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य। कविशस्तो बृहता भानुना आगा हव्या जुषस्व मेधिर॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, २१, ४)। कुशिकपुत्रस्यार्षम्। विराट्। पाशुकस्तोके सूक्ते विनियुक्ता? हे 'अध्रिगो' अधृतगमन! 'शचीवः' कर्मवन्! 'तुभ्यं' त्वदर्थमेते 'स्तोकासः' विन्दवो वपामर्तीत्य श्चोतं क्षरन्ति। 'मेदसः' च 'घृतस्य' च। यस्य तवैतद्वर्त्तते, सत्वं 'कविशस्तः' प्रश्नरणे प्रश्नरणे कविभिरभिष्टुतः, 'बृहता' महता 'भानुना' 'भासा' 'आगाः' आगच्छ। आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थमेव क्षरन्ति 'जुषस्व' संसेवस्व। हे 'मेधिर' यज्ञवन्! इत्यर्थः। एवमत्र "अध्रिगो"—इत्यग्निरुक्तः, तस्मादग्नेरध्रिगुत्वमुपपद्यते॥

"इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते"। तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय। ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २७, १)। नोधस इयमार्षम्। अहीनसूक्ते शस्यते। 'अस्मै' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्' 'प्रयो न' प्रय इव, अन्नमिव, यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रभरामि। 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय होत्रे। किञ्च 'ऋचीषमाय' ऋक्समाय, स्तुतिसमाय, यावती स्तुतोल्दीर्य्य तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात्। 'अध्रिगवे' अधृतगमनाय अप्रतिहतगमनाय, एवंलक्षणाय 'इन्द्राय' 'ओहम्' अहं प्रापयामि

'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यसावेवार्हति, तानीत्यभिप्रायः ॥ एवमस्मिन्नधिगुशब्दे इन्द्रविशेषणत्वादिन्द्राभिधानमित्युपपद्यते ॥

"आङ्गूषः (४४)—इति, अनवगतम्। "स्तोमः" अभिधेयः! "आघोषः"—इति शब्दसमाधिः ॥ "ए नाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभिष्याम वृजने सर्ववीराः। तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उ त द्यौः ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, २३, ४)। त्रिष्टुप्। कुत्सस्य त्रितस्य वा कूपे पतितस्यार्षम्। वैश्वदेवस्य चरोर्भ्रातृव्यवतो याज्यैषा। 'एनेन' अनेन 'वयम्' 'आङ्गूषेण' आघोषणीयेन स्तोमेन 'इन्द्रवन्त.' इन्द्रसंयुक्ताः 'स्याम' वयम्। 'तत्' ततो विश्वे 'सर्वे' एव अनवखण्डिताः सन्तः, सर्वान् भ्रातृव्यान् 'अभि' भवेम। तदेतत् 'नः' सर्वमपि 'मित्रः' 'वरुणः' च 'मामहन्ताम्' पुनःपुनर्महयन्तां पूजयन्तु। 'अदितिः' च पूजयतु। 'सिन्धुः' च पूजयतु। 'पृथिवी' च पूजयतु। 'उत द्यौः' पूजयत्वित्येतदेवानुवर्त्तते ॥ एवमत्र स्तोमोऽयम् "आङ्गूष"शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥ ७ (११) ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमान् ऋजीषी। सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहारी तृप्रप्रहारी) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम

शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत् सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवति। ऋजीषी वज्रीति। हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा। बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्नुत इति वा श्मा श्नुत इति वा। अव श्मशा रुधद्वाः। अवारुधच्छमशा वारिति ॥ ८ (१२)॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

"आपान्तमन्युः (४५)"—इति, अनवगतम्, पक्षेण चानैकार्थम्। "आपातितमन्युः"—इत्यवगमः। "आपान्तमन्युः"—इति (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)। वैश्वामित्रस्य रेणोरिर्यार्षम्। त्रिष्टुप्। सूर्यस्तुत्येकाहे निष्केवल्ये विनियुक्ता। आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे, 'तृपलप्रभर्मा' "तृप्रहारी क्षिप्रप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा"। 'धुनिः' धूनयिता

कम्पयिता शत्रूणां पात्राणाम्। 'शिमीवान्' स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्मवान्। 'शरुमान्' हिंसावान्। 'ऋजीषी' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य ऋजीषित्वमुपपद्यते, अथेन्द्रोऽभिप्रेतः, तस्य तयोरश्वयोः ऋजीषभागाः इत्यनयापेक्षया ऋजीषित्वम्। एवमयमर्द्धर्चः, सोमस्येन्द्रस्य वा, यस्मिंश्च पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्चः, तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः,—य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः' स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति, स हि तेषामधिपतिः। एवमेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति। उत्तर ऐन्द्र एव—"नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः"—इति। नैनम् इन्द्र प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दम्नुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति। किन्तर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव। तस्मादिन्द्राद् भूत्वा "एनम्" इन्द्रम् "अप्राप्य" एव "विनश्यन्ति" नोपमार्थं कुर्वन्ति, स हि तेषां विनाशः। एवमेष पाद ऐन्द्रः। एवमुभयप्रधानत्वमस्या ऋचः॥

अथवेवमन्यथास्या ऋच उभयप्रधानत्वम्। द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपादमुत्क्रम्य चतुर्थः पादः आद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः। योऽयमेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः तृप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी, तमेनमिन्द्रमेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दम्नुवन्ति। किन्तर्हि ? अर्वागेवैनमप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति। एवमेते त्रय ऐन्द्राः

पादाः,—द्यावाद्यौ चतुर्थश्च। अयं तृतीयः सौम्यः,—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि"—इति। यः "सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि" महिम्ना व्याप्नोति, यश्च "इन्द्रं न प्रतिमानानि दम्भु-वन्ति" तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुतामित्याशीर्योज्या॥

"एके" पुनः "इन्द्रप्रधाना" एवेयमृक् "इति" एवं मन्यन्ते, —"नैघण्टुकम्" अस्यां "सोमकर्म"—इति, तेषामियं योजना, —य इन्द्र आपादितमन्युः, तृप्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शस्मान्, ऋजीषी च, स सोम इव अतसानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति। न चैनं प्रतिमानानि दम्भुवन्ति। किन्तर्हि? एनमिन्द्रमप्राप्यैव विनश्यति। एवमिन्द्रप्रधानैव भवति। एवमस्या ऋचः त्रिधा समासार्थो योद्धव्यः। तथाहि भाष्यकारेण दर्शितम्। सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थमाह भाष्यकारः,—"यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते" रसादन्यदसारमतिरिच्यते, "तदृजीषम्"—इत्युच्यते। तत् "अपार्जितम्" अपवर्जितं "भवति" कल्कभूतत्वात् "तेन" संयोगात् "ऋजीषी सोमः" उच्यते॥

"अथ" यस्मिन् पक्षे "ऐन्द्रः" अर्द्धर्चो भवति, एतस्मिन् पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः "निगमः भवति"। इन्द्रस्य ऋजीषित्वमनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति,—"ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा युक्त्वा हरिभ्यामुपयासदर्वाङ्माध्यन्दिने सवने मत्सदिन्द्रः॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, ११, ४)! अत्रेरियमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऋजीषेण तद्वान् 'ऋजीषी' वज्रेण तद्वान् 'वज्री' 'वृषभः' वर्षिता कामानाम्,

'शुष्मी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'वृत्रहा' शत्रुहा, 'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सः 'युक्त्वा' 'हरिभ्याम्' अश्वाभ्यां रथं तम् अधिरुह्य 'उपयासत्' उपागच्छत्। 'अर्वाक्' अस्मानामिमुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप' उपागम्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीषी' इन्द्र उक्तः। तत् पुनरेतदृजीषित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेत्यतस्तदुपपादनार्थमाह,—"हर्योरस्य स भागः"—इति। हर्योरैवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृजीषम्। "धानाश्च"। प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः। यदुक्तम्,—"हर्य्योर्धाना हरिवतोः"—इति। तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षितलक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीषित्वम्॥

आह,—"धानाः" कस्मात्? उच्यते,—ता हि "भ्राष्ट्रे हिताः" भवन्ति, अथ "धा" भ्राष्ट्रादवतार्य्य "फले" फलके "हिताः" निहिताः "भवन्ति"। तत्र हि ता विसार्य्यन्तेति दादभयात्। यथा ऋजीष धानाश्च हर्योरश्वयोरिन्द्रस्य च भागस्तथैव नियमः,—"बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्—इति। अत्र 'बब्धाम्'—इत्येतस्मिन पदे य एषः "बमस्तिः" धातुः, "अत्तिकर्मा" भक्षणार्थः। सः "आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते" आदावभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते, ग्कारेण [illegible] उपधामकारमादत्ते, लुम्पति। "घसि- [illegible] १००)"—इत्यकारलोपः, ततो घत्वे [illegible] भवति॥ "धानाः सोमा-

नामिन्द्राद्धि च पिब च वध्वां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम् रथचर्षणे सिञ्चस्व। यत्त्वा पृच्छाद् वृषन् पत्नीं कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमरास्थाः सुष्ठु सुवीर्य्यं यज्ञस्यागुर उद्वचं यद्यदर्वाकमतां तत्तथाभूद्धोतर्यज"। हारियोजनास्यायं प्रैषः। हे 'इन्द्र!' 'अद्धि' भक्षय 'धानाः'। 'सोमानाम्' एतेषाम् स्वभूतं रसम् 'पिब च' अस्य हारियोजनस्य सोमस्य। किञ्च, 'वध्वाम्, भक्षयतां 'ते' तव एतावश्वौ 'हरी' एताः 'धानाः' 'उप ऋजीषं जिघ्रताम्' उपजिघ्रताम्रजीषञ्च! 'आ रथचर्षणे सिञ्चस्व' जठरे सोममेनम् हे 'रथचर्षणे' रथगमन! आसिञ्चस्व। किञ्च, 'यत्त्वा पृच्छात्' यदि त्वां पृच्छेत् गृहमनुप्राप्तमस्मद्यज्ञात् हे 'वृषन्' वर्षितः! 'पत्नी कामीमदथाः' क पीतवांस्त्वम्? अतो ब्रूयाः,—त्वमस्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा, 'अस्मिन्' 'सुन्वति' सोममभिषुण्वति 'यजमाने'। ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् 'तस्मै' परितुष्टः त्वं 'किमरास्थाः' किं दत्तवानसि? ततः तां प्रति ब्रूयाः,—'सुष्ठु' 'सुवीर्य्यं' शोभनं वीर्य्यम् अहमस्मै दत्तवान्। 'यज्ञस्य आगुर उद्वचम्' यदसावनेन यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वमहमदाम्, 'यज्ञस्य' चोत्कृष्टां रुचं दीप्तिमहमदामस्मै। किं बहुना, 'यद्यत्' 'अर्वाकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः 'तत्' सर्वमेतत् 'तथा' प्रार्थितमेव 'अभूत्' न कश्चिदस्य मृषा कामो बभूवेत्यभिप्रायः। हे 'होतः' त्वमपि योऽयमेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं सहरिभ्यां 'यज'—इति॥ एवमत्र "हरी उपजिघ्रताम्"

—इत्येतस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजीषित्वमश्वयोः, अश्वयोगाच्च ऋजीषित्वं लक्षितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

"श्मशा" (४६) – इति, अनवगतम्। "श्वाशिनी" "श्माशिनी"—इति चावगमः। श्वाशिनी = शीघ्राशिनी = शीघ्रव्यापिनी कुल्या, नदी वा। श्माशिनी पुनर्नाडी, सा हि शं शरीरं व्याप्नोति। एवमेतदिह विगृह्यमाणमनेकार्थमपि भवत्येव ॥

"कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रुधद्वाः। दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ५, २६, १)। कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम्। हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र! 'कदा' कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य 'हर्यतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः त्वाम् 'रुधत्' उपरोत्स्यति। 'श्मशा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्जमाणम्, नाडीव वा, अथवा आध्यात्मिको नाडी, शरीराश्रितं रसम्। आह, कतमत् स्तोत्रम्? इति, उच्यते,—यदेतत् 'दीर्घं सुतं' सोमं सत्राख्यं सुतमभिपुतं प्रवर्त्तते, 'वाताप्याय' उदकार्थम् ॥ एवमेतस्मिन् "श्मशा"—इत्येतत् नाड्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्ते श्चेति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)
द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

—०—

तृतीयः पादः ।

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत उरुर्वा वशोऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयोरेतश्चस्कन्द तदभिवादिन्येषग्भवति ॥ १ (१३) ॥

"उर्वशी" (४७)—इति, अनवगतम् । "अप्सराः"—इत्यभिधेयवचनम् । "उर्वभ्यश्नुते"—इति व्युत्पत्तिः, उरु, महद् यशोऽभिव्याप्नोति । अथवा "उरुभ्यां" मैथुने धर्मे पुरुषम् "अश्नुते" व्याप्नोतीति उर्वाशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ "वा" "उरुः" महान् "अस्याः" "वशः" कामः, सेयमुरुवशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना "अप्सराः"—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्ब्रवीति । आह,—"अप्सराः" कस्मात् ? उच्यते,—सा हि "अप्सारिणी" भवति, अपः प्रति नित्यमेव सरति, तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रियमुदकम्, तस्मादप्सराः । अथवा अद्भ्यः सृतेत्यप्सराः । "अपि" चैवमन्यथा स्यात्,—"अप्सः—इति"

यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसोऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजनमसि' मरुतां हे हविः ! करम्भपात्राख्यं प्रयासान् ह्वयामहे । "मरुतः—इत्यतो विशेषलिङ्गान्मारुतत्वमस्यावसीयते ॥ यत् "अप्सः"—इत्येष शब्दः अभक्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूक्तं "अपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेः"—इति ॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति "आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०) इत्येतस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य व्यापकं निगमं ब्रवीति,—"अप्सो नामेति व्यापिनः"—इति। यथा आप्नोतिः अभिव्याप्त्यर्थः तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैव निगमः,—"पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवती सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिहत्वा"—इति (य० प सं० १४, ४)। अग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नाम एकाः, तासामेकस्यामयमुपधानमन्त्रः। 'पृथिव्याः' 'पुरीषमसि' पूरयित्र्यसि। हे इष्टके! 'अप्सो नाम' 'तां' 'त्वाम्' एवङ्गुण युक्ता सती 'विश्वे' सर्वे 'अभिगृणन्तु' अभिष्टुवन्तु 'देवाः' किञ्च, सा त्वं स्तोमपृष्ठादेव उदीरितेन स्तोमेन स्पृष्टा 'घृतवती' उदकसंश्लेषिता 'इह' अग्निचयने 'आसीद'। किञ्च, 'अश्विना' अश्विनौ देवौ 'अध्वर्यू' 'सादयताम् इह त्वाम्' तौ हि सम्रा नीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः। एवमत्रापेर्व्याप्त्यर्थस्याप्स इत्युपपद्यते, इह लक्षणाभ्यासम्भवात् ॥

मन्तरिक्षं पोपति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्य-मिदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं, वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वपुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ २ (१४)॥

"उतासि मैत्रावरुणः"—इति। वसिष्ठस्य सपुत्रस्येयमार्षम्। तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा। 'उत'—इति, अयम् 'अपि' शब्दार्थे वर्त्तमानोऽवस्त्यायामृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति। सा पुनरियमृक्,—"विद्युतो ज्योतिः परिसंजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा। तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत् त्वा विश आजभार॥"—इति (ऋ० सं० ५, ३, २१, ५)। 'विद्युतः' विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् =उर्वशी—इति, अस्मात्। 'ज्योतिः' प्रकाशः। तस्मात् 'परि' परितोऽधिकं 'संजिहानम्' उत्तिष्ठन्तम्, जायमानमित्यर्थः। 'मित्रावरुणौ' देवौ 'यत्' 'अपश्यतां' 'त्वा' 'त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ'! 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विशः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहृतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म॥

'उतासि' अपि चासि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ!' कथं पुनर्मित्रावरुणयोरपत्योऽसि—किं सङ्घर्षेण? न, इत्युच्यते, —'उर्वश्याः' सकाशात्। हे 'ब्रह्मन्!' 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षेण। किञ्च, निर्वीज एवासि, मनोभिधानमात्रादुत्पन्नः!

"पुष्करम्"—इत्युच्यते, तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यं शोभनत्वात्तस्य। अथ "वा" "पुष्करं" तदिति "वपुष्करम्" व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति॥

पद्मप्रसङ्गात् पुष्पशब्दं निराह,—"पुष्पं पुष्पतेः"—इति। पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०), तद्धि विकसितं भवति॥

"वयुनम् (४८)—इति, अनेकार्थम्, अनवगतम्। "वेतेः" —इति धातुनिर्देशः, वेनम्—इति न्याय्यम्। "कान्तिर्वा" अभिप्रेया "प्रज्ञा वा"॥ २ (१४)॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार। स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् सतं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाजपस्त्यं वाजपतनम्। सनेम वाजपस्त्य मित्यपि निगमो भवति। वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम्। अश्यामवाजगन्ध्यमित्यपि निगमो भवति। गध्यं गृह्णातेः। ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति। गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा। आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति। कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति। तौरयाणस्तूर्णयानः। स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवत्यह्रयाणो ह्रीतयानः। अनुष्टुया कृणुह्यह्रयाणेत्यपि निगमो भवति।

हरयाणो हरमाणयानः। रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति। य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः। प्रत्यृत स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदुभावकर्मणः ॥ ३ (१५) ॥

"स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्य्येण वयुनवच्चकार। कदा तेमर्त्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ११, ३)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्येते। यस्त्वमेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र! यथागुणं त्वामवोचाम। 'सः' त्वम् 'इत्' एतत् शार्वरं 'तमः' 'अवयुनम्' अप्रज्ञानलक्षणं 'ततन्वत्' स एव तं सर्वमेवैनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन सन्तनोति 'सूर्य्येण वयुनवत्' "प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य्य उदेति, प्राणाद्वा एव उदेति, प्राणेऽस्तमेति"—इति ह्युक्तम्। तस्मात् प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः, स तं सूर्यमुदगमयत्। तेन 'सूर्य्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत् ज्ञानवत् करोति। तस्मात् स एवेन्द्र एवमुच्यते,—सूर्य्येण त्वमेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञावत् चकार कृतवानसीत्यर्थः। यस्त्वमेवम्प्रभावः तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य' अमरणधर्मिणः 'धाम' स्थानं 'इयक्षन्तः' यष्टुमिच्छन्तः 'न मिनन्ति' न श्रयन्ति हे 'स्वधावः!'। अत्र च न सर्वदैवतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्, इतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः॥ एवमिह "तमः ततन्वत्

सूर्येण" "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धात् "वयुन" शब्देन प्रज्ञानमित्युच्यत इत्युपपत्तिः। कान्त्यर्थत्वमपि क्वचिदुपेक्ष्यम्, इहैव वा पक्षेण योज्यम्॥

"वाजपस्त्यम् (४६)"—इति. अनवगतम्। "वाजपतनम्"—इत्यवगमः। "त सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः। अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६)। पावमानी सौमी। अम्बरीष ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशतुः, तत्रैषा। 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः!' ऋत्विजः! 'पुरोरुचम्' अग्रतो दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्भूताः सन्तः, हे 'सूरयः!' मेधाविनः! 'अश्याम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमानगन्धम्, अथवा वाजग्रहीतारम्, अथवा वाजसम्मिश्रयितारम्। किञ्च, 'सनेम' सम्भजेमहि "वाजपस्त्यम्" वाजमन्नम्, तदस्माकमिति मन्यमानाः सन्तो यमाभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स वाजपस्त्यः सोमः, तं नित्यकालमेव वयं भजेमहि॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "वाजपस्त्य" शब्देन सोम उक्तः॥

"वाजगन्ध्यम् (५०)"—इति, एतदपि पदमेकस्मिन्नेव निगमे निरुक्तम्, केवलं समाम्नायानुक्रमविपर्यासः,—"वाजपस्त्यम्, वाजगन्ध्यम्"—इत्येष समाम्नायानुक्रमः, निगमे पुनः "अश्याम वाजगन्ध्यम्, सनेम वाजपस्त्यम्"—इति (ऋ० सं० ७,४,२५,६)॥

"गन्ध्यम् (५१)"—इति. अनवगतम्। ग्रहणीयमित्यर्थः। "यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरी-

हीता आमिश्रिता च। 'परिगधिता' च परिमिश्रीकृता बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः। 'या' 'कशीकेव' प्रतिकशं कशीकेव, सा हि नकुलजातिः काचित्, कशामिति श्रूयतेऽश्वमेधे। सा यथा मदकाले प्रतिकशमतितरां परिष्वजति, स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः। एवं याम् 'आ जङ्गहे' परिगृह्णाति बाहुभ्याम्। परिगृह्य च 'ददाति'। 'यादुरीथा' आदरवती, अथवा यादसा रेतःसेकेन तद्वती। "यादः"—इत्युदकनामसु पठितम्। आह, किं ददाति 'मह्यम्'? इति, उच्यते, —'याशूनां' मैथुनाख्यानां 'शता' शतानि बहुश इत्यर्थः। या एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः। एवमत्र मैथुनसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्मेत्युपपद्यते॥

"कौरयाणः (५३)"—इति, अनवगतम्। "कृतयानः"—इत्यवगमः। "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः। विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपेव दिवि धावमानम्॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, २६, १)। मेध्यातिथेः काण्वस्यार्षम्। यानमनया प्रशस्यते। 'यं' 'मे' मम 'दुः' दत्तवन्तः, 'मरुतः' 'इन्द्रः' च। 'पाकस्थामा' विपक्वप्राणः, 'कौरयाणः' संस्कृतयानः 'विश्वेषां त्मना' सर्वेषामपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतॄ शकानां मध्ये आत्मना तदेव 'शोभिष्ठं' शोभनतमम्, अनेकरूपविचित्रत्वात् 'दिवि इव' ज्योतिश्चक्रम् 'उपधावमानं' दृश्यते॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "कौरयाणः"=कृतयानः"—इत्युपपद्यते॥

हीता आमिश्रिता च। 'परिग्धिता' च परिमिश्रीकृ बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः। 'या' 'कशीकेव' प्रतिक कशीकेव, सा हि नकुलजातिः काचित्, कशामि श्रूयतेऽश्वमेधे। सा यथा मदकाले प्रतिकशमतितरां परिष्व जति, स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः। एवं याम् 'आ जङ्घे' परिगृह्णाति बाहुभ्याम्। परिगृह्य च 'ददाति'। 'यादुरी' आदरवती, अथवा यादसा रेतःसेकेन तद्वती। "यादः"—इत्यु दकनामसु पठितम्। आह, किं ददाति 'मह्यम्'? इति, उच्यते, —'याशूनां' मैथुनाख्यानां 'शता' शतानि बहुश इत्यर्थः। या एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः। एवमत्र मैथुन सम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्मस्वुप पद्यते॥

"कौरयाणः (५३)"—इति, अनवगतम्। "कृतयानः"— इत्यवगमः। "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः। विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपेव दिवि धावमानम्॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, २६, १)। मेध्यातिथेः काण्वस्यार्षम्। यानमनया प्रशस्यते। 'यं' 'मे' मम 'दुः' दत्तवन्तः, 'मरुतः' 'इन्द्रः' च। 'पाकस्थामा' विपक्वप्राणः, 'कौरयाणः' संस्कृतयानः 'विश्वेषां त्मना' सर्वेषामपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ शकानां मध्ये आत्मना सदैव 'शोभिष्ठं' शोभनतमम्, अनेकरत्नविचित्रत्वात् 'दिवि इव' ज्योतिश्चक्रम् 'उपधावमानं' दृश्यते॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थो पपत्तेश्च "कौरयाणः"="कृतयानः"—इत्युपपद्यते॥

"तौरयाणः (५४)"—इति, अनवगतम्। "तूर्णयानः"—इत्यवगमः। "जातं यत् त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे। स तौरयाण उपयाहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः॥"—इति, (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३)। 'जात' जातमात्रं विश्वेदेवाः 'यत्' 'त्वा' त्वां 'पर्यभूषन्' परिगृहीतवन्तः, 'महे' महते 'भराय' भरणाय, महान्तमसुरैः सह सङ्ग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण। 'सः' त्वं हे 'पुरुहूत!' इन्द्र! 'तौरयाणः' त्वरितयानो भूत्वा 'उपयाहि' उपगच्छेनं 'यज्ञम्' 'मरुद्भिः' 'सखिभिः' सह 'सजोषाः' सम्प्रीयमाणः। उपागत्य च अस्माकमाशिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः॥ एवमत्रागमनसम्बन्धात् "तौरयाणः=तूर्णयानः"—इत्युपपद्यते॥

"अह्रयाणः (५५)"—इति, अनवगतम्। "अह्रीतयानः"—इत्यवगमः। "त्वया वयं सधन्य ? स्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान्। उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्रयाण॥"—इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४)। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृत पुरोऽनुवाक्यैषा, मैत्रायणीयके। हे भगवन्! मे 'त्वया वयं' 'सधन्यः' समानधनिनः यदेतदस्मदुगृहे धनमेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः। यत एवमतो ब्रूमः,—'त्वोताः' त्वयैव रक्षिताः सन्तः, 'तव' 'प्रणीती' प्रणीत्या तवैव प्रणयेन 'अश्याम वाजान्' प्राप्नुयामोऽन्नानि। किञ्च, 'उभा शंसा' उभावपि शंसितारौ,—यश्चाग्रतो नः पापानि शंसति, यश्च पृष्ठतः, तावुभावपि 'सूदय' जहि। हे 'सत्यताते'

यज्ञतनितः ! किञ्च, 'अनुष्टु या' अनुष्ठानेन 'कृणुहि' कुरु कर्मणे तत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि । हे 'अह्रयाण ! अलज्जितयानेत्यर्थः। एवमत्र "अह्रयाणः"—इत्यनेन अह्रीतयानोऽग्निरुच्यते। उपपद्यते हि देवताया अलज्जितयानत्वम् ॥

"हरयाणः (५६)"—इति, अनवगतम्। "हरमाणयानः"—इत्यवगमः। "ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे। रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥"—इति (ऋ० सं० ६, २, २५, २)। विश्वमनसो वैयश्वस्येयमार्षम्। उष्णिक्। यानमनया स्तूयते। 'ऋज्रम्' ऋजुगामिनम् 'रथम्' 'रजतम्' रजतमयं रजतविकृतं वा, 'युक्तम्' अश्वैः। 'असनाम' लब्धवन्तो वयम्। क्व पुनर्लब्धवन्तः ? 'उक्षण्यायने'। उक्षण्यायन इति कश्चिदासीत्, तस्मिन् यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने" नित्यकालमेवाभिप्रस्थितयाने 'सुषामणि' शोभनं सामास्य सुषामा, तस्मिन् यजमाने। तादृशः स दक्षो दातेत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेः "हरयाणः= हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः (५७)"--इति, अनवगतम्। प्रतीत्यस्य स्थाने आह, "प्रत्यृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः। "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः। वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, १८, ४)। कुत्सस्येयमार्षम्। स्तुत्यस्यागतस्य वयमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीये सूक्तं शस्यते। 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः'। किञ्च

'यः' 'आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः। केन? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात्। यः 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः, यमृते न किञ्चन कर्म प्रवर्तत इत्यभिप्रायः। 'वीडोश्चित्' संस्तब्धस्यापि दर्पितस्यापि 'यः 'इन्द्रः' 'असुन्वतः' अभिषवमकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता। तमेवङ्गुणयुक्तं 'मरुत्वन्त' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय" सखिभावाय एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः॥ एवमयम् "आरित" शब्दोऽर्थोपपत्त्या "प्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते॥

"ग्रन्दी (७८)"—इति, अनवगतम्। "ग्रन्दतेर्दुभावार्थस्य" धातुरेवायमप्रतीतः॥ ३ (१५)॥

नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुवद्वना। निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्द्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा। अव्रदन्तवीलितेत्यपि निगमो भवति वीलयतिश्च व्रीलयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः सपः सपनेः स्पृशतिकर्मणः। मा नो मघेव निष्पपी परादाः। स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः।

तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते । तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुम्पते ॥ ४ (१६) ॥

एष एवं निगमः,—"नि ०—० घना । प्राचीनेन मनसा वर्हणावता यदद्या चिन् कृणवः कस्त्वा परि ॥" इति (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)। सव्यस्येयमार्षम्, आङ्गिरसस्येयम्। जगती । ऐन्द्री । स पुनरिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वमापन्न 'निवृणक्षि' निवर्णयसि । 'यत्' यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र ! मे हत्वा 'श्वसनस्य' "शब्दकारिणः" वायोः 'मूर्द्धनि' उपरि 'शुष्णस्य चित्' "शोषयितु." अपि भगवतः "आदित्यस्य" 'वन्दिनः' मृदुभावकर्त्तुः, आदित्येन हि परिपच्यमानं संस्तब्ध मपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ वन्दी । तस्य प्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं 'रोरुवत्' स्तनयितुशब्द कुर्वाणः । 'घना' "घनानि" विक्षिपसि । उर्द्धमधश्च "घनानि" उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु पक्षे "वधेन"—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे 'घना'— इत्येष शब्दो मेघवधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽ ध्याहार्य्योऽभिवर्जनसम्बन्धात् । 'प्राचीनेन' प्रागञ्चिनेन, अर्दीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभिमुख्येन, 'मनसा' 'वर्हणावता' हिंसावता । 'यत्' 'अद्या चित्' अद्यापि त्वं कर्म 'कृणवः' करोत्येव, असुकर- , तस्माद् ब्रवीमि,—'कः त्वा परि' ? कोऽन्यस्त्वा उपरि

वर्त्तते. त्वमेव सर्वभूतानि परिगृह्य स्तंस इत्यर्थः॥ एवमत्र "मन्दि" शब्देनादित्य उक्तः। तत् पुनरेतदस्पष्ट मृदुभावकरणादादित्यस्य मन्दित्वमिति। अतो मन्दिशब्दस्य मृदुभावार्थोपिपिपादयिषया वीडयतिना संस्तम्भार्थवाचिना सह समवायोऽत्र मन्दतेः प्रयोगः॥

ततो निगमात् मन्दतेर्हि मृदुभावार्थता स्पष्टतरेति दर्शयति, —"अमदन्त वीडितेत्यपि निगमो भवति"। अपिपूर्वोऽप्ययं स्पष्टतर इत्यपिशब्दः वीडयतिश्च "वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च" एतौ द्वावपि "संस्तम्भकर्माणौ" "पूर्वेण" अनेनैव अनन्तरेण मन्दिना, यस्मात् समानवाक्यतामुपगतौ "प्रयुज्येते"। तस्मात् मन्दिशब्दस्य मृदूभावार्थत्वमुपपद्यते। "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रथ्नन् दृढा व्रदन्त वीडिता। उद् गा आजदभिनद् ब्रह्मणा वलमगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः॥"—इति (ऋ० सं० २, ७, १, २)। गृत्समदस्यार्षम्। जगती। बार्हस्पत्ये, सूक्ते। 'तत् कर्त्वं' तत् कर्म 'देवानां' 'देवतमाय' देवतमस्य बृहस्पतेः, यत् 'अश्रथ्नन्' श्लथान्यभवन्, 'दृढा' दृढान्यपि सन्ति मेघवृन्दानि। किञ्च, 'अम्रन्दन्त' मृदून्यभवन्। कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन्? इति, उच्यते,—'वीडिता' यानि वीडितानि वीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि, अन्यानि वा यानि कानिचित्, तानि मृदून्यभवन्निति। किञ्च, 'उद् गाः आजत्' उदाजद् गाः, उदगमयदपः। 'अभिनत्' 'वलम्' मेघम्, 'ब्रह्मणा' स्तूयमानः। किञ्च, 'अगूहत्' अनाशयत् 'तमः' वैद्युतात्मना। किञ्च, 'व्यचक्षयत् स्वः' व्यदर्शयत् आदित्यम्॥ अव्यवधान-

करणेन मीढ्यतिना सह प्रयोगात् मीढ्तेरर्थवैपरीत्येन मन्दतेर्
द्रुतार्थत्वमुपपद्यते नभसः॥ एवमप्रायदन्त धीलितेति मन्दतेः
मीढयतेर्यन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चिद् द्रष्टव्यः॥

"निष्षपी (५१)"—इति, अनवगतम्। "विनिर्गतपसाः"
—इति शब्दसमाधिः। "स्त्रीकामः" पुंश्चलोऽभिधेयः, स हि
नित्यं निर्गतशेप एव भवति। "स्पश स्पशतेः" "स्पृशतिक-
र्मणः" स्पृशत्यर्थे वर्त्तमानस्य,- शेपः, तेन हि स्त्री स्पृश्यते।
"प्रति यत् स्या नीथा दर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती
गात्। अध स्मा नो मघवञ्चर्कृतादिन्मानो मघेव निष्षपी परा
दाः॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)। कुत्सस्यार्षम्
ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हे भगवन्निन्द्र! 'यत्' यस्मात् 'प्रत्यदर्शि'
प्रतिपश्यतीव, 'स्या' सा 'नीथा' स्तुतिः। "नीथाविदो जरि
तारः"—इति (ऋ० सं० ३, १, ११, ५)। एतस्मान्निगमा
स्तुतिर्नीथेति प्रतीयते। 'दस्योः' शत्रोः दासयितुस्तव 'ओकं
न' ओक इव, निवासमिव। 'अच्छ' आभिमुख्येन, हृदयमनु
प्रविश्य। 'सदनं' स्थानम्, यत्र तया नीथया स्तुत्या सर्त्तव्यम्
यस्तवाभिमतो गुणः, अनेन यदि नाम मामेव स्तोता स्तूयात्
साधु स्यादिति, तमर्थमनुप्रविश्यैव भवतो हृद्गतम्, तेनार्थेनात्मा-
नमभिसम्बन्धयित्वा एतन्मम सदनमित्येवं 'जानती' च तदेव
'अगात्' नित्यकालमेवागच्छति। अतएवमतः स्तुत्युदीरितारो
वयं भवतः। 'अध' एतस्मात् कारणात् वयं ब्रूमः,—हे 'मघ-
वन्!' 'चर्कृतात्' पुनः पुनः क्रियमाणात् एतस्मात् कर्मणः

"क्षुम्पम् (६१)"—इति, अनवगतम्। "अहिच्छत्रकं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यत्" यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं "क्षुभ्यते" चलति, तस्मात् क्षुपं क्षोभणमिति न्याय्यम् ॥ ४ (१६) ॥

कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत्। कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग। कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः शृणोति च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाश्चितमेवाङ्कितं भवति निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ ५ (१७) ॥

"कदा मर्त्तमराधस ०—० इन्द्रो अङ्ग" इति (ऋ० सं० १, ६, ६, ३)। गोतमस्येयमार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्री। तार्त्तीयसवनिकेषु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्तं' मनुष्यम् 'अराधसम्' अनाराधयन्तम् यः तमिन्द्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम्। 'पदा' पादेन 'स्फुरति (१५), स्फुलति (१६)"—इति वधकर्मसु पठितम्। किञ्च। 'कदा नः' कदा अस्माकं परिचरणमानानां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च 'शुश्रवत्' श्रोष्यति 'गिरः' सः 'इन्द्रः' 'अङ्ग' क्षिप्रमित्यर्थः। कदास्माकं परिचरितॄणामिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिषः। अनाराधयितॄंश्च कदा पादेनाभिहनिष्यति? कदा अनाराधयितॄनाराधयितॄणां विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः। स्वरूपेण ... मन्त्रस्यार्थो मया लक्ष्यते, भाष्यं पुनरत्र लोकः

"पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरसि"—इत्येवमधीते, तथाच,—"कदा नः शृणोति गिर."-इति, तदेतत् "क्षुम्पमिवावस्फुरसि"—"शृणोति गिरः"—इत्यनयोर्माष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षण्यात् दुर्ज्ञेयो मन्त्रार्थ इति "गिरः अवस्फुरसि"-इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षलक्षणाभिसम्बन्धी। मन्त्रस्य "कदा न. शृणोति च गिरः"—इत्येतत् परोक्षकृतः। एवमेतद्भाष्य दुर्ज्ञेयम्, यद्येव भाष्यस्य सम्यक् पाठः? अथ पुनरसम्यक् पाठ.? सम्यक् पाठोऽन्वेष्टव्यः। अहन्तु लक्षये—यथैव मया मन्त्रो व्याख्यात, स एव सम्यक् पाठः स्यात्।—"पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति"—"श्रोष्यति च गिरः"—इति, तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते। सूक्तेऽपि चास्मिन् काश्चित् परोक्षकृता ऋच, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः। अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य भाष्यस्याभिप्राय। अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्य्यते। तथाऽऽत्मनाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति। "क्षुम्प"शब्देनाहिच्छत्रमभिधीयते॥

"निचुम्पुणः (६२)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थश्च। "निचुम्पुणः सोमो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "निचान्तपृणः"—इति शब्दसमाधि.। स हि निचान्तो भक्षितः "प्रीणाति" ॥ ५ (१७)॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये। अपां जग्मिर्निचुम्पुणः॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः

समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यते आवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा। अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति। निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत् पद्यते॥ ६ (१८)॥

"पत्नीवन्तः सुता इमे०—०निचुम्पुणः। कक्षो नाम आङ्गिरसः, तस्येयमार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्य्यायेषु मध्यमे पर्य्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। 'पत्नीवन्तः' पत्नीभिः अद्भिः, तद्वन्तः। 'सुताः' अभिषुताः। 'इमे' सोमाः। 'उशन्तः' "कामयमानाः" इव 'यन्ति' देवान् प्रति, 'वीतये' कथं नामास्मान् देवाः पिबेयुरित्येवमर्थं कामयमाना इव यन्ति। किमेतदेव! नेत्युच्यते। पुनःपुनरेषः 'निचुम्पुणः' सोमः "अपां" घं सहितः, तासु तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् 'जग्मिः' एव भवन्ति, गन्तैव भविष्यति॥ एवमिह सो कारात् "निचुम्पुण"शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते॥

"समुद्रोऽपि निचुम्पुणः"—इति "उच्यते"। स "निचमनेन" उदकेन "पूर्यते" उदकं हि निचम्यत इति मतम्। मृग्योऽत्र निगमः॥

"अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते"। "नीचैरस्मिन् क्वण शब्दं कुर्वन्ति। तत्र ह्युक्तमवभृथेन् योपांश्वेव चरन्तीति म्पुणः। अथ "वा" "नीचैः" अस्मिन् यज्ञपात्राणि "दधत

मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति। कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च पादुः पद्यतेः। आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते। आविष्कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसम्बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन् पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते ॥ ७ (१६) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३

"सुगुरसत्०—०सिनाति"—इति (ऋ० सं० २, १, १०, २)। कक्षीवत आर्षम्। य एव 'सुगुः' भवति, शोभनगुः। स एव 'सुहिरण्यः' भवति। स एव 'स्वश्वः' भवति। 'बृहत्' महच्च 'अस्मै' 'वयः' 'इन्द्रः' 'दधाति' ददाति। आह, तत् किम्? इति। उच्यते,—"यस्त्वाऽऽयन्तं वसुना प्रातरित्वः" -प्रातरागामिन्नतिथे! स हि प्रातःप्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति तेनैवमामन्त्र्यते—'प्रातरित्वः!'—इति। 'आयन्तम्' अभ्याग 'वसुना' अन्नेन क्षुधाविप्रशनेन प्राणरक्षणेन। 'मुक्षीजयेव' पाशयेव, "कुमारः" 'पद्रिं' पतितारं पक्षिणम् 'उत्सिनाति' उद्ग्रथ्य सिनाति, बध्नाति, प्राणांस्त्वपि सन्नियच्छतीत्यर्थः। यथा हि अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् क्षुधितोऽन्नसंयोगेन कस्यचित् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एवमेतत् स्यात्॥ एवमत्र पक्षी "पद्रि"

सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'सः' आदित्यः। 'गूहते' संवृणोति रश्मिभिः 'वुसम्' उदकम्। किञ्च, 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमनमवभासनेन चरणदानादिकर्त्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णजयतुः तमःपङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः। 'न मुच्यते' नोपरमतीत्यर्थः। अतएवमयमय च तवोपकारे प्रवृत्तः। अतः प्रत्युपकुरुष्वास्मा इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः "पादुः = पदनम्"—इत्युपपद्यते॥ "वुसमित्युदकनाम"। "ब्रवीतेः" शब्दार्थस्य (अदा० प०), तद्धि शब्दवद्भवति। "भ्रंशतेर्वा" तद्धि भ्रश्यते (दि० प०) मेघात्। "यद् घर्षन् पातयत्युदकम्" आदित्यः, "तत्" "रश्मिभिः प्रत्यादत्ते"—इति समासतो भाष्यकारेणायमस्यार्द्धर्चस्यार्थ उक्तः॥ ७ (११)॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः॥ ५ ३॥

—०—

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिर्ज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥१ (२०) ॥

"वृकः (६५)"—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "वृकः" तावत् "चन्द्रमा भवति" स हि "विवृतज्योतिष्कः" प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्माद् वृकः। अथ "वा" "विकृतज्योतिष्कः"—इति वृकः, तद्धि तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतत्वात्, इतराणि उष्णानि ज्योतींषि सूर्य्यादीनि, तान्यपेक्ष्य। अथ "वा" विक्रान्त ज्योतिष्कः वृकः, तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनक्षत्रताराकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात्। एते शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

अरुणो मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि। उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविल्यादित्योऽपि वृक उच्यते यदावृङ्क्ते ॥ २ ॥

"अरुणो मासकृत् ०—० रोदसी"—इति (ऋ० सं० १, ७, २३, २)। त्रितस्यैयमासस्य कूपे पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम्। पङ्क्तिः। वैश्वदेवी। 'अरुणः' "आरोचनः" आभिमुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया। 'मासकृत्' "मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता"। मासशब्दसम्बन्धादर्द्धमासशब्दोऽध्याहृतः, तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति। "चन्द्रमाः" 'वृकः'। आह,—किं करोति? इति, उच्यते,—"पथा 'यन्तं ददर्श हि" नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः 'पथा' स्वेन मार्गेण 'यन्तं' 'ददर्श' पश्यति "नक्षत्रगणम्"—न मामन्धकूपे पतितं पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथञ्चिदपश्यमस्यास्त्रायेतापदो मामित्यभिप्रायः। किञ्च, "उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तम्"। यथा कश्चित् 'तष्टा' तक्षा "पृष्टरोगी" कश्चिद्वृक्षं "तक्ष्णुवन्" उच्छेदनास्पदे यदं योज्या न वा?—इत्यनेनात्करो भूत्वा 'निचाययति' पश्यति, एवं "चन्द्रमाः" अप्युज्जिहीते "येन" नक्षत्रेण "योक्ष्यमाणः" अमुना मयाद्य योक्तव्य इति। एवं 'निचाय्य' "तष्टा" स्वेन दृष्टात् दर्शनेन। ततस्तदेव "अभिजिहीते" तेनैव सहोदेतीत्यर्थः। एवमस्य येनार्थः, तमयमादरेणोर्द्धकायो हि भूत्वा पश्यति, मया त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्तमानम्। एवमतो ब्रवीमि,—अपि तावत् हे 'रोदसी!' 'वित्तं' विजानीतं 'अस्य' त्रितस्यास्मिन्प्रलापस्य योऽर्थः। विदित्वा उत्तरतं मामस्मात् कूपात् इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र अरुणशब्दात् मासकृच्छब्दाच्च

प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अजोहवीत्' "आह्वयत्" आहूतवती "उषाः"। हे 'अश्विनौ!' युवाम्। वर्त्तनशीला 'वर्त्तिका'। कदा पुनराह्वयत्? इति, उच्यते,—'आस्नः' आस्यादेनां 'वां' युवाम् 'अमुञ्चतम्'। 'वृकस्य' आदित्यस्य। उषाः किल "आदित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ" आहूतवती, "तामश्विनौ प्रमोचितवन्तावित्याख्यानम्"—एतमिमर्थं वेदयन्ते निदानविदो बहवः, तदप्युपेक्षितव्यं मत्वा र्थ नर्णयाय। आस्नो वृकस्य वर्त्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम्।" इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४)। एतच्च युवयोर्महाभाग्यम्। किञ्चान्यत्। "विजयुषा ययथुः सान्वद्रेः"। 'विजयुषा' विजयमिच्छन्तौ युवां 'ययथुः' गच्छथः, 'सानु' समुच्छ्रितम् 'अद्रेः' मेघस्य शिखरमारुह्य। किञ्च, युवामेव 'जातम्' उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः 'विश्वाचः' विश्वगञ्चनौ, सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सचम्मभिप्रच्छाद्य, ततः 'अहतं' हतवन्तौ स्थः, 'विषेण' उदकेनेत्यर्थः॥ यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम्॥

"श्वापि वृक उच्यते" "विकर्तनात्" विविग्रसौ कृन्तनस्माद् वृकः। "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति। सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आगहीन्द्र प्र चित्रया धिया॥"—। (ऋ० सं० ६, ४, ४१, ३) । प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्षम्। स बृहती। महाव्रते सुवाशीतिषु विनियुक्ता। 'वृकश्चित्' वृकोऽ

अजोहवीदित्यनया समानार्थेयम्। 'शतं मेषान्' 'वृक्ये' शिवायै, तया याशिते सति परितुष्टः 'चक्षुः' व्यादिष्टवान् 'दानम्'। येयमेवं शोभनमभिप्रस्थितानामस्माकमर्थसिद्धये याश्यते, तस्यै, शतं मेषाणां दीयतामित्येवमाज्ञापितवान्। 'ऋज्राश्वम्' ऋज्राश्वो नाम राजपुत्रः, तम्। 'तं च' पुनरेवं व्यादिष्टवन्तमतिसाहसिकोऽयमिति 'पिता' कुपितः, शापेन 'अन्धं' 'चकार' कृतवानित्यर्थः। 'तस्मै' एवमन्धीभूताय पितुरभिशापेन, 'अक्षी' अक्षिणी, 'नासत्यौ' अश्विनौ देवौ, 'विचक्षे' विगतदर्शनाय 'आधत्तम्'। 'दस्रौ' दर्शनीयौ अश्विनौ। 'भिषजौ' देवभिषजौ। भयसादयितारौ, 'अनर्वन्' चक्षुः आधत्तम् अनाश्रितमन्यत्र कचित्, स्वप्रधानमित्यर्थः॥ एवमत्र मेषसम्बन्धात्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् "वृकयाशिनी वृकयुच्यते"—इत्युपपद्यते॥

"जोषः (६६) -इति, अनवगतम्। "अविज्ञातनामधेयम्"—इत्यभिधेयवचनम्। "जोषयितव्यं भवति"—इति शब्दसमाधिः। जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्पष्टत्वात्॥ ३ (२२)॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा। जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन॥ य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञपः प्राजितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा महीव कृत्तिः शरणात्

इन्द्र। सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेतीय-मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमप्युपमार्थे वा। कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति। श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति। कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

"य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसथश्चन" इति (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)। भरद्वाजस्येयमार्षम्। बृहती। हे 'इन्द्राग्नी!' 'य.' यजमानः 'सुतेषु' अभिषुतेषु सोमेषु 'वां' युवां 'स्तवत्' "स्तौति" तेषु कर्मसु 'ऋतावृधा' सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा। "तस्य" युवाम् "अश्रीथः" स युवयोः बहुमत इत्यभिप्रायः। "अथ" पुनः "योऽयम्" "जोषवाकम्" अविज्ञातं किमपि उपांशु "वदति" "विजज्ञपः" केवलमुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव, न कर्मकारीत्यभिप्रायः। तस्य 'जोषवाकं वदत.'। 'पज्रहोषिणा' हे "प्रार्जितहोषिणौ! प्रभूतयागौ! "यदिन्द्रश्च अग्निश्च भूयिष्ठभाजौ देवतानां तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याणामिति ह विज्ञायते"। 'देवा' हे "देवौ!" 'न भसथश्चन' न कदाचिदपि तस्य हवींषि भक्षयथः, तेन युवयोर्नासौ बहुमत इत्यभिप्रायः। अत्र "जोषवाकं वदतः" "न

भंसथः" —इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु स्तौति, तस्य न भसथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण ॥ एवमत्र विजज्ञस्य भसयितव्याभावाज्जनस्य चोपांशुत्वाभाव्यात् "जोरवाक"शब्दोऽविज्ञातनामधेयमित्युपपद्यते ॥

"कृत्तिः(१७)" —इति, अनवगतम् अनेकार्थञ्च । "कृन्ततेः" —इति धातुनिर्देशः । "यशोऽन्नं वा" —इत्यर्थवचनम् । कर्तनमिति व्याचष्टे यशो हि छिन्दता मर्माणि कृन्तति अन्नमप्यसम्यगुपयुक्तमायुरेव कृन्तति । "तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्नवन् ॥" —इति (ऋ० सं० ६, ६, १३, ६) । नमेधसः प्रियमेधसद्यर्षमार्षम् । सतो बृहती । ऐन्द्री । चतुर्विंशादिषु सात्रिकेष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपयोर्विनियुक्ता । 'तम् उ त्वा' हे 'असुर' प्रज्ञावन्! 'प्रचेतसं' विपुलप्रज्ञानं 'राधः' धनं त्वमिव नित्यं 'भागम्' उत्पन्नप्रणयत्वात् 'ईमहे' तथोद्दिहि स्थिरतराणां तदेतदस्तु नः । किञ्च, 'महीव कृत्तिः' महदिव यशः, महद्वा अन्नं 'शरणा' शरणम्, गृहम् । 'ते' तव हे 'इन्द्र!' यत् "अन्तरिक्षलोके" इदम् 'प्राप्यम्' । किञ्च, 'ते' तव 'सुम्ना' सुम्नानि यज्ञमयान्यन्यानि सुखानि, स्वर्गादीन्यर्थाः । यद्वा, सुम्नानि, सुखसाधनानि, अश्नवतःप्रवर्तीति प्राप्नुवानम् । तदहं सोमं गृह्णानः मन्त्राभिव्यक्तमेव मारतापरेन, तेन त्वत्सायुज्यमनुयाम् देहपातोत्तरकालमिह यावज्जीवम् च पत्नीयजमानस्तु त्वम इत्यभिप्रायः । यशो हि विस्तीर्णं भवति.

तु" एतत्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मादामेवैतत् "भवति" ॥

आह, क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते,—"उ तो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसोः—इति सप्तम्याम्" व्ययो दृष्टः। "विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यं मा ते ता वज्रिन्नीमहे। उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजे सुशिप्र गोमति ॥"—इति (ऋ० सं० ६, २ २, ३)। सौभरेरार्षम्। सतो बृहती। ऐन्द्री। आख्याने विनियुक्ता। 'विद्म' विजानीमो वयं 'सखित्वं' सखिभावम्। 'उत' अपि च। हे 'शूर' वज्रिन्! इन्द्र! 'भोज्यं' भोग्यम् अंशोपजीव्यन्त्वं मित्राणाम्, यतो वयं 'आ ईमहे' आभिमुख्येन स्थित्वा याचामहे,—'ते' तव यानि धनानि। किञ्च, 'उतो' अपि च 'समस्मिन्' सर्वस्मिन् 'शिशीहि नः' देहि अस्माकं हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र! क पुनराशिशीहि नः ? इति,—'वाजे' अन्ने इत्यर्थः। हे 'सुशिप्र' हे सुनस! अथवा हे सुहनो! 'गोमति' गोभिस्तद्वति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः॥ एवमत्र समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययोदृष्टः॥

"उरुष्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्" व्ययो दृष्टः। "तं त्वा०—०सखिभ्यः। स नः बोधि श्रुधी हवमुरुष्याणोऽघायतः समस्मात् ॥"—इति (य० वा० सं० ३, २६)। श्रुतबन्धोरार्षम्। आग्नेयी। द्विपदा। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता। यः त्वमेवम्प्रभावः, यथाप्रभावं त्वां वयमयोचाम। 'सः' त्वं हे भगवन्नग्ने! 'बोधि' बुध्यस्व 'नः' अस्माकमभिप्रायम्। 'श्रुधि'

शृणु च 'हवम्' आह्वानमिदम्। आहूतश्च 'उरुष्याणः' उपगम्या-स्मान्, 'अघायतः' पापमिच्छतः 'समस्मात्' सर्वस्मात् पाहि। एवमत्र समस्मादिति पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः॥

तस्मात् व्ययदर्शनाद् दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते॥ ५ (२३)॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य चर्षणिः॥ हविषापां जरयिता पिपर्त्ति पपुरिरिति पृणाति-निगमो वा प्रीणातिनिगमो वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायिता-दित्यः शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा। उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेनेत्यपि निगमो भवति। केपयः कपूया भवन्ति कपूयमिति पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ ६ (२४)॥

"कुटस्य (७०)" "चर्षणिः (७१)"—इति, एते अनवगते। "कृतस्य" "चायिता"—इत्येतौ शब्दसमार्थौ। एक एव निगमः।—"हविषा जारो०—०चर्षणि."—इति (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)। प्रस्कण्वस्यार्षम्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे 'नरा' नरौ! अश्विनौ! युवाम्। एषः "आदित्यः" 'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः। 'कुटस्य' "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः। 'चर्षणिः' "चायिता" द्रष्टा, दृश्याधिदैवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम्। 'अपां जारः' अपां

-सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितौ जरयिता, शोषयिता 'पपुरिः' च पूरयिता च। प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्ति' पूरयति वा प्रीणयति वा। यौ युवामेवङ्गुणयुक्तावादित्ये पूरयेथे, प्रीणेथे वा, तौ युवामिमां नामास्माकमाशिषं समर्द्धयत मित्येवमाशीर्योज्या॥ एवमत्र "कृतस्य—चर्वणिः"—इत्येते कृतस्य चायितेत्येवमुपपद्येते॥ नरायत्र द्यावापृथिव्यावभिप्रेते तयोश्चोदकेनादित्यः पूरयिता। तस्मादादित्यविषयिता चर्वणि शब्दस्य, तस्य च युद्धद्यधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व-मुपपद्यते॥ 'पिपर्त्ति'—'पपुरिः'—इत्येवमेतौ निगमस्थौ शब्दौ "पृणात्यर्थौ वा प्रीणयत्यर्थौ वा"॥

"शम्बः (७२)"—इति, अनवगतम्। "वज्रनाम"—इत्यभि-धेयवचनम्। "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधी। "आराच्छत्रुमपबाधस्व दूरमुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन। अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २३, २)। कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। माध्य-न्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'पुरुहूत' बहुभिराहूत! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं वर्त्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपबाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः। आराच्छ-ब्दोऽत्र समीपार्थवाची। अन्यत्रापि चोक्तम्,—"आरात् प्रा-शादुदपात्तमयौ"—इति। किं पुनरपबाधस्व? 'उग्रो यः शम्ब' उद्गूर्णो यो वज्रः तेन अपबाधस्व। किञ्च, तं दूरमपबाध्य 'अस्मे' अस्मभ्यं 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तद्वत्—व्रीहिगोधूमादयम्

सूनो सहसो यानि दधिषे। एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्वांगन्नमहसखापूर्वं धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

"पृथक् प्रायन्०—०कपयः"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २७, १)। पूर्वयैव समानार्थविनियोगा, इयन्तु जगती। 'पृथक् प्रायन्' 'पृथक्' भूता एव विद्याकर्मानुरूपेण, देवयानेन पथा, पितृयानेन वा प्रायन्'। हे इन्द्र! त्वत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते। 'प्रथमाः देवहूतयः' ये मुख्या देवानामाह्वातारो यत् कर्मसु। किञ्च, 'दुष्टरा' "अन्यैः" असद्भिर्दुस्तराणि। 'श्रवस्यानि' "श्रवणीयानि यशांसि" अकृण्वत' अकुर्वत। किञ्च 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, 'यज्ञियां नावम्' 'आरुहम्' "आरोढुम्" 'न शेकुः' नाशक्नुवन्। अथ पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुं किन्तर्हि? विषयप्रधानाः, कपूयमेव दुष्पूयमेव कर्म चक्रिरे, तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते' 'ईर्मैव' "इहैव" लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त'। तदुक्तम्,—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोहयत्, ते कपूयां योनिमापद्येरन्,—श्वयोनिं वा, शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादि॥ एवमत्र न ये शेकुः यज्ञियां नावमारोढुमित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः = कपूयाः"—इत्युपपद्यते॥

अत्र "सूनो ! सहसः"—इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादाग्नेयीमे तामृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्षते, अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत इति। तथाहि प्रकरणविरोधो भवति। सूक्तं ह्येतदैन्द्रम्। ऐन्द्रत्वे त्वस्य "सूनो !"—"सहसः"—इत्यनयोः पदयोर्य योजना, अधिदैवताभावेन, प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः, प्राणस्तु पुत्रः,—इत्येवमुपपद्यते पितृपुत्रभावः। तदुक्तम्,—"प्राणो वा अहमस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति ॥

"असत्रम् (७५)"—इति, अनवगतम्। विकल्पतश्चानेका-र्थम्। "अंहसः त्राणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभिधेयवचनम्, ताभ्यां हि पुरुषाः सांग्रामिकाः, अंहसस्त्रायन्ते। आख्यानप्रसक्तमच्यते,—"कवचं, कु-अञ्चितं भवति" कुटिलमञ्चितम्, स हि तस्य स्वभावः। अथवा "काञ्चितम्" कुटिलीकृतं "भवति"। अथवा "कायेऽञ्चितम्" तद्गतं "भवति" ॥ ७ (२५) ॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित् कृणुध्वम्। द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम्॥ प्रीणीताश्वान् सुहितं जयथ जयनं वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतोऽवातितो महान्

भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वांसत्रकोशमंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते काकुदं तात्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्नुदतीति वा कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणो जिह्वा जोहुवा तालु तरतेस्तीर्णतममङ्गं लततेर्वा स्याद् लम्बकर्मणो विपरीताद् यथा तलं लतेत्यविपर्य्ययः ॥ ८ (२६) ॥

"प्रीणीताश्वान्० – नृपाणम्"—इति (ऋ० सं० ८, ५, १६, १)। वुधस्य सोमपुत्रस्येयमार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। 'प्रीणीत' प्रीणयत यवसोदकादिना। एतान् 'अश्वान्' उपस्थितोऽयं संग्राम इत्यभिप्रायः। प्रीणयित्वैतानश्वानेभिरश्वैरुपजातवीर्यैः 'हितं' "सुहितं" 'जयाथ' "जयथ" "जयनं वो हितमस्तु" अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,—यत्र सुहृद्भ्रातृपुत्रादयो हन्यन्ते। 'स्वस्तिवाहम्' अभिपूजितवाहं 'रथं' 'कृणुध्वम्' "कुरुध्वम्" हे देवाः! एवमेतां सांग्रामिकीमितिकर्त्तव्यतां कृत्वा 'द्रोणं' "द्रुममयम्" एतम् "आहावम्" आहावस्थानीयं रथं कृत्वा, 'भवतम' एवं संग्रामाहाव। 'अश्मचक्रम्' "अस्तचक्रं" व्याप्तचक्रं,

व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्तानि चक्राणि शत्रूणाम्। अथवा "असनचक्रम्" असन्ते हि तत्र चक्राणि। 'अंसत्रकोशम्' "अंसत्राणि" धनूंषि, कवचानि वा "कोशस्थानीयानि" तत्र "सन्तु"। तैः 'सिञ्चत' उत्सिञ्चतैनं संग्रामकूपम्। 'नृपाणं' "नरपाणम्" नरा एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते। एवमत्र "कूपकर्मणा" अस्मिन्नुत्तरेऽर्द्धर्चे किञ्चित् साधर्म्येण "संग्राममुपमिमीते" मन्त्रदृक्॥ एवमत्र संग्रामोपमासम्बन्धादुत्सेचनसम्बन्धाच्च "अंसत्र"शब्देन धनुः, कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते॥

ततः "आहावः, आह्वानात्"—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम्। आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः। इदं त्वन्यत्,—"आवहः, आवहनात्"—इति अस्यैव विपरिणम्यते। उह्यतेऽस्मिन्नुदकमित्याहवः। "अवतः" कूपः, स हि खन्यमानः "महानवातितः" अवाङ्ङतितो "भवति" गत इत्यर्थः। 'अंसत्रकोशम्' —इति कोशशब्दो विग्रहप्रसक्तः "कोशः कुष्णातेः"—इति। "विकुषितः" स विविधं कुषितः "भवति" चर्मकोशः, शुषिरत्वात्। "अयमपीतरो द्रव्यकोशः" "एतस्मादेव" कुष्णातेः। "सञ्चयः" सञ्चयकोशः। स हि "आचितमात्रः" मात्राभिः आचितः "भवति" "महत्त्वात्"॥

"काकुदम् (७६)—इति, अनवगतम्। "तालु—इत्याचक्षते"—इत्यभिधेयवचनम्। "जिह्वा, कोकुवा"—इत्युच्यते, "सा" हि कोकुवाख्या जिह्वा, "अस्मिन्" तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं मुहुर्मुहुः "धीयते" तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुदमित्यभिधीयते।

न्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन् भांसि वा तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२७)॥

"सुदेवो असि०—०सुषिरामिव"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)। प्रियमेधस आर्षम्। अनुष्टुप्। हे "वरुण!" "सुदेवः" शोभनस्त्वमसि देवः। 'यस्य' 'ते' तव, एताः 'सप्त सिन्धवः' अन्तरिक्षनद्यो वा बहुलाहेत्येवमाद्याः, "अभ्या नामासि, तितुश्रा नामासि, अभ्रपर्णा नामासि, मेघपर्णा नामासि, पर्यन्ती नामासि, पुरस्तादश्वा नामासि"—इति सिन्धुनद्य उच्यन्ते ऽमर्त्ताः। समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन्। 'काकुदं' तालु, 'अनुक्षरन्ति' सूर्म्यं 'सुषिरां' नगरोदकनिःसरणभूमिम् 'इव' सर्वतः समस्नुवन्त्यभिप्रायः॥ एवमत्र सिन्ध्वनुक्षरणसम्बन्धात् "काकुदं=तालु"—इत्युपपद्यते। दुर्वचनत्वं सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम्। अन्यासु हि ऋक्षु या एतस्मिन् प्रकरणेऽधीताः, तासु समाम्नातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगत-संस्काराण्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्स्नेयमृगधीता स्यात्॥

"वीरिटम् (३३)"—इति, अनवगतम्, पदेन चानेकार्थम्। भीरस्मिन् तन्यत इति भीतननम्, अन्तरिक्षम्, निरालम्बत्वात् सर्व एव बिभेति। तदेव भीतननं सद् वीरिटमित्युच्यते। अथवा मार्गोऽत्र महत्वादीनां तन्यते, तदेतद्भासननं सद् वीरिट-मित्युच्यते। नानाभिधानत्वेऽपि यथासम्भवं योज्यम्॥६(२७)॥

वा पालयितारौ वा" धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम्। 'इव' पादपूरणः, एवेत्येतस्यार्थे वा। क्व पुनरवस्थितौ वयाते? इति, उच्यते,— 'वीरिटे' अन्तरिक्षे इत्यर्थः। "अपि वा" अयमिवशब्दः "उपमार्थे" एव "स्यात्" विशपतीव, "सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे" अवस्थितौ। आह,—कस्य पुनः वयाते? को वा वयाते? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य वयाते? इति, उच्यते,—"एवां" 'विश' "मनुष्याणां" तासु क्रियासु आहूयमानौ 'अक्तोः' "रात्र्या अपगमे सति, 'उषसः' च आगमनकाले 'पूर्वहूतौ' "पूर्वस्याम् एव "अभिहूतौ" प्रथमे एवाह्वानकाले। 'वायुः' "च" 'नियत्वान् 'पूषा' "च" 'स्वस्तये' "स्वस्त्ययनाय" स्वस्त्ययनार्थम्, वयाते यज मानस्य॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति "वीरिटम् = अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते। यस्मिन्नपि पक्षे, गणो वीरिटशब्दे नोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगता वेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव॥

आह,—"नियुत्वान्" कस्मात्? इति, उच्यते,—"नियुतो ऽस्याश्वाः"। अथ "नियुतः" कस्मात्? उच्यते,—"नियमनात्"। नीवैर्हि नियम्यन्ते। "नियोजनाद्वा" नियोज्यन्ते हि रथे। "नियुतो वायोः"—इत्येतस्मात् कारणात् विरहस्तोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुरा- दिनैव सर्वयोजितो भाष्यकारेण, न हि पूष्णो नियुद्भिः सम्बन्धोऽस्ति॥

"अत्त्र (१८)"—इ मे, एव शब्दो "अभेः" अर्थे भवति। आत्तुम्"—"इति" यो ऽयं शब्दः स्यात्, स एवार्थः भवतीयते। भिको भवति, यथं "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते॥

नेदीयः। अत्र 'पक्वम्' औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, 'पयात्' आगच्छेदस्मान् प्रति, तथा शीघ्रं बहु च पपतेत्यर्थः। एवमत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् "सृणिरङ्कुशो भवति"—इत्युपपद्यते। अन्ये तु श्रुयते। तथा पपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्य्येतेति दात्रमेवास्मिन् पक्षेऽङ्कुशशब्देनोच्यते। तदाकृष्टा न्यत्र अङ्कुशाभावात् दात्राकर्षणात् प्राक् "अन्तिकतम" सन्निकृष्टतममौषधं पक्वं आगच्छेदिति युष्माभिरेवमुक्ते सति एतत् वयमाशास्महे,—"पक्वमौषधमागच्छेदिपति" ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

---

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
(मन्त्रिममश्चन्तीनियस्यत्रराहोगायन्तित्वापवित्रंपुरुत्वा-
८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
किमित्तेप्रतत्तेऽग्निन्नरएकयापान्तमन्युर्व्यश्यप्सराउताग्निर-
१६ १७ १८ १९ २० २१ २२
न्नियन्कदामर्त्तपर्णीचन्तःगुगुरमद्बृकश्चन्द्रमाअरणीमाय-इ-
२३ २४ २५ २६ २७ २८
न्द्राग्नीमानःममस्यद्दविशाजारःपृथक्प्रायन्दर्णीनागुर्दयःप्रा-
श्नेऽष्टाविंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जगती, आग्नेयी। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'त्वं' 'द्युभिः' अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः एवां मथ्यमानो नृणां जायसे, पौर्णमास्याममावस्यायां चाद्धीतेत्युक्तम्। किञ्च, 'त्वम् आशुशुक्षणिः'। "आशु इति च शु इति च" एते "क्षिप्रनामनी भवतः"। शु—इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्यत्रोपकारं करिष्यतीति। तद्यथा,—"शुं वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे"—इत्येवमादौ। 'आशुशुक्षणिः'—इत्येतेषां पञ्चानामक्षराणामाद्यं तावदक्षरद्वयम् 'आशु'—इत्येतत् क्षिप्रनाम। अधुना 'शु'—इत्येतत् तृतीयमक्षरमतिक्रम्य उत्तरमक्षरद्वयं निरा—"क्षणिः"—इत्येव द्व्यक्षरः शब्दः "क्षणोतेः" धातोः (तना० उ०) हिंसार्थस्य। "सनोतेः (तना० उ०)" वा सम्भजनार्थस्य। मध्यमं तु 'शु'—इत्येतदक्षरं शुचेः (भ्वा० प०) दीप्त्यर्थस्य। क कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरैरभिधीयते? इति, उच्यते,—"आशु" "शुचा" दीप्त्या "क्षणोति" हिनस्ति—"इति" आशुशुक्षणिः अग्निः। अथवा "आशु" "शुचा" "सनोति" सम्भजति—"इति आशुशुक्षणिः, अग्निः। क्षणोतेः सनोतेश्च विकल्पः। "शु शोचतेः"—इति। पञ्चानामक्षराणामाशुशुक्षणिशब्दे तृतीयमक्षरं 'शु'—इति, तस्यैतन्निर्वचनम्। एवं तावदयमेको निर्वचनप्रकार आशुशुक्षणिशब्दस्य। अथवैवमन्यथा स्यात् "वाक्यार्थे" ए "प्रथमा" विभक्तिः। 'आशुशुक्षणेः'—इति यदुक्तं स्यात्, एतदु भवति—'आशुशुक्षणिः'—इति। आह,—किं पुनः कारणं प्रथमैव सतो पञ्चम्यर्थेन विपरिणाम्यते? इति, उच्यते,—"तथा वाक्यसंयोगः" तेन प्रकारेण पञ्चम्यर्थेन विपरिणामे पञ्चम्यर्थेन

मथित्वा तेन किञ्चिदादिदीपयिषुर्भवति, स वा आशुशुक्षणिरिति॥ १॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत्। आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा। इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् काशिरित्। इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीताल्लोष्टो विपर्ययेणापारं दूरपारं यत् संगृभ्णासि मघवन् काशिर्महान्। अहस्तमिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम्। अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ड्ढि परिक्वणनं मेघम्॥ २ (१)॥

“आशाभ्यः (२)”—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। “आसदनात्”—इत्यवगमः। “इन्द्र ०—० करत्। जेता शत्रून् विचर्षणिः॥”—इति (ऋ० सं० २, ८, ६, २)। गृत्समदस्यार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे शस्यते। ‘इन्द्रः’ ‘आशाभ्यः’ दिग्भ्यो हि यत् भयमुत्पद्यते जगताम्, ‘सर्वाभ्यः’ नानादिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः ‘अभयं’ ‘करत्’ करोत्वित्यर्थः। आह,—किंलक्षणः पुनरयमिन्द्रः?—इति, ‘जेता शत्रून्विचर्षणिः’ सर्वद्रष्टा सार्वभौमिकानां कर्मणाम्।

किं कारणम्? "विरोधनात्" विविधानि हि भूतान्येते रुन्धः। "कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते, तदपि हि "स्रोतः" उदकस्रोतांसि "निरुणद्धि"। "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः, तत् पुनः "विपरीतात्" वैपरीत्येन। "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्य्ययेण"॥

"कुणारुम् (४)"—इति, अनवगतम्। मेघोऽभिधेयः। "क्वणनम्"—इति शब्दसमाधिः। "सद्दानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक् कुणारुम्। अभि वृत्रं वर्द्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, २, ३)। 'सद्'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम्। हे 'पुरुहूत!' "इन्द्र!" 'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहस्तम्' प्रहर्तकारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिणक्षि" सम्पूर्णय 'कुणारुं' "परिक्वणन" शब्दकारिणमित्यर्थः। एवं तावत् कुरु। अथ पुनः योऽयमपरो वृत्रः, वर्त्तिता, मेघः। एनमप्यभि 'वर्द्धमानं' 'पियारुं' हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तवसा' बलेन 'जघन्थ' जहीत्यर्थः॥ एवमत्र यथाधिकारम् मेघाधिकाराच्च "कुणारुं=क्वणनशीलम्"—इत्युपपद्यते॥ २ (१)॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार। सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः॥ अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलः

फ़स्थानं तड़ागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तीः तदेव रक्षन्ति, यदि उपदस्येत्, यदि न पतेरंस्ता आपः। एवमापः 'वाणी'शब्देनोक्ताः, ताः हि "वहनात्" वाणीरित्युच्यन्ते। "वाचो वा वदनात्" वाणीरित्युच्यन्ते। यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतमुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ तदा तेषामेव प्राणिनामहो दृष्टमिति—एवमाद्या वाणीः वाचो धमन्तीः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदैवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्नित्यर्थः॥ एवमत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात् "अलातृणः =मेघः"—इत्युपपद्यते॥

"बहु भे." प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते—ममेदं ममेदमिति, तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति"। "धमतिः" एषः "गतिकर्मा" एव, नात्र स्तुतिकर्मेत्यभिप्रायः। स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः। (१२), नदति "धमति १), सरति"—इति॥

'निरजे गाः'—इत्यत्र केचित् पशुगाव्य एताः'—इति व्याचक्षते, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति, सुप्रवसत्वान्नीरजस्कत्वाच्च। 'प्रावन् वाणीः'—इत्यत आरभ्य समानमेव पूर्वेण॥ ३ (३)॥

उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि। आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य॥ उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोपणाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रमग्रमागतं

'वया इव' शाखा इव "रुरुहुः सत विस्रुहः"। 'सत' सर्पणाः, 'विस्रुहः' विविधस्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव 'रुरुहुः' अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव ह्येताः पृथिव्या उपरि, यथानिम्नं विस्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैवमवोचत्—"तस्येदु विश्वा० —०सत विस्रुहः"—इति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विस्रुहः = आपः" "भवन्ति" —इत्युपपद्यते। 'भुवन' शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति, चतुर्विधश्च भूतग्रामः, विस्रुहश्च वया इव रुरुहुः पृथिव्या उपरीति। 'सत'शब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति, ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विस्रवन्ति च॥

"वीरुधः (६)"—इति, अनवगतम्। "विरोहणात्"—इत्यवगमः। "ओषधयो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "विरोहणात्"—इति हेतुनिर्देशः। "ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः। अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्ण्वः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ५, ८, ३)। भिषज आथर्वणस्येयमार्षम्। ओषधिसूक्ते। अनुष्टुप्। हे 'ओषधीः' ओषधयः! 'प्रतिमोदध्वम्' इमं रुग्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा। 'मोदध्वम्' मुदिताः हृष्टाः भवन्तु। कीदृश्यो यूयम्? 'पुष्पवतीः' पुष्पवत्यः, 'प्रसूवरीः' प्रकर्षेण सूयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरीः। याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः। 'अश्वा इव' वड़वा इव 'सजित्वरीः' सह जैत्र्यः, 'वीरुधः' सर्वरोगान् जित्वा अस्माकमायुषः 'पारयिष्ण्वः' पारयिष्ण्यः सन्तु॥ एवमत्र

तम्। य एवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाञ्छयन्त आसते, सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्योज्या॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च योऽप्यशनेन दम्नोति, स नक्षदाम इत्युच्यते॥

"अस्कृधोयुः (११)"—इति, अनवगतम्। "अकृध्वायुः" —इत्यवगमः। "कृधु"—इति "ह्रस्वनाम" तद्धि "निकृत्तम्" इव "भवति" ह्रस्वत्वात्। तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते 'अकृधु' —इति भवति। "तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः। यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् तमाभर हरिवो मादयध्यै॥" —इति (ऋ० सं० ४, ६, १२, ३)। 'तम्' वयमात्मनः पुत्रम् 'ईमहे' याचामहे। 'हरिवः!' त्वाम्। 'इन्द्रम्' ईश्वरम्। आह, —यः किंलक्षणः पुत्रः? इति, उच्यते,—सः 'अस्य' 'रायः' धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः। किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य? इति, 'पुरुवीरस्य' बहुवीरैस्तद्वतः, 'नृवतः' च दासैस्तद्वतः, 'पुरुक्षोः' च बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः। न च परिपालनसमर्थ एव यः केवलमल्पकालः, तमीमहे, किन्तर्हि? 'यः' च 'अस्कृधोयु' अकृध्वायुः दीर्घायुरित्यर्थः। 'अजरः' च, यो दृढशरीर इत्यर्थः। 'स्वर्वान्' च, यः सुष्ठु शत्रूणामीरयिता। य एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आभर' आहर। 'हरिवो मादयध्यै' अस्माकमात्मनश्च मदनाय तर्पणायेत्यर्थः॥ एवमत्र "अस्कृधोयुः" —इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च॥

"निशृम्भाः (१२)"—इति, अनवगतम्। "निश्रथ्यहारिणः" इत्यवगमः, निश्लथया दृढया गत्या हरन्तः॥ ४ (३)॥

"आजासः पूषणं०—०वहन्तु बिभ्रतः ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ८, २१, ६)। भरद्वाजस्यार्षम्। 'आवहन्तु' 'अजासः' अजाः, अश्वाः। 'निश्रम्भाः' "निश्रथ्यहारिणः"। य एवंलक्षणा अश्वाः, ते आवहन्तु 'पूषणं' देवं 'रथे' व्यवस्थितं 'बिभ्रतः' धारयमाणाः। 'जनश्रियम्' "जातश्रियम्" उद्भूतश्रियमित्यर्थः। एवमत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् 'अजासः'—इत्यनेनं "निश्रम्भाः"—इत्येतदश्वविशेषणम्। सति चाश्वविशेषणत्वे "निश्रथ्यहारिणः" शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य ॥

"वृबदुक्थः (१३)"—इति, अनवगतम्। "महदुक्थः"—इति, "वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्—इति वा" शब्दसमाधी। "वृबदुक्थं हवामहे सृप्रकरस्नमूतये। साधु कृण्वन्तमवसे॥"—इति (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)। कश्यपस्यार्षम्। प्रथमे पर्य्याये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे तृचाशीतिषु च महाव्रते शस्यते। "उक्थम्"—इति शस्त्रमुच्यते, तद् यस्य बृहत् महत्, स वृबदुक्थः, अथवा तद् यस्य वक्तव्यम्, स वृबदुक्थः। तं 'वृबदुक्थम्' इन्द्रम्, 'हवामहे' वयमाह्वयामहे, एतस्मिन् कर्मणि। 'सृप्रकरस्नम्' सुप्रबाहुम्, दीर्घबाहुम् 'ऊतये' अवनाय, रक्षणाय आत्मनः। 'साधु कृण्वन्तम्' साधुकारिणम्, नित्यकालमेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम्। 'अवसे' तस्यैव तर्पणाय, तमागतं सन्तमेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्येतेनाभिप्रायेणाह्वयामहे ॥ एवमत्र 'हवामहे'—इत्यनेन सम्बन्धात् "वृबदुक्थः=महदुक्थः, वक्तव्योक्थो वा"—इत्युपपद्यते। य एष हि महदुक्थो भवति,

"पुलुकामः (१६)"—इति, अनवगतम्। "पुरुकामः"—इत्यवगमः। "इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे। यत् सीमागश्चकृमा तत्सुमृडतु पुलुकामो हि मर्त्यः॥"—इति (ऋ० सं० २. ४. २२, ५)। अगस्त्यलोपामुद्रासंवादे अन्तेवासी ब्रह्मचारी इमां सौमीं बृहतीमपश्यत्। 'इमम्' अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम् 'उपगम्य' चेतसा 'ब्रुवे'। न च बहिरन्तिकेऽवस्थितमुपब्रुवे, किन्तर्हि? 'पीतं' सन्तं 'हृत्सु' एव, स एव हृदयेऽवस्थितमुपब्रुवे।—"यत् सीमागश्चकृमा"। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चकृम' पापं कृतवन्तो वयम्। 'तत्' अयं सोमः 'सुमृडतु सुष्ठु सुखविधिपरिणामं करोतु। किं कारणम्? इतः,—यस्मात् 'पुलुकामो हि' बहुकामो हि 'मर्त्यः'। स बहुकामत्वात् मनुष्यस्वाभाव्यात् अवश्यमागः करोति, तदः पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र 'पुलुकाम'शब्देन 'पुरुकामो बहुकाम उच्यते, 'मर्त्य, शब्दसामानाधिकरण्यात् सारूप्याच्च॥

"असिन्वती (१७)"—इति, अनवगतम्। "असङ्खादन्त्यौ"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु। नाना हनू विभृते संभरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, १)। वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजम्भरस्य वा सप्तेरियमार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'अपश्यम्' अहम्। भगवतः अग्नेः 'महतः' 'महित्वम्' माहाभाग्यम्। 'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः। 'मर्त्यासु' मरण-

-रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूयमुदकं मुष्णीथ। अथवा हे 'वेधसः' -मेधाविनः! इति मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात्। यस्माद् यूयमेवादिना प्रभावेण युक्ताः, अथैतस्मात् कारणात् अस्माकमेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्तमतिम्, परिसमाप्तधियं यजमानं -स्वकृतेनैव कर्मणा धियया वा यन्तम् इतो लोकादमुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूयमपि 'अनुनेषथ' हे 'सजोषसः' सह-प्रीताः! गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तध्वमित्यभिप्रायः। कथञ्च पुनर्नेषथ ? 'चक्षुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एवमनुनेषथैनं सुगमिति॥ एवमत्र वृक्षसम्बन्धात् "क्रिमयः = कम्पनाः" ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोषयन्ति च कम्पयन्ति च यं -खादन्ति, स्वयमेव वा कम्पन्ते चलनस्वाभाव्यात्॥

"भार्ऋजीकः (११)"—इति, अनवगतम्। "ऋजुभाः"—इत्यवगमः। "प्रसिद्धभाः"—इति पर्य्यायशब्देन निर्वचनम्॥ "दे॒वो दे॒वान् परि॒भूर्ऋ॒तेन॒ वहा॑ नो ह॒व्यं प्र॑थ॒मश्चि॑कि॒त्वान्। धूमकेतुः स॒मिधा॒ भाऋ॑जीको म॒न्द्रो होता॒ नित्यो॑ वा॒चा यजी॑यान्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ११, २)। आङ्गस्य हविर्धानस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः। हे भगवन्! अग्ने! 'देवान्' 'परिभूः' सर्वतो भवसि। 'ऋतेन' यज्ञेन सहितः। तदुक्तम्,—अग्ने नेमिररा इव दे॒वांस्त्वं परि॒भूर॑सि"—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ६)। यस्त्वमेवम्प्रभावः, तं त्वां ब्रवीमि,—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' -देवान् प्रति। 'प्रथमः' यस्मात् त्वं मनुष्यहोतारमपेक्ष्य, तस्मा

शातयितव्य इत्यर्थः। एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः "नद्यः=रुजानाः" इत्युपपद्यते ॥

"जूर्णिः (२१)"—इति, अनवगतम्। जवनाद् वा, द्रवणाद् वा, दवनाद् वा—इति शब्दसमाधयः। शक्तिः अभिधेया। "जवतेर्वा" गत्यर्थस्य जूर्णिः, "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, "दुनोतेर्वा" हिंसार्थस्यैव जूर्णिः॥ "प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्। स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः। हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति॥"—इति (ऋ० स० २, १, १७, ३)। पुरुच्छेपस्यार्षम्। अतिशक्वर्यतिच्छन्दाः। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। 'प्र' ब्रवीमि हे स्तोतारः! प्रब्रूत अस्मै। 'स्वयशोभिः' आत्मीयैः यशोभिः संयुक्ताः स्तुतीः। किं कारणम्? यस्मादेषः 'इन्द्रः' स्तुतः 'ऊती' अविता, रक्षिता 'परिवर्गे' संग्रामे, यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अयमस्माकं रक्षिता भवति। 'दुर्मतीनाम्' पापमतीनामसच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति। एतमेवङ्गुणविशिष्टमिन्द्रम् 'दरीमन्' दारयितृतमं दुर्मतीनां पुनः पुनः स्तुतः। आह,—कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति? इति, उच्यते,—'स्वयं' 'सा' 'रिषयध्यै' रेषणाय भविष्यति, किञ्चिदप्यकृत्वास्माकमिन्द्रप्रभावात् स्वयमेव विनश्यतीत्यभिप्रायः, का पुनरसौ? इति,—"या न उपेषे अत्रैः। 'या' अस्मान् 'उपेषे' उप आगच्छति 'अत्रैः' अदनैः रक्षोभिः प्रहिता, सा। "हतेमसन्न वक्षति"। 'ईम्'—इत्यनर्थकः। 'हता' सती इन्द्रेण 'न' 'वक्षति'।

केचिदत्र "अयनेनान्नम्"—इत्येवमधीयते भाष्यम्। तेषां योजना,—"अयनेन" तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन 'पर्य्यगाद्' "अन्नम्" इति ॥

केचित् "अनेनान्नम्"—इत्येवमधीयते भाष्यम्। तेषाम्,—"अनेन" मन्त्रेण "अन्नं" परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५ (४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा (इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनमुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा निगदव्याख्याता) ॥१॥

"उपलप्रक्षिणी (२३)—इति, अनवगतम्। "सक्तुकारिका" अभिधेया, सा हि "उपलेषु" यवान् "प्रक्षिणाति" हिनस्ति। पदमस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीति-

सम्प्येयमार्षम्। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। स्तुत्यनृताशङ्कया किला-परिस्रवति सोमे पापसङ्कीर्त्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान आत्मानमेव निर्दिशन्नाह,—'अहं' तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले परेषां 'कारुः' स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेनावस्थितो बहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचो युक्तिभिर्जिविकापरतया। 'ततः' मम पिता पुत्रो वा 'भिषक्' आसीत्, 'ब्रह्मा, स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति। यदुक्तम्,—"भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति"। इतरो लौकिको वा भिषक्। "ततः—इति सन्ताननाम, पितुर्वा पुत्रस्य वा"। पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते। एवमपादाने कारके 'ततः' पिता, पुत्रः पुनः तन्यते अयं 'ततः' कर्मणि कारके। 'उपलप्रक्षिणी' सवनीयानां पेष्ट्री, "दार्सी पिनष्टि"—इति ब्राह्मणम्। इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री। 'नना' "माता" ममासीत्, सा हि स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थमपत्यं प्रति नता भवति। "दुहिता वा" नना स्यात्, सापि हि परिचर्यार्थं पितुः प्रह्वीभवति। यस्मिन् पक्षे पिता भिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन मातोच्यते, यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन दुहितोच्यते। ते वयमेवमनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः 'नानाधियः' "नानाकर्माणः" यथोक्तेन क्रमेण कारुरहमित्येवमादिना 'वसूयवः' "वसुकामाः" कथं नाम वसु लभेमहि, येन प्राणधारणं स्यादिति। एतेनाभिप्रायेण "अनु गा इव तस्थिम" अन्वास्थिताः स्मो लोकमिमम्। कथमुनरन्वास्थिताः स्मः? इति,—गाव इव, यथा-

एवमत्र "उपसि"—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च "उपस्थे" —इत्येवार्थप्रतीतिः ॥ "अपि वा शिर आदित्यो भवति"—इत्युक्तम्, तस्मात् 'शीर्ष्णा'—इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्वमादित्यस्य ॥

"प्रकलवित् (२५)"—इति, अनवगतम्। 'प्रकलावित्'—इत्यवगमः। "वणिग् भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। स हि "कलाश्च वेद प्रकलाश्च"। कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति। यथा,—अधिष्ठानमपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानमिति। "इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः। दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे॥"—इति (ऋ० सं० ५, २, २७, ५)। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते। 'इन्द्रेण' 'एते' 'तृत्सवः' दारयितव्याः मेघाः, 'वेविषाणाः' पुनः पुनः व्याप्यमानाः, 'आपः न' आप इव 'सृष्टा' केनचित्, 'अधवन्त' अगच्छन्। 'नीचीः' नीचैरित्यर्थः। उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलान्नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभिप्रायः। किञ्च, 'दुर्मित्रासः' सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धानपराः, ते पुनर्दुर्मित्राः। के पुनस्ते? इति,—'प्रकलविदः' वणिज इत्यर्थः। ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रष्टव्यमल्पं ददति, एवमेते मेघाः पूर्वमल्पोदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः 'जहुः' 'विश्वानि' सर्वाण्यशेषाणि 'भोजना' भोजनान्युदकानि 'सुदासे' राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने॥ एवमल्पोदकाल्पदानोपमासम्बन्धात "प्रकलवित् =वणिक्"—इत्युपपद्यते॥ अवयवप्रत्य-

ते' यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां 'नृतमाभिः' मनुष्यतमयोग्याभिः 'ऊती' अवन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः 'वंसीमहि' सम्भजेमहि। 'वामं पार्थिवं' वननीयं धनम्। 'श्रीमतेभिः' श्रवणीयतमैः शब्दैः। केन पुनरर्थेन वंसीमहि? इतः,—यस्मात् 'ईक्षे' ईशिषे, त्वम्, 'वस्वः' वसुनः, धनस्य, 'उभयस्य' उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुनः। त्वम्, हे राजन्! 'धाः रत्नम्' देहि धनम्। कीदृशं पुनर्देहि? 'महि' महत्, वस्तुभूतम्, 'स्थूरं' यद् बृहत्तश्च बहुकालं यत् स्यात्, तत् देहि॥ एवमत्र वसुसम्बन्धात् 'ईक्षे'—इत्येष शब्दः "ईशिषे"—इत्येवमुपपद्यते॥

"क्षोणस्य (२८)"—इति, अनवगतम्। "क्षयणस्य"—इत्यवगमः। "युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय। प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम्॥"—इति (ऋ० मं० १, ८, १४, ३)। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'युवं' युवां हे 'अश्विनौ!' 'श्यावाय' राज्ञे 'रुशतीं' उज्ज्वलरूपां श्रियम् 'अदत्तम्'। युवामेव च महतः 'क्षोणस्य' "क्षयणस्य" निवासस्य दातारौ 'कण्वाय' ऋषये। किञ्च, 'प्रवाच्यं' प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् 'वां' युवाभ्यां 'कृतम्' हे 'वृषणौ!' वर्षितारौ यत् 'नार्षदाय' ऋषये बधिरीभूताय 'श्रवः' श्रोत्रम् 'अध्यधत्तम्' अधिकं दत्तवन्तौ स्थः॥ एवमत्र दानसम्बन्धाधिकाराच्छन्दसा-क्ष्याय "क्षोणस्य=गृहस्य"—इति प्रणीयते॥

दनेकार्थम्। एकमेव ह्येतच्छब्दरूपं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते, प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति। तद्यथा,—

प्रथमायास्तावत्,—"अस्मे ते बन्धुः" "वयमित्यर्थः"। "तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुष्यन्ती। अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्"—इति। सोमक्रयणस्य द्रव्यापाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः। सोऽच्यते— हे अजे! 'तपसः' अग्नेः त्वं 'तनूः' शरीरम् 'असि' "अग्नेर्वा अजा"—इति ह्युक्तम्, "स एता एभ्यः प्रारोचयत्"—इति च, तस्मादुपपद्यते अग्नेस्तनुत्वमजायाः। 'प्रजापतेः' 'वर्णः' वर्णनीया त्वम्। 'सहस्रपोषम्' अस्माकम्। 'पुष्यन्ती' एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभावमुपेहि। एवमजामभिष्टुत्य अधुना सोमं ब्रवीति,—हे सोम! अनेन परमेण श्रेष्ठेन पशुना 'क्रीयसे'। किं कारणम्? 'अस्मे' "वयम्" 'ते' तव 'बन्धुः' बन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः॥ एवमत्र प्रथमान्तेन 'बन्धु'शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'अस्मे'—इत्यस्य "वयम्"—इत्येवं प्रथमया विपरिणाम उपपन्नं॥

द्वितीयायास्तावत्,—"अस्मे यातं नासत्या सजोषाः" "अस्मानित्यर्थः"। "आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः। हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १४, ६)। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'आ यातम्' 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति। हे 'नासत्या' नासत्यौ! 'अश्विना' अश्विनौ! कथं च पुनरायातम्? 'श्येनस्य' पक्षिण

-इत्यर्थः ॥ एवमत्र "युज्येभिः"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्माभिः"—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—"अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीपिन्" "अस्मभ्यमित्यर्थः। "अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीपिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः। अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, २०, ५)। घोरस्याङ्गिरसस्यैयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। जातकर्मणि विनियुक्ता। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'प्रयन्धि' देहि। हे 'मघवन्' धनवन्! 'इन्द्र!' 'ऋजीपिन्!' 'रायः' धनस्य, 'विश्ववारस्य' सर्वा आपदो यद् धनं वारयति तस्य, 'भूरेः' बहुनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिलषितां मात्रां देहि। किञ्च, 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'शतं शरदः' शतं वर्षाणि 'जीवसे' जीवनाय 'धाः' देहि। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'वीरान्' पुत्रान् 'शश्वतः' दीर्घायुषः देहि। हे 'शिप्रिन्!' ॥ एवमत्र "अस्मे प्रयन्धि"—इत्यनेन याचनार्थेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मभ्यम्"—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु" "अस्मदित्यर्थः"। "तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम। स सुत्रामा स्ववान् इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, ३२, ३)। गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम्। षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप्। पुनरपि चेयमेव काक्षीवतः सुकीर्त्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा। षष्ठे वाहति

आत्मविषयत्वात् आशिषः 'अस्मे'—इति "अस्माकम्"—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्,—"अस्मे धत्त वसवो वसूनि"। अत्र 'धत्त' इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मासु"—इत्येवं सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये "सुगावो देवाः सुपथाः"—इति शेष उच्यत एव ॥

"पाथः(३०)"—इति, अनवगतम, अनेकार्थश्च। अन्तरिक्षम्" तावत् पाथ उच्यते। तत् पुनरेतत् "पथा व्याख्यातम्" "पन्थाः पततेर्वा"—इत्यत्र। "यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः। प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः॥"—इति (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)। वसिष्ठस्यार्षम्। अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्चः सौर्य्य इति प्रतिजज्ञे शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति। एवं ह्याह,—"ऋचः सौर्य्यो हि गीयन्त उद्वे तीत्यर्द्धपञ्चमाः"—इति। 'यत्र' यदा 'अस्मै' सूर्य्याय 'चक्रुः' कृतवन्तः 'अमृताः' देवाः 'गातुं' गमनमार्गम्, उदयादारभ्य यावदस्तमय इति, यदा चायमारब्धः सूर्य्यः 'श्येनो न' श्येन इव 'दीयन् अन्वेति' दीयमानः गच्छन् 'पाथः' "अन्तरिक्षम्" तेन मार्गेण। अथ तदा आरभ्य 'प्रति विधेम' 'वां' प्रतीत्य चेतसा युवाम्। 'उदिते' सूर्य्ये विधेम' परिचरेम वयम्। हे 'मित्रावरुणौ! 'नमोभिः' नमस्कारैः 'उत' अपि च 'हव्यैः'॥ एवमत्र "श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः'—इत्यनेन सम्बन्धात् "पाथः=अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते ॥

सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्य्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वोब्जतेर्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाथेयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव आशिरमित्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च ॥ ४ ॥

"थायन्तः (३४)"—इति, अनवगतम्। "समाश्रिताः" इत्येवमर्थप्रतीतिः। "थायन्त इव०—०न दीधिमः"—इति (ऋ सं० ६, ७, ३, ३) बृहती। नृमेधस्य आङ्गिरसस्येयमार्षं अन्नशंरातिमितीयमनन्तरा चास्याः महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः। 'थायन्त इव सूर्य्यम्' इवोऽनर्थक एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे "समाश्रिताः" समन्तादाश्रिताः 'सूर्य्यम्' "उपतिष्ठन्ते" रश्मयः किम्? इति,—"विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत"। 'इत्'—इत्यनर्थक एव 'विश्वा' विश्वानि "सर्वाणि" 'इन्द्रस्य' "धनानि" सूर्य्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि "विभक्ष्यमाणाः". विभक्तुमिच्छन्तः। अथ "वा" 'इव'—इत्ययम् "उपमार्थे स्यात्" नानर्थकः आह,—कथम्? इति, उच्यते,—"सूर्य्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्ते" यथा सूर्य्यमहन्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थानमिन्द्रमुदकेऽभ्र-मुपतिष्ठन्ते। तस्य "इन्द्रस्य" स्वभूतानि "सर्वाणि धनानि"

विदत् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)। प्रियमेधस आङ्गिरसस्येयमार्षम्। मध्यमे रात्रिपर्य्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'इन्द्राय' 'वज्रिणे' अर्थाय 'गावः' 'आशिरं' श्रपणार्थं पयः, यत्रे पुनः 'दुदुह्रे'। 'मधु' मध्यास्वादम्। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः 'उपह्वरे' उपगूहे ऊधःप्रदेशे, दोग्धा 'अविदत्' तम् स्तनैर्दुदुहे ॥ एवमत्र गोसम्बन्धात् 'आशीः'शब्देन "आशिरम्" उच्यत इत्युपपद्यते ॥

"अथेयमितराशीराशास्तेः"—इति यदुक्तम्, तत्रेदमुदाहरणम्—"सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात्। शृण्वन्तु ते समर्द्धयन्तु। जुष्टात् जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा। अहेडता मनसा नु गच्छ यशो देवान् गच्छतु" ॥ प्रस्तरे प्रह्रियमाणे यजमानो जपत्येनम्। 'सा' 'मे' मम 'आशीः' 'सत्या' यथाप्रार्थितेह 'देवान्' 'गम्यात्' प्राप्नोतु। 'शृण्वन्तु' 'ते' देवाः। श्रुत्वा च 'समर्द्धयन्तु' 'जुष्टात्' अपि 'जुष्टतरा प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि 'पण्यतरा' स्तुतादपि स्तुततरा। किञ्च, 'अहेडता मनसा' अक्रोधवता मनसा प्रहितोऽस्माभिः हे प्रस्तर! त्वमपि 'देवान्' 'गच्छ'। 'यशः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु'। त्वमपि धार्य्यं यज्ञम्। तद्वयं यानामोऽस्मावपि देवान् गम्यात् ॥ एवमत्र आशीरेव 'आशीः'शब्देनाभिधीयते, आशिषो हि देवान् प्रति गमनमभीष्टमिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद् ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृतम ओष-

स्य ॥ एवमत्र ओषध्यश्वसम्बन्धात् "जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा शृणातिकर्मा वा"—इत्युपपद्यते ॥

"अमूरः (३७)"—इति, अनवगतम्। "अमूढः"—इत्यवगमः। "मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से। शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन्रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन्॥"—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)। त्रितस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'अमूर!' अमूढ! 'मूराः' मूढाः 'वयं' स्मः। भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात् 'न वयं चिकित्वः' न वयं भवतः प्रभावस्यान्तं विजानीमः। हे 'अग्ने!' 'त्वम्' एव आत्मनो महिमानं "महत्त्वम्" माहाभाग्यम् 'वित्से' वेत्सि, कस्त्वदन्यो माहाभाग्यस्यान्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः। किञ्च, 'शये' शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये 'वव्रिः' विशेषात्मा, तव रूपाख्यः 'चरति' समिद्धत्वात् मुहुर्मुहुश्चरति। स त्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितः 'जिह्वया' ज्वालया तानि तानि हवींषि 'अदन्' भक्षयन् 'रेरिह्यते'। 'युवतिं' हां तामाहुतिं पुनः पुनः आस्वादयसि। 'विश्पतिः' विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा 'सन्' यस्त्वमेवं करोषि हितैषित्वात् यजमानानाम्, सोऽस्माकमिदं नाम कुर्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र मूढाः'—इत्यात्मनिन्दाद्वारेण अग्निः "अमूढः"—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य 'अमूर'शब्दस्य "अमूढः"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते॥

"शशमानः (३८)—इति, अनवगतम्। "शंसमानः"—इत्य- । "यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति

मन्मसाधनः। उपाहतं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २१, २)। दीर्घतमस आर्षम्। जगतीच्छन्दः। 'यः' यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ! 'यज्ञे' निमित्तभूते 'शशमानः' "शंसमानः" स्तुवन् 'दाशति' ददाति हवींषि युवाभ्याम्। 'कविः' क्रान्तदर्शनः, 'होता' आह्वाता 'यजति'। 'मन्मसाधनः' मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः। आह,—तस्य किम्? इति, उच्यते,—'उपाहतं गच्छथः' प्रत्युपागच्छथः युवाम्, 'वीथः' च 'अध्वरम्' अध्वाश्रितानि हवींषि। स्वयमपि च एवङ्गुणविशिष्ट एव? यतो ब्रूमः,—'सुमतिं' शोभनप्रज्ञं यजमानम् अनुलक्ष्य 'अच्छा गिरः' एता अस्मद्गिरः आभिमुख्येन 'गन्तम्' गन्तुमिच्छथो युवाम्। 'अस्मयू' अस्मान् कामयमानावित्यर्थः॥ एवमत्र 'यज्ञैः शशमानः'—इति यज्ञसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "शशमानः=शंसमानः"—इत्येवमुपपद्यते॥

"देवो देवाच्या, कृपा (३६)"—इति, एते अनवगते। देवशब्दोऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समाम्नातः। देवः, देवाच्या, कृपा,—इति त्रीणि एतानि पदानि। 'देवाच्या'—इत्यस्य "देवान् प्रत्यञ्चितया"—इत्यर्थप्रतीतिः। 'कृपा'—इत्यस्यापि "कल्पितया"—इत्येवमर्थप्रतीतिः। "अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्। य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा। घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः॥"—इति (ऋ० सं० २, १, १२, १)। परुच्छे-

पश्यार्थम्। अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अग्निं' 'होतारम्' आह्वातारम् देवानाम् 'मन्ये'। 'दास्वन्तं' दानवन्तं दातृतमम्, 'वसुं' वासयितारं सर्वस्य जगतः। 'सूनुं'—'सहसः' बलस्य पुत्रम्, 'जातवेदसं' जातप्रज्ञानम्। 'विप्रं न जातवेदसम्' विप्रमिव जातप्रज्ञानम्, यथा हि कश्चित् कश्चिन्मनुष्यं समानपृष्ठोदरपाणिपादं विप्रात्प्रज्ञानं यथावत् जानीयात्, एवमहमग्निं यथावज्जाने। 'यः' अग्निः, स्वध्वरः' शोभनयज्ञः 'देवः'। 'ऊर्ध्वया' 'कृपा' कृपया सामर्थ्यात्मकया कल्पितया, 'देवाच्या' देवान् प्रत्यञ्चितया गत्या, 'घृतस्य' 'विभ्राष्टिं' विभ्रंशम् 'अनुवष्टि' आहुतिप्रक्षेपम्। 'शोचिषा' ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति। "वष्टि"—इति कान्तिकर्मसु पठितम्। 'आजुह्वानस्य' उपरि हूयमानस्य 'सर्पिषः' सर्पणशीलस्य। यमग्निमहमेवं जाने, यश्चैवङ्गुणयुक्तः, स इदं नामास्माकं करोत्वित्यभिप्रायः॥ एवमत्र "देवाच्या, कृपा"—इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयेत्येवमुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥ ५ (८)॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात्। अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम्॥ अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति शाकलदाक्षिणात्याः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं

वनिर्माताति वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरमोमास इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (९) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

"विजामातुः (४०)"—इति, अनवगतम्। उपसर्गस्यापरिसमाप्त्यर्थे वृत्तिरत्रानवगमः। "असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः" इति भाष्यकारो निराह विगतजामातृभाव इव च, यो गतजामातृभावः स विजामातेत्युच्यते, स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः। "अश्रवं हि ०—० जनयामि नव्यम् ॥"—इति (ऋ० सं० १, ७, २८, २)। कुत्सस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। "अश्रौषम्" अहम् युवाम्। हे 'इन्द्राग्नी! 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ। कुतः ? 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामातृभावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बहुदानेन कन्या पितॄनाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति। ततोऽपि बहुतरस्य धनस्य दातारावहमश्रौषं भवन्तौ। "उत घा स्यालात्"। "घा"—इत्यनर्थकः। 'स्यालात्' अपि बहुदातारौ युवामहमश्रौषं भवन्तौ, स्यालोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति ! यत एवमहमश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात्

'सोमस्य' 'प्रयती' प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी, 'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि, 'नव्यं' नवतरमन्येभ्यः स्तोमेभ्यः॥ एवमत्र 'विजामातृ'शब्देन "असुसमाप्तजामातृभावः" उच्यते, तस्य बहुदातृत्वादिरुपपत्तिः॥

"विजामातेति" "शश्वत्" प्रसिद्धमेतत् "दाक्षिणात्याः क्रीतापतिमाचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्यामात्मनो भार्यार्थं। तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरोऽभिप्रेतः॥ "जामाता"। "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता, स्त्रीत्वं हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति॥ "स्यालः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदानविदो मन्यन्ते। अथ "वा" स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते, "स्यात्" तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे "लाजानावपति" तस्मात् स्याल उच्यते। "स्यं शूर्पम्" "स्यतेः (दि० प०)" धातोः प्रक्षेपणार्थस्य तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते॥ "शूर्पम् अशनपवनम्" तेन ह्यशनं पूयते "शृणातेः (क्र्या० प०)" तद्धि शरमयं भवति॥

"ओमासः (४१)"—"इति" एतत् पदम् "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः" सप्तदशेऽध्याये "ओमासश्चर्षणीधृतः"—इत्यत्र॥ ६(६)

-इति निरुक्तवृत्तावेकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
द्वितीयः पादः॥ ६, २॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

"सोमानम् (४२)"—इति, अनवगतम्। "सोतारम्"—इत्यवगमः। "सोमानं स्वरणं ०—० य औशिजः"। मेधातिथेः काण्वस्यार्षम्। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता, "सोमान स्वरणमिति ब्रह्मणस्पत्ययोपतिष्ठेत"—इति ह सूत्रम्। सोमानम्' अनेकेषां "सोमानां" "सोतारम्" अभिषोतारम्, माम्, 'स्वरणं' शब्दयितारम्, सुयशस्विनं 'कृणुहि' कुरु हे 'ब्रह्मणस्पते!' कथं च पुनः "प्रकाशनवन्तं कुरु"? इति,—"कक्षीवन्तं य औशिजः"। लुप्तोपममेतत्। 'यः' 'औशिजः' कक्षीवान्, तमिव। अत्र करोतिसम्बन्धात् "प्रकाशनवन्तम्"—इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण॥ कक्षीवान्' "कक्ष्यावान्" कक्ष्यया तद्वान्। "अपि त्वय मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्" स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिसंयोगात् कक्षीवान्। 'औशिजः' "उशिजः पुत्रः"। "उशिक्" पुनः

"घस्त्रैः" कान्त्यर्थस्य। एवमत्र 'सोमानम्'—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् "सोतारम् सोमानाम्"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते॥

अपि चैवमन्यथा स्यात्,—योऽहं सोमानां सोता, कक्षीवान् औशिजः, तमेवङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते! ॥ १ (१०)॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य१ घं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव। ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने॥ इन्द्रासोमावघस्य शंसितारमघं हन्तेर्निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यमदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय क्रव्यं विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति॥२(११)

"अनवायं (४३)" "किमीदिने (४४)"—इति, एते अनवगते "अनवायम्"—इत्यस्य "अनवयवम्"—इत्यवगमः। "किमीदिने"—इत्यस्य "किमिदङ्किमिदङ्कारी पिशुनः"॥ "इन्द्रासोमा समघशंस०—०मनवायं किमीदिने॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, २)। वसिष्ठस्यार्षम्। हे "इन्द्रासोमौ!" सन्तापनं भवन्तौ

पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा याहि राजेवामा-त्यवानभ्यमनवान् स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्ति-नेति वा तृप्यानु प्रसित्या द्रूणानस्तृप्णीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्यरक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा। यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्नामा क्रिमिर्भवति पापनामा कृमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा। अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा। अतिक्रममाणा दुर्गति-तिगमनानि सर्वाण्यप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते। व्याधिर्वा भयं वा। अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमामयी मतिरात्ममयी। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतदित्यपि निगमो भवति। शुटीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ ३ (१२)॥

"अमवान् (४५)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। "कृणुष्व पाजः ०—० रक्षसस्तपिष्ठैः॥—इति (ऋ० सं० ३, ४, २३, १) वामदेवस्यार्षम्। अग्निचयने पुरुषव्याघारणे विनियुक्ता, "राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्"—इति ह्युक्तम्॥ हे भगवन्नग्ने! 'कृणुष्व' "कुरुष्व" एतदात्मीयं 'पाजः' बलम्, 'प्रसितिं न' "प्रसितिमिव" [illegible] जालमिव वा। 'पृथ्वीं' विस्तीर्णाम्। तत [illegible] विस्तीर्णं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांस्यभिमुखः। कथं च

'अमीवा' रोगभूतः, 'दुर्णामा' "पापनामा 'क्रिमिः" पापप्रदेशे नतः परिणतः उत्पन्नः, 'योनिम्' 'आ' गत्य 'शये' शेते गर्भहिंसिता। 'तम् अग्निः' ब्रह्मणा सह 'निर् अनीनशत्' नाशयतु। 'क्रव्याद' मांसभक्षयितारम्॥ एवमत्र 'अमीवा'—इत्यस्य "क्रिमिः" अभिधेयः, क्रिम्युपहते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः॥

"दुरितम् (४७)"—इति, अनवगतम्। "दुर्गतिगमनम्"—इति अर्थप्रतीतिः। "वैश्वदेवीं सूनृतामारभध्व शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः पावकाः अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा मदेम"। वैश्वदेवीं वाचं 'सूनृतां' सत्याम् 'आरभध्वम्' उपक्रमध्वम् वक्तुम्। तयैवंलक्षणया वाचा 'शुद्धाः' इह अनभिशस्ताः पूताश्चपरलोके भवथ। 'यज्ञियासः' यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः। किञ्च, 'अतिक्रामन्तः' अतिक्रममाणा वयम्। तस्या वाचो माहात्म्येन। 'दुरितानि' दुर्गतिप्रापकाणि कर्माणि, 'विश्वा' विश्वानि। 'शतं हिमाः' शतं हेमन्तानां 'सर्ववीराः' अनवखण्डितपुत्रपौत्राः 'मदेम' हृष्येमेत्यर्थः॥ एवमत्रातिक्रमणसम्बन्धात् "दुरितम्=दुष्कृतम्"—इत्युपपद्यते, तस्य हि अतिक्रमणम् भीष्टमिति॥

"अप्वा (४८)"—इति, अनवगतम्। अपव्ययति'—इत्यवगमः। रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा, तथा हि "चित्तः मपयीन्ते" अपवीयन्ते प्राणैः। "अप्वांसे निशम् (ऋ० सं० ८, ५, २३, ६)"—इति उपरिष्टाच्छेदः॥

"अमतिः (४९)—इति, अनवगतम्। "अमामयी मतिः" अमतिः। एवमपि न प्रतीयत इत्याह,—"आत्ममयी" वा

स हि प्रकाशस्तत्त्व एव नान्यत् प्रकाशान्तरमपेक्ष
इत्युपपत्तिः ॥

"श्रुष्टी (५०)"—इति, अनवगतम्, "पुरन्धिः (५१)"—इ
च। श्रुष्टीत्यस्य 'श्वशनम्'—इत्यवगमः, पुरन्धिरित्यस्यापि पुर
धीः—इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगन्नासत्या
पुरन्धिम्। तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान् यजाग्ने
श्रुष्टी भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्ण-
वाभः सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभूव-
तुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः पुरां च दारयि-
तृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति। इमामू नु कवितमस्य
मायामित्यपि निगमो भवति। रुशदिति वर्णनाम रोच-
तेर्ज्वलतिकर्मणः॥ समिद्धस्य रुशददर्शि पाज इत्य
निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभिसन्ति
देवाः। ताँ अध्वर ०—० पुरन्धिम् ॥"—इति (ऋ० सं० ५,
६, ४)। वसिष्ठस्यार्षम्। वैश्वदेवी। त्रिष्टुप्। 'ते' ये 'विश्वेदेवा
'यज्ञेषु' 'यज्ञियासः' यज्ञसम्पादिनः, 'ऊमाः' अवितारो रक्षितार

पुरन्धिः, स चेन्द्रः। तस्मात् पुरन्धिः इन्द्रः—इत्युपपद्यते। अथव
अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात्,—"पुरां च दारयितृतमः
मेघपुरो ह्यसावेव दारयति। "वरुणः" पुरन्धिशब्देनोच्यते,—
"इत्यपरम्" मतम्। किङ्कारणम्? "तं" हि अन्यत्रापि मन्त्रदृ
"प्रज्ञया" बुद्ध्या "स्तौति"। अथथा,—"इमामू नु कवितमस्य
मायां महीं देवस्य न किरा दधर्ष। एकं यदुद्रा न पृणन्त्येनी
रासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १)।
अत्रेरार्षम्। वारुणी। त्रिष्टुप्। 'इमां' 'मायां' प्रज्ञां 'कवितमस्य'
मेधावितमस्य द्योतमानस्य 'महीं' महतीं मायां 'न किरा दधर्ष'
न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति। कतमां मायाम्? इति,—'एकम्'
एतं सन्त वरुणम् आदित्यम्, 'यत्' एता 'उद्रा' उदकेन रश्मिना
नद्यः 'एनीः' गमनशीलाः सततमुदकमादाय आदित्यमण्डलं
गच्छति। एवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः 'अवनयः' नद्य इव
'समुद्रं' सिञ्चन्त्यः 'न पृणन्ति' न प्रीणयन्ति बुद्ध्या। तेषां
रश्मीनाञ्च मायाम् एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य 'आधर्षयितुम्'
अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् कथमप्ययं न
सम्पूर्यत इति॥ एवमत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च
प्रज्ञानाम, सा यस्य पुर्वी वह्वी, स पुरन्धः। वरुणश्च प्रज्ञया स्तूय
तस्मात् "वरुणः=पुरन्धिः"—इत्युपपद्यते॥

"रुशत् (५२)"—इति, अनवगतम्। "रोचतेर्ज्वलति
कर्मणः"—इति निर्वचनम्। "रोचनम्"—इत्यवगमः। "अयोष्टि
होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात्। समिद्धस्

साकमायाहीति । एवं पितृविशेषणत्वेनैव योऽयमेतदपि पद्द्वयम् ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'सुविदत्र'शब्दः "कल्याणविद्यावी"त्युपपद्यते ॥

"आनुषक् (५६)"—इति, अनवगतम्। "अनुषक्तम्"—इत्यवगमः । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम्। "आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ३, ४२, १)। त्रिशोपस्यार्षम्। बृहतीसहस्तृचाशातिषु विनियुक्ता। 'ये' एव नित्यमग्निम् 'आ' आभिमुख्येनावस्थिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'बर्हिः' 'आनुषक्' "अनुषक्तं" 'स्तृणन्ति' तेषामेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा' समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति, नेतरेषामयज्वनाम्। बर्हिःसम्बन्धात् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—इत्युपपद्यते ॥

"तुर्वणिः (५७)—"—इति, अनवगतम्। "तूर्णवनिः"—इत्यर्थवचनम्। तूर्णं हि यः सम्भजते, स तूर्णवनिता सन् तूर्णवनिरित्युक्तः। "स तुर्वणिर्महाँ अरेणुपौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः। येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्दामनि ॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)। इन्द्रस्य सव्यस्याङ्गिरसस्येयमार्षम्। जगती। ऐन्द्री। वैषुवतेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। स इन्द्रः तुर्वणिः तूर्णवनिता, इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भजते। 'महान्' प्रभावतः। 'अरेणुपौंस्ये' अन्तरिक्षे हि यद्बलं भवति, तत्र न रेणवः सन्ति, तस्मादरेणुपौंस्यमित्युच्यते

त्साम ? इति, –'बृहत्' सद्धि प्रियमिन्द्रस्य । एवमत्र "गिर्वणाः= देवः" उच्यते, शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ॥ ५(१४) ॥

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमका देवगणास्ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि चक्रुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिः । अमाक्तेति वाम्यक्तेति वा यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत् । यादृशेऽधायि तमपस्ययाविदत् । उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः । उस्र इव गोपिताजायि यज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

"असूर्ते सूर्ते (५६)"—इति, एते अनवगते । "असुसमीरिताः" "सुसमीरिते"—इत्यवगमः । "त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूमना । असूर्ते सूर्ते ०—० निमानि ॥" —इति (ऋ० सं० ८, ३, १७, ४) । विश्वकर्मणो भौवनस्यार्षम् । वैश्वकर्मणीभ्यां जुहोतीति ह्य् क्रमग्निप्रणयने, विनियोगः । 'असूर्ताः' असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः, "यो वायुः पवत एष प्राणः"—इति ह्य् क्रम्, तेन समन्तात् ईरि "असुसमीरिताः" वातसमीरिताः इत्यर्थः । के पुनस्ते ? "मा .। देवगणाः" मेघाः, इतरे च मरुदादयः । ते वातेन समीर्य . एष हि तान् वहति । क पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिता

इति,—'सूर्त्ते' "सुसमीरिते" विक्षिप्ते विस्तीर्णे इत्यर्थः। 'रजसि' अन्तरिक्षलोके 'निषत्ते' निषण्णे इत्यर्थः। समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—'ये भूतानि समकृण्वन्' समस्तानि कृतवन्तः 'इमानि'। तेषां किम्? इति,—'त आयजन्ते' इति। "अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्" प्रतिनिर्देशः प्रतिवचनमुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण,—तदेतत् भाष्यकारेण प्रदर्शितमस्मिन् मन्त्रे "त आयजन्त इति अतिक्रान्त प्रतिवचनम्"—इति। त आयजन्त इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्"—त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्यकारेण निर्वचनमुक्तम्। "ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति" ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति। 'आयजन्त' 'द्रविणम्' उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वमुदकम् 'समस्मै' सर्वस्मिन् भूतजाते। एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च। अधुना दृष्टान्तमाह,—'ऋषयः पूर्वे' विश्वसृजः, 'जरितारः न' 'भूमना' भूम्ना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण, तैर्हि सर्वो भूतग्रामः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'असूर्त्ते'-'सूर्त्ते'—इत्येतयोः "असुसमीरिताः"-"सुसमीरिते"—इत्येते शब्दसमार्थौ उपपद्येते॥

"अम्यक् (६०)—इति, अनवगतम्। "अमाक्ता इति वा, अभ्यक्ता इति वा" शब्दसमार्थौ। 'ऋष्टिः' अभिधेया' तां हि संग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मामेषा प्रत्यञ्चिता क्षिप्ता मामेषा

प्रत्यञ्चितेति। अथवा "अभ्यक्तेति वा" अभिगतैव नित्यकालं शत्रून् प्रति भवतीति अभ्यगित्युच्यते। "अभ्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति। अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)। अगस्त्यस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। छन्दोमेषु द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'अभ्यक् सा ते' यदेवंलक्षणा रैवणा शक्तिः आभिमुख्येन मेघमञ्चिता त्वया क्षिप्ता भवत्यस्मनस्तव या स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुसूरसयैव हे इन्द्र! 'अस्मे' अस्मदर्थं 'सनेमि' चिरन्तनम् 'अभ्वं' बहुदकमिह पातयितव्यमिति रवाण्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति। किञ्च, सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे 'शुशुक्वान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे भास्ते। किञ्च, 'आपो न द्वीपम्' यथा ता द्वीप्या आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति, एवमेतानि मेघ्यानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्वाद् वृष्टेः तानि भ्रंशयितुमशक्नुवन्ति द्वीपमिव परिवार्य धारयन्ति॥ एवमत्राञ्चेर्गत्यर्थस्य (मू० प०) 'अभ्यक्'—इत्येतद् वृष्टिमभ्यज्याद्दित्युपपद्यते॥

"याद्दृश्मिन् (६१)"—इति, अनवगतम्। "याद्दृशे"—इत्यवगमः। "स्थापाममस्य वयुनस्य केतुना ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते। याद्दृश्मिन् धायि तमपस्यया विदद् य उ स्वयं वहते सो अरं करत्॥"—इति (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)। अवत्सारस्यैवमार्षम्। जगती। आग्नेयी। "तन्त्रयाय"—इत्येतस्मिन् सूक्ते।

उपहव्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते। 'ज्यायांसं' महत्तरम्। 'अस्य' यतुनस्य' कर्मणि षष्ठ्यौ वा यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य, 'केतुना' कर्मणा प्रज्ञया वा, 'ऋषिस्वरम्' ऋषिभिः स्वर्यते स्तूयते इत्यृषिस्वरः, तमृषिस्वरम्, स्तुवन् 'चरति' प्रचरति। "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु. 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवत् अग्ने! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृश्मिन्' "यादृशे" कामे 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलमतेत्यर्थः। किञ्च, 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति स्तुतिः, 'सः' एव 'अरं करत्' पर्य्याप्तमात्मनोऽभिप्रेतमर्थं करोति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'यादृश्मिन्'—इत्यस्य "यादृशे"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते॥

"जारयायि (६२)"—इति, अनवगतम्। "अजायि"—इत्यवगमः। "सास्माके भिरेतरी न शूषैरग्निष्टवे दम आ जातवेदाः। द्रन्नो वन्वनक्रत्वानार्वोस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः॥"—इति (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)। भरद्वाजस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। "सास्माकेभिः"—इति छान्दसमात्वम्। 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूषैः' सुखैः स्तोत्रैः 'स्तवे' स्तूयते। 'एतरी न' अतिथिरिव। 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे 'आ' आभिमुख्येनावास्थितैः स्तूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधनो वा 'द्रुन्नः' द्रुमान्नः' वन्वनक्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा। 'अनार्वा' अनर्वा, अनाश्रितः कञ्चिदन्यम्। 'उस्रः

रपिता इव' साण्ड इव "गोपिता" गवां पिता 'जारयायि' "अजायि"। यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विहियमाणः अनेकधा जायतेऽग्निः ॥ एयमत्र 'जारजायि' —इत्यस्य "अजायि"—इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५)॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥ आस्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत। अद्रीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। अद्रीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनोदधिष्व चन इत्यन्ननाम पचतिर्नामीभूतः। तं मे दुस्तः प्रति पचताग्र भीष्टामित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यात्रत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति। पुरोला अग्ने पचत इति यथा। शुरुध आपं भवन्ति शुचं संरून्धन्ति। ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यम्पमितो वा। अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति। जज्झतीरापो भवन्ति शब्द कारिण्यः प्रदिवो जज्झतीरिवेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्ख-

लिवो वा। अस्मभ्यमप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति। शाशदानः शाशाद्यमानः। प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

"अप्रिया (६३)"—इति, अनवगतम्। "अप्रगमनेन" अप्रियाः। अप्रमेव अप्रियाः, अनर्थक एवाप्रशब्दे 'या'कार उपबन्ध उपात्तः —"अपि वाप्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत"—इत्युक्तं भाष्यकारेण। "अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत् प्रदिवो दधिध्वे। प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥"—इति (ऋ॰ सं॰ ३, ७, ३, २)। वामदेवस्यार्षम्। आर्भवे त्रिष्टुप्। व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे शस्यते। हे 'ऋभवः!' युष्माकम् 'अयं' 'यज्ञः' 'यम्' अस्माकर्यम्। तमागत्य 'मनुष्वत्' मनुष्यवत्, 'प्रदिवः' प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः, 'आदधिध्वे' धारयध्वे। एतत् 'वः' प्रब्रवीमि। किञ्च, "प्रवोऽच्छा जजुषाणासो अस्थुः" प्रस्थितानि यान्येतानि हवींषि, तानि यूयं "जोषयमाणाः" देवैः सेव्यमाना वा आत्मना 'अप्रिया' 'अभूत' "अभवत"। 'उत वाजाः' अपि च हे वाजाः! यूयमप्येवमेव भवत। एवम् "अप्रगामिनः अप्रसम्पादिनो वा अप्रमेव वा = अप्रिया" तपार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

"वनः (६४)—इति, अन्ननाम" "पचता (६५)"—इति, "पचतिः नामीभूतः"—इति भाष्यकारो ब्रवीति। "मर्दादिन्द्र

प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)। इयमग्नियुतस्य पाग्नियूपस्य वार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'अद्धि' भक्षय। हे 'इन्द्र!' 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि" 'इमा' "इमानि" "हवींषि" 'चनः' अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम् 'दधिष्व' प्रक्षिप जठरे। 'पचता' पक्वानि इमानि हवींषि, अतएव ब्रवीमि दधिष्वेति। 'उत सोमम्' अपि च सोमं दधिष्व। 'प्रयस्वन्तः' अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं 'त्वा' त्वां 'प्रति हर्यामसि' प्रतिहर्य्यामः, कामयामहे। "सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः" —इत्यभिप्रायेण। 'हवींषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचता'—इत्येतद्बहुविषयं बहुवचनमुपपद्यते॥ "पचतिर्नामीभूतः"—इति धातुनिर्देशः॥

अथान्यमुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति,—"तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्"—इति। 'तं' पशुं 'मेदस्तः' यत्तस्य मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन 'प्रत्यग्रभीष्टाम्' इन्द्राग्नी 'पचता' पक्वमित्यर्थः॥ एवमेतदेकवचनं भवति॥

"अपि वा" "मेदसश्च" वपासहयोगिनः "पशोः" एकवचनस्य चाभिप्रायकमेतत्, "सास्यं" सत्यविषयं "द्विवचनं स्यात्"। सन्ति हि छन्दसानि द्विवचनान्यपि। तद्यथा,—"दैव्या होतारा भिषजा"

किं कारणमुच्यते "द्विवचनम्" एतत् "स्यात्"—इति? अतः,—यस्मात् "यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्" एव, न सन्देह·

मेव "तद् भवति,—'पुरोळा अग्ने पचतः'—इति यथा"। "पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः। तं जुषस्व यविष्ठ्य ॥"—इति (ऋ० सं० ३, १, ३१, २)। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति। 'पुरोळाः' पुरोडाशः 'पचतः' पक्व इत्यर्थः। 'तुभ्यं' त्वदर्थम्! भगवन् 'अग्ने!' 'वा'-'घा'—इति अनर्थकौ। न केवलं पक्वः, किन्तर्हि? 'परिष्कृतः' सुसंस्कृत इत्यर्थः। तं 'जुषस्व' सेवस्व हे 'यविष्ठ्य' युवतम! अथवा मिश्रयितम!॥ एवमत्र'परिष्कृतः'—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् 'पचतः'—इत्येकवचनमेव सिध्यति॥

"शुरुधः (६६)"—इति, अनवगतम्। "आपो भवन्ति"—इति अभिधेयवचनम्। "शुचं संरुन्धन्ति"—इति निर्वचनम्। "शुग्रुधः"—इति न्याय्यम्। "ऋतस्य हि शुरुधः॥"—इति ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)। दैवते शेषः॥

"अमिनः (६७)"—इति, अनवगतम्। "अमितमात्रः"—इत्यपरतमः, न यस्य मात्राणां मानमस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते। "अभ्यमितो वा" अनभिदिसितो यः केनचिद्सौ अमिनः। "महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः। अस्मद्र्यग् वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। दशरात्रस्याद्येऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रश्च प्रहोऽनयैव गृह्यते। 'महान्' प्रभावतः, 'नृवत्' मनुष्यवत्, 'आचर्षणिप्राः' आपूरयिता

'चर्षणीनाम्' मनुष्याणां कामैः, यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्ट कामैरवश्यं भृत्यमापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम्। उत द्विबर्हाः' अपि च द्वयोः स्थानयोः मध्यमोत्तमयोः परिवृढः 'अमिनः' च अमितमात्रः, अथवा अनभिहिंसितः केनचित्। केन पुनरमिनः? इति, उच्यते,—'सहोभिः' बलैरित्यर्थः, न हीन्द्रस्य बलमाधा केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वो वा केनचिदिन्द्रः। 'असन्' असदनुग्रहाय असद्दर्शनाय 'वावृधे' वर्द्धते। 'वीर्याय' वीरकर्मणे वर्पार्थम्' 'उरुः' महान् परिमाणतः, 'पृथुश्च' विस्तीर्णो यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो दानायाभिप्रेतानामर्थानां 'सुकृतः' स्तुतिभिः एतैः 'कर्त्तृभिः' ऋत्विग्भिः 'भूत' भूयादित्यर्थः॥ एवमत्र 'अमिन'शब्देन "अमितमात्रः" अनभिहिंसितमात्रो वा— इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥

"जञ्झतीः (६८)"—इति, अनवगतम्। शब्दानुकरणा "आपः"—इति प्रतीयन्ते। "आ रुक्मैरायुधा नर ऋष्वा ऋष्टीर सृक्षतः। अन्वेनाँ अह विद्युतो मरुतो जञ्झतीरिव भानुरर्त्तत्मन दिवः॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, ६, ६)! श्यावाश्वस्यार्षम् मारुती। पङ्क्तिः। 'आ' आभिमुख्येन 'शत्रून्' शातयितव्या मेघान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'रुक्मैः' विहृतानि, एताश्च 'ऋष्टीः' शक्तीः 'असृक्षत' असृजन्त हे 'नरः' मरुतः! किञ्च 'अन्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः 'इव' 'त्मना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकात् 'अर्त्त' अपगच्छन्तु। मेघेभ्यो हन्य मानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि 'अर्त्त' आगच्छन्तु। कथम्? इति,—

नजभर्तीः इव" "शब्दकारिण्यः" इव स्रोतस्याः "आपः" 'भ्रष्य' भूता इत्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दानुकरणात् "आप = जज्झर्तीः" त्युपपद्यते ॥

"अप्रतिष्कुतः (६९)"—इति, अनवगतम्। "अप्रतिष्कृतः, प्रतिस्खलितः वा"—इति शब्दसमार्था। "स नो वृषन्नमुं रुं सत्रादावन्नपावृधि। अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥"—इति (ऋ० ं० १, १, १४, २)। मधुच्छन्दस आर्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। ष्टवामिसूवयोः प्रातः सवनिके आवापे विनियुक्ता ब्राह्मणा-छंसिनः शस्त्रे शस्यते। हे 'वृषन्' इन्द्र! वर्षितः! यः त्वम् अनु-हीना 'नः' अस्माकम्, 'सः' त्व श्रृणु भत्, श्रुरुष्व। 'अमुंचरम्' मुमन्तरिक्षचरणशीलं मेघम्। हे सत्रादावन्' सततदान! 'अपा-धि' अपावृणु, उदकदानार्थमस्मभ्यम्। 'अप्रतिष्कुतः' न हीन्द्रः प्रतिष्कृतः" परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथवा अप्रतिस्खलितः" संग्रामेषु ॥ एवमत्र 'अप्रतिष्कुत' शब्दः "अप्र-तिष्कृत" वाची अथवा "अप्रतिस्खलित" वाची, तथार्था-विरोधः ॥

"शाशदानः (७०)"—इति, अनवगतम्। "शाशायमानः" —इत्यवगमः। "अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वितिग्मेन पभेण पुरोऽभेत्। सं वज्रेणासृजद् वृत्रमिन्द्रः प्रस्वां मतिमति-च्छाशदानः ॥"—इति (ऋ० सं १, ३, २, २)। हिरण्यस्तूपस्या-र्षम्। गोसवविवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते। 'अभि अजिगात्' भ्यगच्छत्। 'अस्य' इन्द्रस्य स्वभूतः, 'तिग्मः' उत्साहवान्

यज्ञः 'शत्रून्' प्रति 'सिध्मः' साधयिता शत्रूणाम्। 'वितिग्मे
तीक्ष्णेन 'वृषभेण' वर्षप्रवर्त्तकेन। 'पुरः' मेघपुरः असुरपुरो
'अभेत्'। किञ्च, समसृजत् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः'। स च मि
मानः 'प्रातिरत् स्वां मति' "न दातव्यमुदकमेषाम्"—इत्येतां म
स्वां 'प्रातिरत्' प्राजह्यादित्यर्थः। 'शाशदानः' पुनः पुनः "शाश
यमानः" इन्द्रेण॥ एवमत्र "शाशदानः = शाशायमानः"—इत्यु
पपद्यते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्चेति॥ ७ (१६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
तृतीयः पादः॥ ६, ३॥

\ ——

चतुर्थः पादः।

सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत् सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं
वा। सृप्रकरस्नमूतये इत्यपि निगमो भवति। करस्नौ
बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम्। बर्हि
सुशिप्रमेतन्वित्यपि निगमो भवति शिप्रे हनू नासिके वा
हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः। विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने
इत्यपि निगमो भवति। धेना दधातेर्वा रमणात्। स
विरूपं विश्विकेऽसु मामेत्यपि निगमो भवति। शिशां

द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च। उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात्। अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवत्युराण उरु कुर्वाणः। दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

"सृप्र (७१)" इति, अनवगतम्। 'सर्पेः'—इत्यवगमः। "सर्पणात्"—इति निर्वचनम्। "इदम् अपि इतरत् सृप्रम्" "एतस्मादेव" स्यात्, यदेतत् "सर्पिर्वा तैलं वा" तदपि हि सर्पति। "सृप्रकरस्नमूतये"—इति (ऋ० सं ६, ३, २, ५)॥ निगमः। वृबदुक्थं हवामहे"--इति व्याख्यातः शेषः॥ "करस्नौ बाहू, कर्मणां प्रस्नातारौ" निर्वक्तविताराविस्यर्थः॥

"सुशिप्रः (७२)"—इति, अनवगतम्। तत् पुनः "एतेन" एव सृप्रशब्देन "व्याख्यातम्" सर्पतेरेवैतदपि, "शिप्रे=हनू, नासिके वा" ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः। "वाजे सुशिप्र गोमति"—इति (ऋ० सं० ६, २, २, ३)। निगमः "चित्रा संक्षित्यम्"—इति व्याख्यातः। नास्मिन् मन्त्रे नासिकयोर्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गमस्तीति, अतः "शिप्रे हनू नासिके वा"—इत्युक्त्वा विशिष्टतल्लिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति,—"विष्यस्व शिप्रे"—इति। "मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने। आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तशन् हव्यानि प्रति नो जुषस्व॥"—इति

(ऋ० सं० १, ७, १३, ४)। कुत्सस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। जगती। दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'मादयस्व' हर्षयस्व 'स्वम्' आत्मानम् हे 'इन्द्र!' 'हरिभिः' अश्वैः, 'ते' तव स्वभूताः, तैः सह। कथं च पुनर्मादयस्व? इति,—'विष्यस्व' विमुञ्चस्व 'शिप्रे' सुप्रे, दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय, एवं मादयस्वात्मानमिति। 'विसृजस्व धेने' आधस्त्ये दंष्ट्रे वा, 'जिह्वोपजिह्विके वा'—इत्येके, तयोर्हि अन्नं धीयते। किञ्च, 'आ त्वा वहन्तु हरयः' हृष्टाः सन्त आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान् प्रति। हे 'सुशिप्र!' 'उशन्' कामयमानः 'हव्यानि' हवींषि एतानि अस्मत्प्रत्तानि। स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः 'प्रतिजुषस्व नः' प्रतिसंसेवस्व नः कामैरित्यभिप्रायः॥ एवमत्र भेदनसम्बन्धात्, हविःसम्प्रदानसम्बन्धाच्च "शिप्रे = हनू नासिके वा"—इत्यु पपद्यते॥

यत्तदुक्तम्,—"शिप्रे इत्यु परिष्टाद् व्याख्यास्याम"—इति, एतद् व्याख्यातम्,—"शिप्रे = हनू नासिके वा"—इति॥

"हनुः, हन्तेः (अदा० प०)" धातोः। "नासिका, नसतेः" "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति हि वक्ष्यति॥

"रंसु (७३)"—इति, अनवगतम्। 'रमणीयेषु'—इत्यवगमः। "रमणात्"—इति निर्वचनम्। "आयन्मे अर्चं धनदः पनन्तोशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम्। स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वान् यो मुहुरा युवाभूत्॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, २४, ५)। सोमाहुतेर्भार्गवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः

शस्यते। 'आ पनन्त' आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत। 'मे' मम सभूतेकर्मणि। 'अम्वं' महान्तम् अग्निम्, 'वनदः' वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं 'वर्णः' वरं वृण्वन्ति असदर्थम्, तेभ्यः 'उशिग्भ्यः' मेधाविभ्यः। तमसौ वरणं प्रार्थनां 'न अमिमीत' न हिनस्ति। किन्तर्हि? यथाप्रार्थितमेव समर्थयतीत्यर्थः। किञ्च, 'सः' अग्निः 'चित्रेण' चायनीयेन भासा युक्तः 'रंसु' रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा 'चिकिते'। किंलक्षणः 'यः' अग्निः? इति,—'जुजुर्वान्' पुनः पुनः जरावान् अपि भूत्वा, 'मुहुरा युवा भूत्', इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुहुर्मुहुः युवेव भवति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते॥

"द्विवर्हाः (७४)"—इति, अनवगतम्। 'द्विपरिवृढः'—इति न्याय्यम्। मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना। "उत द्विवर्हाः"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)। निगमः। "महाँ इन्द्रः"—इति व्याख्यातः शेषः॥

"अक्रः (७५)"—इति, अनवगतम्। 'आक्रमणः,—इति न्याय्यम्। "आक्रमणात्"—इति निर्वचनम्। प्राकारोऽभिधेयः। "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः। उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अग्निः"—इति (ऋ० सं० २, ८, १९, २)। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अक्रो न' अक्र इव, प्राकार इव।

'वह्निः' भर्ता, धारयिता च ? 'समिथे' संग्रामे। कस्य ? 'महीनां' महतीनां शत्रुसेनानाम्। एवंलक्षणो योऽग्निः। किञ्च, 'दृशे यः' दृश्यते यः। 'सूतवे' सोमाभिषवकर्त्रे यजमानाय नित्यकालमेव। 'भ्राजतीकः' प्रसिद्धभाः' प्रसिद्धदीप्तिः' नित्योज्वलित इत्यर्थः। किञ्च, सर्वस्य लोकस्य 'जनिता' जनयिता। 'उस्रिया उज्जजान' उस्रिया आहुतिः आत्मनि प्रक्षिताः सतीः देवतातृप्तिसमर्थन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति। अथवा गाव एव योस्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं गच्छन् जनयति। यश्च 'अपां गर्भः' यश्च 'नृतमः' मनुष्यतमः' यश्च 'यह्वः' महान्, 'अग्निः' स इदं नामास्माकं करोत्विति॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अकः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते, असौ हि आक्रम्यते जनैः॥

"उराणः (७६)"—इति, अनवगतम्। "उरु कुर्वाणः"—इत्यवगमः। "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी सञ्चिकित्वान्। दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि॥"—इति (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'वेः' त्वं जानीषे। किम्? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि। किञ्च, 'उभे अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदसी' रोदस्योः 'विद्वान्' असि विजानिषे। किञ्च, समस्तमप्येतज्जगत् 'चिकित्वान्' असि, न ते विज्ञानप्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति, विजानीषे सर्वाणि देवतास्थानानि।

'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम्। यतो-ऽस्मास्मिस्त्वमेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे, स त्वम् 'उराणः' अल्पमपि हुतं हविः देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्वाणः। 'विदुष्टरः' विद्वत्तरः, मनुष्यहातुः सकाशात्। 'दिव आरोधनानि' आरोढव्यानि देवतास्थानानि प्रति वह एतानि हवींषीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'उराणः' —इत्यस्य "उरु कुर्वाणः"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्। वृषा सिन्धूनां वृषभ स्तियानामित्यपि निगमो भवति। स्तिपा स्तिया-पालन उपस्थितान् पालयतीति वा। स नं स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति॥ जबारु जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा। अग्रं रूप आरुपितं जबारित्यपि निगमो भवति। जरूथं गरूथं गृणातेः जरूथं हन्यक्षिरायै पुरन्धिमित्यपि निगमो भवति। कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति। स्कन्धंसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः। स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्ययमपीतरस्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं काये-ऽहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः ॥२ (१७)॥

"स्तियाः (७७)"—इति, अनवगतम्। 'स्त्यायजाः' इति न्याय्यम्। "आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "स्त्यायनात्" संहननात् इत्यर्थः, आप एव हि पार्थिवानामवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति, अथवा हिमप्रभावेण च ता आत्मनैव संहता भवन्ति। "वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम्। वृष्णे त इन्दुर्वृषभः पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, २०, १)। शंयोर्बार्हस्पत्यस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। हे इन्द्र! 'वृषा असि' वर्षितासि 'दिवः' 'पृथिव्याः' च वर्षिता। 'सिन्धूनां' स्यन्दमानाम् अपाञ्च वर्षिता। 'स्तियानां' संहन्त्रीणाम् अपाम्, अथवा संहतानामात्मनैव हिमप्रभावेण। यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः। तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय'वृष्णे' वर्षित्रे 'ते' तुभ्यम्। एषः 'इन्दुः' सोमः, हे 'वृषभ' वर्षितः! 'पीपाय' पुनः पुनः आप्यायते, अथवा पानाय संस्कृतः, 'स्वादू रसः' स्वादुरससंयुक्तः, मधुपेयः' मधुरपेयः, 'वराय' तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः॥ एवमत्र 'स्तिया'शब्देन 'संहन्त्र्यः, संहता वा आपः' उच्यन्ते, शब्दसारूप्यात् "स्त्यै शब्दसङ्घातयोः (धा० पा०)"—इत्यस्य॥

"स्तिपाः (७८)"—इति, अनवगतम्। "स्तियापालनः"—इत्यवगमः। 'कूपः' अभिधेयः, स हि "उपस्थितान्" पातृन् "पालयति"। "यं त्वा पूर्वमीळितो वध्र्यश्वः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व। स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे॥"—इति (ऋ० सं० ८, २, ११, ४)। वाध्र्यश्वस्य सुमित्र-

आरुपितम्' 'रिपः'—इति विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः,'आरुपितम्' आरोपितं देवैः, 'जबारु' मण्डलं यस्य। तं त्वमभ्यश्याः। इह वा आदित्य आसीत्, तमाभ्यां परिगृह्योपरिष्टात् नासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते॥ एवमत्र "जबारु=आदित्यमण्डलम्" उच्यते, तद्धि जवमानं गच्छन् नभसो मध्यमारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः, जवमानमेव हि तत्र तत्रोदेति। "जरमाणरोहि" वा स्यात्, तद्धि जरमाणं सर्वभूतानि रोहति। "गरमाणरोहि वा तद्धि गरमाणं रसानारोहति॥

"जरूथम् (८०)"—इति, अनवगतम्। "गरूथम्"—इत्यवगमः। "गृणातेः (क्रया० प०)"—इति धातुनिर्देशः। "त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन् यक्षि राये पुरन्धिम्। पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥"—इति (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)। वसिष्ठस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन् 'अग्ने!' 'वसिष्ठः' 'त्वां' 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरूथं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति, "हन्ति, मेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। 'यक्षि' यजति। 'राये' धनप्राप्त्यर्थम्। 'पुरन्धिम्' बहुकर्मतमं धनसम्बन्धाद्वा बहुदातृतममिति स्यात्। यस्त्वं वसिष्ठेन एवमिज्यसे, तं त्वां वयमपि यजाम एव। सत्यं 'पुरुणीथा' बहुस्तुत! 'जातवेदः' अस्माभिरिज्यमानः 'जरस्व' जुपस्वैतद्धविः अस्मत्प्रत्तम्। किञ्च 'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत। एकस्यैव पूजनार्थं बहुवचनम्। 'स्वस्तिभिः' स्वस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः'। 'सदा'

नित्यमेवेत्यर्थः। एवमत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्था-विरोधाच्च "जरूथम्=स्तोत्रम्" उपपद्यते ॥

"कुलिशम् (८१)"—इति, अनवगतम्। "वज्रनाम"—इत्य-भिधेयवचनम्। "कूलशातनः" इति शब्दसमाधिः। "अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन। स्कन्धांसीव०—० पृथिव्याः॥"—इति (ऋ० स० १, २, ३६, ५)। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते। 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा इन्द्रः 'वृत्रं' मेघम्। 'वृत्रतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो वा वृत्रतरो यः तमपि हन्ति। कथं पुन-र्हन्ति? इति,—'व्यंसम्' विच्छिन्नसन्धिबन्धनं कृत्वा। केन पुनर्हन्ति? इति,—'वज्रेण महता' प्रहारेण। किञ्च, स्कन्धांसि इव' वृक्षशाखा इव, कुलिशेन' "कूलशातनेन वज्रेण" 'विवृक्णा' विवृक्णानि। स एवम् 'अहिः' अगमनो मेघः, छिद्यमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' "उपपर्चनः" सम्पर्कस्य कर्त्ता भूयोदकभावेन, अस्यामेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शयते' अगमयत्। अवस्थानमात्रमेव स्तोत्रोऽभिमतः॥ एवमत्र वधसम्बन्धात् "कुलिशः=वज्रः"—इत्युपपद्यते॥

"तुञ्जे (८२)"—इति, अनवगतम्। "तुञ्जनेः" दानार्थस्येति निर्वचनम्। 'तुञ्जनम्'—इति स्यात्॥ २ (१७)॥

तुञ्जे॑तुञ्जे॒ य उत्त॑रे॒ स्तोमा॒ इन्द्र॑स्य व॒ज्रिणः॑। न विन्धे अस्य सुष्टुतिम्॥ दाने दाने य उत्तरे स्तोमा

इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्वर्हणा परिवर्हणा। बृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

"तुञ्जे तुञ्जे०—०सुष्टुतिम्"—इति (ऋ० सं० १, १, १४, २)। मधुच्छन्दस आर्षम्। ऐन्द्री। गायत्री। प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता। 'तुञ्जे तुञ्जे' "दाने दाने" 'ये' 'उत्तरे' उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया 'स्तोमाः' 'इन्द्रस्य वज्रिणः' चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति। किं तेषाम्? 'न 'विन्धे' न 'अस्य' सर्वैरपि "तैर्विन्दामि" "सुष्टुतिं समाप्तिं स्तुतेः" इत्यर्थः। यावत्य एव स्तुतय उपादीयन्ते' ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र स्तोमसम्बन्धात् 'तुञ्ज' शब्दो दानपर्य्यायवचनः' तुञ्जनेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ॥

"वर्हणा (८३)"—इति अनवगतम्। "परिवर्हणा"—इत्युपसर्गाध्याहारेणार्थप्रतीतिः। परिवर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा। "अर्चा दिवे बृहते शूष्यं १ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः। बृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, १७, २)। सव्यस्याङ्गिरसस्यार्षम्। जगती। ऐन्द्री। चतुर्थे पादे 'रथः' हि, सः"—इति पदानि। हे स्तोतः! 'अर्च' प्रोच्चारय इन्द्राय 'दिवे' द्योतनपते 'बृहते' च महते, 'शूष्यं' धनसंयुतं बलकृतिसंयुतं वा

यदः। किलक्षणायेन्द्राय अर्च ? इति,—'स्वक्षत्रं यस्य' स्वमेव क्षत्रं धनं बलं वा यस्यः, न कदाचिदपि यः परकीयमाकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः। किञ्च, यस्य 'धृषतः' धर्षयतः' शत्रून् 'धृषत्' एव धृष्ट 'मनः' भवति, तदर्यमर्चेति। किञ्च, येनेन्द्रेण 'बृहच्छ्रवाः' बृहद्घोषः' 'असुरः' मेघो वा। 'बर्हणा' परिवृढया परिवृढेन यत्नेन परिहिंसया वा 'पुरः' अर्वाक् 'हरिभ्यां' प्राप्तेनैव तावदश्वौ हरी रथे युक्तौ तमसुरं प्राप्नुतः। अथेन्द्रेण शीघ्रास्त्रत्वाद् दूरपातित्वाच्च 'वृषभः' वर्षिता 'कृतः'। अथच तावत् 'रथोहि सः' रंहणो हि शीघ्रः स मेघः। तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तैः प्रहारैर्जर्जरीकृत्य वर्षिता कृतो मेघः, तमभ्यर्च॥ एवमत्र शब्दमात्यादसुरसम्बन्धाच्च "बर्हणा=परिबर्हणा"—इत्युपपद्यते॥ ३ (१८)॥

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह। अपाप शक्रस्ततनुष्टिं मूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः॥ घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति भवति ह द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रस्ततनिषुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुमयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारं मघवा यः कवासखो

यस्य कपूयाः सखायः। न्याविध्यदिलीबिशस्य दृढा विभृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः। निरविध्यदिलाविलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः॥ ४ (१६)॥

"ततनुष्टिः (८४)"—इति, अनवगतम्। "तितनिषुः"—अयं स्यात्। "यो अस्मै घ्रंस०—०कवासख."—इति (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)। प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्षम्। ऐन्द्री। जगती। 'यः' 'अस्मै' इन्द्राय 'घ्रंसे' "अहनि" 'उत वा' "अपि वा" 'यः' ऊधनि "रात्रौ" 'सोमं' 'सुनोति' अभिषुणोति' नित्यकालमेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः। तस्य किम्? इति,-स एव निश्चयेन 'द्युमान्' "द्योतनवान्" 'भवति'। अथ पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वैश्च पूर्वतनैश्च "धर्मसन्तानात्" अनुष्ठितान्, "अपेतम्" तमलं कर्मभिरित्येवंवादिनम् "अलङ्करिष्णुम्" "अयज्वानम्" अयजनशीलम्, आत्ममण्डनपरं वा, विषयापभोगपरतया स्ववित्तं "तितनिषुम्" अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि तनितुमिच्छति, तम्, अश्रद्दधानम् धर्मे। 'शक्रः' शक्रः इन्द्रः, "अप ऊहति—अप ऊहति"—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास आदरार्थं इतः, पुनः पुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः। 'तनूशुभ्रम्' "शरीरशोभयितारम्" ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम्। यश्च अन्योऽपि 'कवासखः' कपूयसखो भवति, तमप्यपोहति। 'मघवा' धनवामी इन्द्रः, अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः॥ केचित्तु 'कवा-

संस' शब्दं 'तनूशुभ्रं' विशेषणमेव वर्णयन्ति ॥ इतरो विषय-प्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्तु साधुसम्पर्कादत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ॥ एवमत्र 'ततनुष्टि' शब्देन 'विषयोपभोगप्रधानः' उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ॥

"ध्रंसः—इति अहर्नाम" "प्रसन्तेऽस्मिन् रसाः" सूर्येण। "गोः 'ऊधः' उद्धततरम्"—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उद्धततरं "भवति" "उपोनद्धम्—इति वा" तद्धि विज्ञायते केनचिदुपश्लिष्य गोरुदरे नद्धमिति। "स्नेहा-नुप्रदानसामान्यात् रात्रिरप्यूध उच्यते" सापि ह्यवश्यायानो-षधिवनस्पतिस्नेहकान् दधाति ॥

"इलीबिशस्य (८५)"—इति, एतदेकपदमनवगतम्। "इला-बिलशयस्य"—इत्यवगमः। 'मेघः' अभिधेयः, स हि इलाहेतो-रुदकस्य आत्मीयानी निर्गमनबिलानि संरुध्य शेते, तस्यैव वा बिलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलीबिश। "न्याविध्य०—० मिन्द्रः। यावत्तरो मघवन् यावदोजो वज्रेण शत्रु मवधीः पृतन्युम्॥"—इति (ऋ० सं० १, ३, ३, २)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। गोसवविवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते। 'न्यावि-ध्यत्' "निरविध्यत्" निरताडयत्, इलीबिशस्य' "इलाबिल-शयस्य" मेघस्य 'दृढा' "दृढानि" दुर्भेद्यानि उदकसंरोधक्षमाणि स्थानानि। न च केवलमेतावदेव, किन्तर्हि ? 'विशृङ्गिणम् अभि-नत्' शृङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विशृङ्गिः, 'शुष्णं' बलवन्तं

मेघम्, 'इन्द्रः' एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः। प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्द्धर्चः। हे 'मघवन्! 'यावत्तरः' यावद्बलमेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेनं जहि। 'यावत्' च तव व्यथनसमर्थम् 'ओजः' बलमस्ति, या ते शक्तिः, तयैनं 'वज्रेण' 'शत्रुं' शातयितव्यम् 'अवधीः' जहीत्यर्थः। 'पृतन्युम्' पृतनामिच्छन्तम्॥ एवमत्र "इलीविशः =मेघः" शब्दसारुप्यादर्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१६) ॥

अस्मा इदु प्रभरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै॥ अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय भूमिर्भ्राम्यतेः। भूमिरस्यूपिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति। विष्पितो विप्राप्तः। पारन्नो अस्य विष्पतस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

"कियेधाः (८६)"—इति, अनवगतम्। "कियद्धाः" "क्रममाणधा वा"—इत्यवगमः। कियदप्युदकमपरिमाणं धारयतीति कियद्धा मेघः। क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव॥ "अस्मा इदु प्रभरा •—• चरध्यै"—इति (ऋ० सं० १, ४, २१, २)। नोधा नाम गौतमः, तस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। आहीनिकेष्वहःसु अहीनसूक्ते विनि-

युक्त। हे इन्द्र! एव वृत्रः, 'कियेधाः' "कियद्धाः" कियदप्युदकमपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति। 'अस्मै' त्वं 'तूतुजानः' "त्वरमाणः" 'वज्र' 'प्रभर'। 'ईशानः' ईश्वरो यस्मात् त्वमस्माकं तस्मादेवमुच्यते। किञ्च, प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहारसमूढस्यास्य मेघस्य 'गोर्न पर्व' गोरिव पर्वाणि 'विरद' विदारय, यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वाणि 'विरदेत्' विच्छिन्द्यात्। एवं त्वमप्येतं मेघमवयवशः 'विरद' विच्छिन्धि। कथञ्च पुनर्विरद? इति,—'तिरश्चा' वज्रेण तिर्यग्गामिना। केन पुनरर्थेन विरद? इति—'इष्यन् अर्णांसि' उदकानीच्छन्। 'चरध्यै' "चरणाय" 'अपाम्' प्रजाभ्यो दातुम्। एवमसाद्‌ द्विशकलीकृतादापो निश्चरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद॥ एवमत्र "कियेधाः=मेघः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"कियेधाः=इन्द्रः"—इत्येवमेके मन्यन्ते, स हि यदपि न ज्ञायते कियत्परिमाणमेतद्‌ बलमिति, तदपि धारयति, क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः। एवं सति इयं योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्रमिति॥

"भृमिः (८१)—इति, अनवगतम्। 'भ्रमणम्' - इत्यवगमः। "भ्रामयतेः"—इति निर्वचनम्। 'अग्निः'—अभिधेयः॥ "इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्। आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम्॥"—इति (ऋ० सं० १, २, ३५, १)। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'इमां शरणिं' मरणलक्षणां हिंसाम्,

इमां संसृतिं वा 'मीमृषः नः' मार्जयस्व नाशयस्व नः॥ कतमां संसृतिम्? 'इमम् अध्वानम्' 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्, अमुष्माल्लोकादिमं लोकम्। अस्मात्तु एतां संसारहिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जवं जर्जरीभवन्तमस्माकं मार्जय त्वम्। कस्मात् पुनरेवमुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः' त्वमस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना। 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम्। 'प्रमतिः' च प्रकृष्टमतिः। 'भृमिः' च, त्वमेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण, त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च। 'ऋषिकृत्' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीनमेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम्। सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृहाणास्मान्, मोचयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः। देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयाणेनेति॥ एवमत्र "भृमिः=अग्निः" अर्थाविरोधात् विशेष्यते॥

"विष्पितः (८८)"—इति, अनवगम्। "विप्राप्तः"—इत्यवगमः। विस्तीर्णं इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः। "इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति। प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्॥"—इति (ऋ० सं० ५, ५, २, १)। "यदद्य सूर्य्य ब्रवोऽनागाः"—इत्यस्मिन् सूक्ते, अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिज्ञे शौनकः,—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति। 'इमे'—इति बहुत्वेन मित्रावरुणयोः पूजार्थं बहुवचनम्। अर्यमा वा तृतीयः स्यात्, यथापि हि अस्मिन् सूक्ते श्रूयते। शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति

परीक्ष्य:। 'इमे' मित्रावरुणार्य्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आद्रवन्तः 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थ। 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति'। यत एवमतस्तानहं ब्रवीमि,—'प्रव्राजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, यदि 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्, इतः 'अस्य' 'विष्पितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं पर्षन्' पारं यन्त्वित्यर्थः॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "विष्पितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते॥ ५ (२०)॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुत्रार्ं पुरुत्मना। त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नाभानो अस्मयुः॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान् कामयमानो रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्यृञ्जतिः प्रसाधनकर्मा आ व ऋञ्जसे ऊर्जां व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवति ऋजुरित्यप्यस्य भवति। ऋजुनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति। प्रतद्वसू प्राप्तवसू। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति॥ ६ (२१)॥

"तुरीपम् (८६)"—इति, अनवगतम्। "तूर्णापि"—इत घगमः। 'उदकम्'—अभिप्रेयम, तद्धि तूर्णमाप्नोति। "तन्नस्तुरीपु ०—० नाभानो अस्मयुः॥"—इति (ऋ० सं० २, २, ११, ४)। दीर्घतमस आर्षम्। त्वाष्ट्री। अनुष्टुप्। आप्री सूक्ते 'तत् नः तुरीपम्' तदस्माकं तुरीपमुदकम्' 'अद्भुतं' च "महत् इत्यर्थः। "अद्भुतः, बर्हिष्ठः"—इति महन्नामसु पठितम् 'पुरुवारं' च बहुदेशान्तरमावृणोत्युदकम्' पुरुत्मना बह्वात्मना यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् 'नः' अस्माकं 'नाभा' नाभौ मध्ये 'त्वष्टा' 'विष्यतु' विमुञ्चतु घर्षभावेन। 'अस्मयु' अस्मान् अनुगृह्णातुं "कामयमानः" 'राये पोषाय' "धनस्य पोषाय" इत्यर्थः, वर्षे हि सति पशवः पुष्यन्ति। अथवा 'नाभानः'—इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्, 'नाभानः' न अदीप्यमानः, किन्तर्हि ? दीप्यमान ... विष्यतु॥ एवमत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति विष्यतित्यनेन सम्बन्धात्, "तुरीपम्= उदकम्"—इत्युपपद्यते॥

"रास्पिनः (९०)"—इति, अनवगतम्। 'रापी'—इति स्यात्, 'रासी'—इति वा, "रपतेः वा" शब्दार्थस्य, "रसतेः वा शब्दार्थस्यैव। रपणशीलो वा रसनशीलो यः, सः 'रास्पी'। "... त त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै। प्र ... नपातमपां कृणुध्वं प्रमातरा रास्पिनस्यायोः॥"—इति (ऋ० सं २, १, १, ४)। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवे सूक्ते 'उत त्यौ' अपि तौ, अश्विनौ। 'मे' मम 'यशसा' हविर्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनायै' उपसः काले प्राप्त 'व्यन्ता पान्ता'

र्धताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम्। यतो ब्रवीमि,—हे 'औशिजः' मेधाविनः! ऋत्विजः! 'हुवध्यै' आह्वयध्वं तावश्विनौ। किञ्च, 'प्र' ब्रवीमि 'वः'—'कृणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन् कर्मणि भागिनम्। किञ्च, 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनिर्मात्र्यौ कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति एतच्च वो ब्रवीमि। कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम्? इति,—'रास्पिनस्य आयोः' रपणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम्, अथवा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम्। "आयवः"—इति मनुष्यनाम॥ एवमत्र 'रास्पिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"ऋञ्जतिः(११)" "प्रसाधनकर्मा"। "भात्रृजीकः"—इत्यनेन गतार्थतामस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते॥

केचित्त्वत्र एतं शेषमधीयते। "दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम्। यजिष्ठमृञ्जसे गिरा॥"—इति (ऋ० सं० ३, ५, ८, १)। वामदेवस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः। हे यजमान! त्वं 'दूतम्' विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'हव्यवाहम्' हविषां वोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्, 'ऋञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः॥ एवमत्र "ऋञ्जतिः' प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात्॥

"ऋजुः(१२)"—"इत्यपि" "अस्य" एव ऋञ्जतेः "भवति"। "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान्। अर्य्यमा देवैः

सजोषाः ॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, १७, १)। गोतमस्यार्षम्। वैश्वदेवसूक्ते। गायत्री। गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुणः' 'नः' अस्मान् इतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु'। 'मित्रः' च 'विद्वान्' नयतु। 'अर्यमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु॥ एवमत्र 'ऋजु'-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते॥

"प्रतद्वसु (१३)"—इति, अनवगतम्। "प्रागवसु"—इत्यवगमः। 'अर्थो' अभिप्रेतो। "इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभिस्वर॥"—इति (ऋ० सं० ६, १, १२, २)। नारदस्येयमार्षम्। उष्णिक्। महाव्रते मौष्णिही तृचाशीतिः, तस्यां शस्यते। हे 'इन्द्र!' 'इह' कर्मणि 'त्या' ट तावश्वौ 'प्रतद्वसू' "प्रागवसू" प्रातधनौ, तयोर्हि भक्तोर्यं धान धनम्, स हि ताभ्यां वशं भाणः प्रातः। 'सधमाद्या' सहमद 'युजानः' युक्त्वा रथे, ततः 'सोमपीतये' सोमपानार्थम् 'अभिस्व अस्मान् प्रत्यागच्छ॥ एवमत्र "हरी"-इत्येतेन सामर्थ्या "प्रतद्वसू = प्रागवसू" अर्थौ — इत्युपपद्यते॥ ६ (२१)॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम्। ऋतस्य योगे विष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतना स्मभ्यमापः॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकटे

इति वा शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् । ददिन्द्र वहु वननीयम् । एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयमित्यर्थः । उप प्रागात्सुमन्मेधायि मन्म । उपप्रैतु मां स्वयं यन्मेमनोऽध्यायि यज्ञ नेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एषणेषु ॥ ७ ॥

"हिनोत (१४)" - इति, अनवगतम् । "प्रहिणुत"—इत्यवगमः "हिनोता नो०—०भूतनास्मभ्य मापः ॥"—इति (ऋ० सं० सं ७, ७, २६, १) । कवषस्येयमार्षम् । अपोनप्त्रीयास्त्वृक्षु शस्यते । "हे ऋत्विजः! 'हिनोत' "प्रहिणुत" प्रगमयत, प्रोत्सर्जयत । एतम् 'अध्वरं' यज्ञम् 'देवयज्या' देवयज्यायै" देवयजनार्थम् । किञ्च, प्रहिणुत 'ब्रह्म' स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रदृष्टक्रमेण । 'सनये' लब्धये 'नः' अस्माकं धनानाम् । किञ्च, 'ऋतस्य' "यज्ञस्य" 'योगे' संयोगे यदेतत् 'ऊधः' इव सोमपूर्णम् अधिषवणचर्म वर्तते, अथवा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः, तद्धि तत्र युज्यते, तेनाधिषवणचर्मपः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो भाष्यकारो ब्रवीति,—"यान्ने शकटे—इति वा" यदेतद् यज्ञशकट-

स्याधस्तादुपरि चाधिषवणचर्म, एतत् 'विष्यध्वम्' विमुञ्चध्वं महच्चमस स्थाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनं अधिषवणचर्मोधसः, तद्धि सोमउत्सिच्यमाने श्लथीभवति यथेतरद्गोरूधो दुह्यमानायां गवि। एवमृत्विज उक्त्वा अधुना एव सोमसम्मिश्रा अपो ब्रवीति,—यूयमपि हे 'आपः!' एभि ऋत्विग्भिः उत्सिच्यमानाः 'श्रुष्टीवरीः' "सुखवत्यः" 'भूतन' "भवत" 'अस्मभ्यम्'॥ एवमत्र 'प्र'शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'ब्देशोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते॥"

"प्रहिणुत"—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित्।

"शकटम्" "शकृदितं भवति"। यदा अनड्वान् युक्तः शकृत् मुञ्चति, तेनेतमिति। "शनकैस्तकतीति वा" तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति "शब्देन तकतीति वा" तद्धिशब्देन गच्छति॥

"चोष्कूयमाणः (६५)" "चोष्कूयते (६६)"—इति, एते अनवगते। धातुरेवायमप्रतीतः। एते सुबन्ततिङन्ते, तदनयोः पूर्वं 'सुबन्तम्' उत्तरं तिङन्तम्। दानार्थे वर्त्तमानस्य "चोष्कूयमाण इन्द्रभूरि वामम्"—इति (ऋ० सं० १, ३, १, ३)। निगममुक्त्वा "ददिन्द्र"—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः॥ व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य "चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्" —इति (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)। निगममुक्त्वा 'चोष्कूयते' —इत्यस्य शब्दस्य "व्युदस्यति"—इति निर्वचनमाह भाष्य... ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयतिशब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः॥

"चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इत्यस्य शेषः,—"नि सर्व-सेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि। चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध॥"—इति (ऋ० सं० १, ३, १, ३)। हिरण्यस्तूप ऋषिः। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। वह्निरूपनिर्दिष्टार्थमनन्ये ग्रन्थे। 'सर्वसेन' सकलसेनः 'इषुधीन्' तूणान्, पृष्ठे सज्य, 'असक्त' समबध्नात् इन्द्रः। एवं तूणान् सज्ज कृत्वा, संग्रामाङ्गणेऽवस्थाय भूत्वा "समर्यो गा अजति" इत्युक्तिरेवास्ति, निरुक्त 'सम् अजति' समन्तात् हिनस्ति 'गाः' शत्रूः, 'समर्यः' ईश्वरः इन्द्रः। कामं समजति " यस्य वष्टि। यस्य गावो देहि कृत्स्नितो वा देयं कामयते, दोग्धुम्, तस्यैव हिनस्ति, परं प्रयतं तत् इत्यर्थः। एवं स्तूयमानः स इन्द्रः सम्यगभिमुखः, ततः प्रत्यक्षेण उच्यतेऽर्धर्चः। हे इन्द्र! चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् अस्मभ्यं 'भूरि' "बहु" 'वामं' "वननीयं" धनादिरूपकरम्, शृणु यत् कुरुष्व। 'मा पणिः भूः' मा वणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः। किन्तर्हि? प्रभूतोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बहूदकदाता भव॥ एवमत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्ये-वमर्थं उपपद्यते॥

एवमत्र दानार्थः 'चोष्कूयति' "पुष्यमानद्विलुमयस्य"—इत्यत्र ध्युदसनार्थः। अस्य शेषः,—"शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः। एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥"—इति (ऋ० सं० ४, ७, २२,

१)। गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'दमायन्'—इत्येकं पदम्। 'शृण्वे वीरः' अश्रौषमहं वीरमिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूर्णवज्रम्। आदरार्थो द्विरभ्यासः आदरं चार्थभूयस्त्वम्, "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति। अथवा 'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूर्णवज्रम्। 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम्। कथं पुनरश्रौषम्? इति,—'अन्यमन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्ट्या 'अमुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'—इत्येवं पुनः पुनः नयमानः। किंपुनर्लक्षणं वीरमश्रौषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः" सोमाभिषवमकुर्वाणान् अयज्वन इत्यर्थः। अत एवं वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्यादधाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः। क्व पुनरादधाति? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते। ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य, ये न सुन्वन्ति, ते द्वेष्याः, इत्यभिप्रायः। 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरः "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च। किञ्च, 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति॥ एवमत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदसनार्थः"—इति उपपद्यते॥

"सुमत् (१७)"—इति, अनवगतम्। "स्वयम्"—इत्यवगमः। "उपप्रागात् सुमन्मे ऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः। अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम्॥"—

इति (ऋ० सं० २, ३, ८, २)। दीर्घतमस आर्षम्। त्रिष्टुप्। अश्वदेवताका। अश्वमेधेऽश्वतोमीयेन षोडशाहुतयो हूयन्ते, तत्रैवं विनियुक्ता। 'उपप्रागात्' "उपप्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु। 'सुमत्' "स्वयम्" एव। 'मत्' मदनेन "मद्र्न" प्राप्नुयाम् "इति"। 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" अनेकविधान् सङ्कल्प-विकल्पान् चकार, तत्तदहमेव, अह मनसा ध्यातवानित्यर्थः। किम्पुनस्तत्? 'मन्म' मननीयमर्थजातम्। किञ्च, अयमपि 'वीतपृष्ठः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु। 'देवानाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चकृम' कृतवन्तः। 'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम्। तमेतमुपगच्छन्तम् 'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः॥ एवमत्र शब्दसारूप्या-दर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विपरिणाम-उपपद्यते॥

"आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः"—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थमाह, मन्त्रार्थ निर्वचता प्रकरणमप्युपेक्षितव्यमिति, एतदेनेन प्रदर्शितं भवति॥

"दिविष्टिषु (१८)"—इति, अनवगतम्। "दिव एषणेषु" —इत्यवगमः। याभिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता दिवि-ष्टयः॥ ७॥

स्पूर्रं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु। स्पूरः समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरस्तु स्थवीयांसमुपसर्गो

लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुलगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः कूरमित्यप्यस्य भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पदः ॥ ६, ४ ॥

"स्थूरं०—०दिविष्टिषु। राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशे ष्वमन्महि ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)। मेधातिथेरार्षम्। बृहती। दानमनया प्रशस्यते। 'स्थूरं' स्थूलंमहत्, 'राधः' धनम्, 'शताश्वं' बह्वश्वसंयुक्तम्। 'कुरुङ्गस्य' 'राज्ञः' 'त्वेषस्य' महतः, 'सुभगस्य' शोभनस्य 'दिविष्टिषु' क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि 'तुर्वशेषु' मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च, एतदेव स्थूलमित्येवं वयम् 'अमन्महि' मन्यामह इत्यर्थः॥ एवमत्र 'दिविष्टि' शब्देन 'क्रिया' उच्यते, ताभिर्हि द्युलोकमिष्यते गन्तुम्॥

"स्थूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति" समस्ता हि तत्र मात्रा आश्रिता भवन्ति। स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—"स्यर्धीयांसमनु" यो वर्त्तते, सः "अणुः"—इत्युच्यते। अपित्वयम् "उपसर्गः" "लुप्तनामकरणः" येन प्रत्ययेन न्याय्यमेतन्नाम स्यात्, सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः। कथं लुप्तः? इति,—

"यथा सम्प्रति"—इति। अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः, साम्प्रतम्—इति हि न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येवमपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः, एवमिहाप्यनुशब्दे। कुरुङ्गो नाम राजा बभूव"। "कुरुगमनाद्वा" कुरुङ्गः, स हि कुरून् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा। "कुलगमनाद्वा" शत्रुकुलानि हि स नित्यमेव याति विजेतुम्। "कुरुः कृन्ततेः" स हि शत्रून् कृन्तति। "क्रूरम्"—"इति" एतत् "अपि" "अस्य" एव कृन्ततेः "भवति"। "कुलं कुष्णातेः (क्र्या० प०)" तद्धि "विकुषितम्" इव "भवति" वेस्तीर्णत्वात् ॥

"दूतः (६६)"—इति, अनवगतम्। "जूतः"—इति न्याय्यम्। "जवतेर्वा द्रवतेर्वा"—इति व्याख्यातम् ॥

"जिन्वतिः (१००)" "प्रीतिकर्मा"—इति अर्थवचनम्, अप्रतीतार्थत्वात्। "समानमेतत्"—इत्यत्र उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामो द्वादशेऽध्याये ॥ (८.२३) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्य मितो वा। महान् अमत्रो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति। स्तवे वज्यृची पमः। स्तूयते वज्यृचा समोऽनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिमद्विपमम्। अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृतोऽन्यस्मिन्। अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्द्धया नव्यमर्कैः। अनर्वमन्यस्मिन् वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं वर्द्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः। असाम्योजो बिभृथा सुदानवः। असुसमाप्तं बलं बिभृत कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

"अमत्रः (१०१)"—इति, अनवगतम्। "अमात्रः"—इति शब्दसमाधिः। "महान् भवति"—इत्यर्थवचनम्, यो हि महान् भवति, न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते। "अभ्यमितो वा" स्यात्, अनभिहिंसितः केनचित्। "महाँ अमत्रो वृजने विरप्शयु १ ग्रं शवः पत्यते धृष्ण्वोजः। नाह विव्याच पृथिवी च नैनं यत् सोमासो हर्यश्वममन्दन्॥"—इति (ऋ० सं० ३, २, ११, ४)। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्।

ऐन्द्री। पृष्ठ्यस्य चतुर्थपञ्चमयोरन्होर्माध्यन्दिने सवने अच्छावाकस्य शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम्, तत्रेयं विनियुक्ता। 'महान्' प्रभावतः। 'अमत्रः' च अपरिमाणमात्रः' 'इन्द्रः' 'वृजने' संग्रामे 'विरप्शी' विराधणशीलः' 'उग्रम्' उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, 'शवः' शत्रुबलम् 'पत्यते' पातयते। 'धृष्णोजः' धर्षयितृ यस्य ओजः, बलम्, तत् 'पत्यते'। किञ्च, 'नाह विव्याच' 'नैनं' व्याप्नोति 'पृथिवी' नापि द्यौः, उपमानत्वेन। कदा पुनरेवं भवति? 'यत्' यदा 'सोमासः' सोमाः 'हर्यश्वम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः॥ एवमत्र 'शवः' 'पत्यते' 'वृजने'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अमात्रः = महान्"—इत्युपपद्यते॥

"ऋचीषमः (१०२)"—इति, अनवगतम्। ईकारोऽत्रानपगतः। "ऋचा समः"—इत्यवगमः। "इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः। मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाम्या॥"—इति (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)। विमदस्यार्षम्। आस्तारपङ्क्तिः। ऐन्द्री। स पुनरेन्द्रो वा प्राजापत्यो वा वासुक्रस्य वा वसुकृतः। पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। 'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अद्य' 'स्तवे' विजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'वज्री'। किंलक्षणः? 'ऋचीषमः' "ऋचा समः" यावतैवार्थेन युक्तोच्चार्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भवत्यैश्वर्ययोगात्। किञ्च, 'मित्रो न' मित्र इव, यथा हि कश्चिद्दाता मित्रो जनेषु यशः कुर्यात्, एवं व इन्द्रः 'यशः' 'आचक्रे' आभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति। किंलक्षण

पुनर्यशः करोति ? 'असामि' असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । य एव गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽसामिरिह स्तूयते ॥ एवमत्र स्तुतिसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "ऋचीषमः = ऋचा समः"—इत्युपपद्यते ॥

"अनर्शरातिम् (१०३)"—इति, अनवगतम् । "अनश्लीलदानम्"—इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थमाह, "अश्लीलं पापकम्"—इति । न यस्याश्लीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः । शब्दसारूप्यप्रसक्तमाह,—"अश्लीलम् = अश्रिमद् विषमम्" तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्लीलमित्युच्यते । "अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४) । "श्रायन्त इव सूर्यम्"—इत्यस्या अनन्तरैव । नेमस्यार्षम् । ऐन्द्री । सतो बृहती । हे स्तोतः ! 'अनर्शरातिम्' अपापदानम्, एनम् इन्द्रम् 'वसुदां' वसुदातारम्, 'उप' उपगम्योपगम्य चेतसा 'स्तुहि' । किङ्कारणम् ? यस्मात् 'भद्राः' भन्दनीयाः 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दत्तयः । किञ्च, 'सः' 'अस्य' 'कामम्' अभिप्रायं 'विधतः' दधतः, कामिनां कामान् 'न रोषति' न पीड़यति । 'मनः' च 'इन्द्रस्य' आत्मनः 'दानाय' 'चोदयन्' भवति, य एवं स्तुत्वा याच्यते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनर्शरातिम् = अनश्लीलदानम्"—इत्युपपद्यते ॥

"अनर्वा (१०४)"—इति, अनवगतम् । "अप्रत्यृतः"—इत्यवगमः । यः "अन्यस्मिन्" न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव सः 'अनर्वा'—इत्युच्यते । "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं

पर्षया नव्यमर्कैः। गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्त्ताः ॥"—इति (ऋ० सं० २, ५, १२, १)। अगस्त्य-स्यार्षम्। बार्हस्पत्या। त्रिष्टुप्। हे स्तोतः! 'अनर्वाणं' स्वेन महिम्ना युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदस्यं प्रत्यधीनत्वेन, 'वृषभं' वर्षितारम्, 'मन्द्रजिह्वम्' "मन्दनजिह्वम्" हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तनयित्नु, घोषः, "जिह्वा, घोषः"—इति हि वाङ्नामसु पठितम्। 'बृहस्पतिं' 'वर्द्धय'। 'नव्यं' स्तुत्यम्, 'अर्कैः' मन्त्रैः। किंलक्षणं बृहस्पतिम्? इति,—'गाथान्यः' स्तुतिप्रापणार्हाः 'देवाः' 'सुरुचः' सुदीतिमन्तः, 'यस्यं' शुष्मम् 'आ' आभिमुख्येन स्थित्वा 'शृण्वन्ति' आदरेण, 'मर्त्ताः' च। 'नवमानस्य' नवो हि मानः तस्य, अहन्य-हनि अनया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, तस्य, अथवा 'नवमानस्य' प्रशासतः इत्यर्थः। अथवायमन्यो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिकपक्षेण,—'मन्द्रजिह्वः' हर्षकरी हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः। 'गाथानीः' स एव पौरहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति। स एव च 'सुरोचनः'। तस्यैव च 'नवमानस्य' स्तुवतः 'देवा आशृण्वन्ति' 'मर्त्ताः' च। "बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः"—इति ह विज्ञायते। तस्मादेवमप्युपपद्यते। एवं, मन्त्रार्थाविरोधात् "अनर्वा = अप्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते ॥

"असामि (१०५)"—इति, अनवगतम्। सामीति समाप्त-मुच्यते, तस्य प्रतिषेधः असामि ॥ "असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामिधूतयः शवः। ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥"—इति (ऋ० सं० १, ३, १६, ५)। कण्वस्या-

र्यम्। सतो बृहती। मारुती। हे 'सुदानवः' "कल्याणदानाः" मरुतः! यूयम् 'असामि' अपरिसमाप्तम् अनन्तम्, 'ओजः' "बलम्" 'शवः' अभिवृद्धिरूपञ्च बलम् 'बिभृथ' धारयथ। 'असामिधूतयः' असमाप्तगतयः। धवनं धूतिः, "धवति, धावति" —इति गतिकर्मसु पठितम्। एतत् कुरुध्वम्। य एषः 'ऋषिद्वेषः' स्तोतृद्वेषा, तस्मै हे मरुतः! 'परिमन्यवे' प्रकृष्टक्रोधाय 'इषुं न' इषुम् इव, 'द्विष' सर्वलोकद्वेष्यतां 'सृजत' क्षिपत॥ एवमत्र "असामि=असुसमाप्तम्"—इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात्॥ १ (२३)॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा। भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत्॥ मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति गल्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते। आ त्वा विशन्त्विन्दव आ गल्दा धमनीनाम्। नानाविभक्तीत्येते भवत आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः॥ २ (२४)॥

"गल्दया (१०६)—इति, असयगनम्। 'गलितधानी स्यात्' गलितं हि तस्यां धीयते। "धमनिर्भवति"—इत्यमिपेयपगनम्, नार्थस्त्यर्थः। "मा त्वा सोमस्य०—०न याचिषत्॥"—इति

(ऋ० सं० ५, ७, १३, ५)। मेधातिथेरार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियुक्ता। हे इन्द्र! 'मा चुक्रुधं त्वा' मा क्रोधयेयम् 'अहं' 'सोमस्य' 'गल्दया' "गालनेन" धमनेन, पूरणेन सोमस्य 'सदा' नित्यकालमपि 'याचन्' 'गिरा' गीत्वा स्तुत्या च 'सवनेषु' यज्ञेषु। कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम्? इति। 'भूर्णि न' 'मृगम्' इव। भ्रमणशीलो भूर्णिः। कः पुनरसौ? व्याघ्रो वा सिंहो वा, स हि भ्रमणशीलो बिभर्ति च शृगालादीन्। तेनेन्द्र उपमीयते। यथा शृगालादयो लाङ्गूलल्लालनादिनो· पचारेणोपसर्पमाणः तं न क्रोधयन्त्येवमहं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुधं भवन्तमिति। अथ मतम्,—यदि मम क्रोधात् बिभेषि, मास्मान् याचेथा इति। "क ईशानं न याचिषत्" को हि नाम सोऽस्ति लोके, य ईशानमीश्वरं न "याचिष्यते"? न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति॥ एवमत्रेन्द्रस्य या 'गलना' धमनिः, यया सोम आगल्यते सा, तेनैव आगलनेन उपलक्ष्यमाणा "गल्दा"—इत्युच्यते, न ह्येषमर्थविरोधोऽस्ति।

"गल्दा धमनिर्भवति"—इत्यस्य भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र धमनिलिङ्गं विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति,—"आ त्वा विशन्त्विन्दवः"—इति। हे इन्द्र! 'आविशन्तु' 'त्वा' त्वाम् 'इन्द्रवः' सोमाः। कथञ्च पुनराविशन्तु त्वामिन्दवः? 'आगल्दा. धमनीनाम्' याः "आगलताः" धमनयः, याभिस्त्वप्रविष्टाः सन्तो नवं मदमुत्पादयन्ति, अधोवाहिन्यो याः, ताभिराविशन्तु। शेषो मृग्यः॥ एवमिह

'धमनी'शब्दसहयोगी 'गल्दा'शब्द इति कृत्वा "आगल्दा=धमनिः" —इति उपपद्यते ॥

"नानाविभक्तीत्येते" पदे "भवतः"—'गल्दया' 'गल्दा'— इति, न तु नानार्थे। आह,—कोऽभिप्रायः ? इति, उच्यते,– पूर्वस्मिन् मन्त्रे यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे 'गल्दा'-शब्देन धमनिरेवोच्यते। तत्र "गल्दा धमनीनाम्"—इत्येतदेव ज्ञापकमित्यभिप्रायः। 'गल्दया'—इति तृतीयान्तम्, 'गल्दाः'— इति प्रथमाबहुवचनान्तम्। एतदनयोर्नानाविभक्तित्वम् ॥ २ (२५)॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः। न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्य्यमध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचद् भकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २ (२५) ॥

"जल्हवः (१०७)"—इति, अनवगम्। "ज्वलनहीनाः" — इत्यवगमः। "न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः। यदिन्विन्द्रं वृषणं सचा सुते सखायं कृणवामहै ॥"—इति (ऋ॰ सं॰ ६, ४, ३७, ६)। भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः, तस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। तस्यामेव तृचाशीत्यां विनियुक्ता। 'न' वयं 'पापासः' "पापाः"इत्येवं 'मनामहे' "मन्यामहे"। किङ्कारणम्? अस्त्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—'ब्रह्मचर्य्यम्, अध्ययनम्, तपः, दान-कर्म' च। अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप

एवेति ? तच्च न। किङ्कारणम् ? 'न अरायासः' न वयमधनाः। अथापि स्यादनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्वमिति ? तदपि न। किङ्कारणम् ? 'न जल्हवः' न वयं "ज्वलनहीनाः" किन्तर्हि ? आहिताग्नयो वयम्। तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वमस्मास्वस्ति। किञ्च, 'यदिन्द्रिन्द्रं' यस्माद् वयम् इन्द्रं 'वृषणं' वर्षितारम्, एतस्मिन् यज्ञकर्मणि 'सखायं' सहभूतस्य सोमपानस्य व्यापयितारम्, धर्माभिः सह मया सोमः पीत इत्येव चकारं 'कृणवामहे'। तस्मात् न वयं पापाः, नापि वयमरायासः, नापि जल्हवः,—इत्येवमात्मानं मन्यामहे, न हि पापानामधनानामनाहिताग्नीनां च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र "जल्हवः = ज्वलनहीनाः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"बकुरः (१०८)"—इति, अनवगतम्। "भास्करः, भयङ्करः, भास्वद्दद्घणो वा"—इति शब्दसमाधयः॥ २ (२५)॥

यवं वृके॑णाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा।
अभि दस्युं बकु॑रेणा धर्मन्तोरु ज्योति॑श्चक्रथुरार्याय॥

यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ वृको लाङ्गलं भवति विकर्त्तनाल्लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्य्य ईश्वरपुत्रो बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा

द्विगुणं कामयन्त इति वा। इन्द्रो विश्वान् बेकनाटां अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि। इन्द्रो यः सर्वान् बेकटनाटान हर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पर्णांश्च वणिजः॥ ३ (२६)॥

"यवं वृकेणाश्विना०—०रार्याय॥"—इति (ऋ० सं० १, ८, १७, १)। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'यवं' यवादि धान्यं 'वृकेण' लाङ्गलेन। 'वपन्ता' "वपन्तौ" युवाम् 'अश्विना' हे "अश्विनौ!" तत्कृतौ, यत्कृते महानुग्रहे सति वर्षादौ लाङ्गलकर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते। 'इषम्' "अन्नम्" 'दुहन्ता' "दुहन्तौ" प्रपूरयन्तौ 'मनुषाय' "मनुष्याय"। 'दस्रौ' शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां कृष्यादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविधं कर्म कारयन्तौ कुर्वाणौ वा। 'अभिदस्युम्' दासयितारमनाकालं दुर्भिक्षं 'धमन्ता' धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम्। केन पुनरभिधमन्तौ? इति,—'बकुरेण' जलसमूहेन ज्योतिःसमूहेन, च, मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन, द्युस्थानो ज्योतिषा, शस्यमनुगृह्णाति, ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति। किञ्च, युवामेव 'उरुज्योतिः चक्रथुः' विस्तीर्णमविकलं चक्षुः चक्रथुः। 'आर्याय' "ईश्वरपुत्राय" ऋज्राश्वाय, स हि युवाभ्यां' मन्धोभूतः चक्षुष्मान् कृत इत्यभि·

प्रायः ॥ एवमत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च 'बकुर'शब्देनोच्यते, शब्दार्थाविरोधात्। "ज्योतिषा वोदकेन वा"—इति भाष्यपाठः ॥

"बेकनाटान् (१०६)"—इति, अनवगतम्। "द्विगुणकारिणो वा" "द्विगुणदायिनो वा" 'द्विगुणकामिनो वा'—इति शब्दसमाधयः। "इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ। अहर्दृश उ त क्रत्वा पणीँरभि। कदू महीरधृष्टा अस्य तविषीः कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, ४६, ५)। प्रागाथः कलिर्नाम, तस्यार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां विनियुक्ता। 'इन्द्रः' 'विश्वान्' "सर्वान्" 'बेकनाटान्' "कुसीदिनः" वृद्धिजीवनान्, 'अहर्दृशः' यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः। अथवा "ये इमानि" एव "अहानि पश्यन्ति" विषयभोगप्रधानाः, नास्तिकतया, "न" पारलौकिकेष्वहःसु,—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति, तानभिभवति। 'क्रत्वा' अनेन "कर्मणा"। 'उत पणीन्' अपि पणीन्। "पणिर्वणिग् भवति" न हि विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति। याभिरेतत् कर्म करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो विभवति, 'कदू महीः' क ता महत्यः सेनाः ? 'अस्य' इन्द्रस्य 'अधृष्टाः' अनाधर्षितपूर्वाः परैः, 'तविषीः' याश्च महत्यः। 'कदु वृत्रघ्नः' क च वृत्रघ्नः इन्द्रः ? यस्य 'अस्तृतम्' अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्ति ॥ एवमत्र "बेकनाटाः = कुसीदिनः" अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ॥ ३ (२६) ॥

जीवान्नो अभिधेतनादित्यासः पुरा हथात्। क्व स्थ हवनश्रुतः॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात् क्व नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽंहस्वानंहरणमित्यप्यस्य भवति। कृण्वन्नंहूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति। सप्त मर्य्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्। सप्त मर्य्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यधिगच्छन्नंहस्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतोद्यमिति वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः॥ ४ (२७)॥

"अभिधेतन (११०)"—इति, अनवगतम्। "अभिधावत"—इत्यवगमः। "जीवान्नो०—०हवनश्रुतः॥"—इति (ऋ० सं० ६, ४, ५१, ५)। उक्तमार्थं भाष्यकारैर्ययार्थोपप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेयमार्षमिति। गायत्री। आदित्येयी। 'आदित्यासः' हे "आदित्याः!" 'जीवान् नः' "जीवतः" अस्मान् 'अभिधेतन' "अभिधावत" यूयम् 'पुरा हथात्' "पुरा हननात्" अहननात् अस्मान् सम्भावयतेत्यभिप्रायः। 'क्व ह स्थ' "क्व नु स्थ" यूयम्?

येन न शृणुत क्षितं नाभिधावत हे 'हवनश्रुतः !' ते ह्यार्त्तानामाह्वानं शृण्वन्ति॥ एवमत्र 'पुरा हथात्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अभिधेतन=अभिधावत" – इत्येव विपरिणाम उपपद्यते॥

अपेर्वा मत्स्यवधकारुण्यमिभूतस्यैतदार्षम्, मत्स्यानां वा केचिन्मन्यन्ते। "मत्स्याः, मधौ उदके स्यन्दन्ते" मधु इत्युदकनाम, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति। "स्यन्दति, कसति"—इति गतिकर्मसु पठितम्। "माद्यन्ते" हृष्यन्ति "अन्योन्यं भक्षणाय —इति वा" मत्स्या हि इतरेतरभक्षजीविनः। "जालम्, जलचरं भवति" तद्धि जले चरति। "जले भवं वा" जले वा भवति। "जलेशयं वा" जले वा शेते इति जालम्॥

"अंहुरः (१११)"—इति, अनवगतम्। "अंहस्वान्"—इत्यवगमः। रो मत्वर्थे। "अंहरणम्—इत्यप्यस्य भवति"—इति प्रासङ्गिकम्, एवमपि हि प्रयोगो भवतीति। "त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये। तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी॥" इति (ऋ० सं० १, ७, २३, २)। "सप्त मर्य्यादा"—इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यार्षं। एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा। वैश्वदेवी। पङ्क्तिः। प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियुक्ता। 'त्रितः' 'कूपे' 'अवहितः' पतितः, 'देवान्' 'हवते' आह्वयते, 'ऊतये' रक्षणायात्मनः। तस्य आह्वानं 'बृहस्पतिः शुश्राव'। "वित्तं मे अस्य रोदसी"—इत्येतत् पुनःपुनरुच्यमानं द्यावापृथिवी शश्रुवतुः। किमित्येतदसौ श्रावयाञ्चकार ? इति, —'कृण्वन्' 'अंहूरणात्' अंहस्वतः कूपात् आत्मनः। 'उरु' विस्तीर्णं

त्राणं कुर्वन्॥ एवमत्र "अन्धकूपः=अंहुरणः"—इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात्॥

"सप्त मर्य्यादाः०—०गात्। आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणे तस्थौ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)। 'सप्तमर्य्यादाः' सप्त स्थितीः 'कवयः' मेधाविनः, हिरण्यगर्भमनुप्रभृतयः 'ततक्षुः' कृतवन्तः। नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिग्रथितः, एतदेव करणमित्युपचर्य्यते। "तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्"। 'इत्'—इत्यनर्थकः, अप्यर्थे वा। 'तासां' मर्य्यादानाम् 'एकाम्' "अभिगच्छन्" अभिकामन् "अंहस्वान् भवति"। 'गात्'—इत्येतत्, भवेः समीपमाहृत्य "एकामप्यभिगच्छन्"—इति। कतमाः पुनस्ता मर्य्यादाः? इति,—"स्तेयम्" "तल्पारोहणम्"—इत्येवमाद्याः। यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम्? इति,—सः 'आयोः' भवनस्य सूर्य्यस्य 'स्कम्भे' स्तम्भने मण्डले 'उपमस्य' सर्वभूतोपनिमातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीळे' निलयने स्थाने, यानि धरुणानि धारयितॄणि स्थानानि 'अप्रध्वंसीनि' आभूतसंप्लवस्थायीनि, तेषु 'तस्थौ' तिष्ठति। आह,—कस्मिन् काले इति? उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूतानामिन्द्रियाणां 'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः॥ मर्य्यादासम्बन्धात् स्पष्टता एव निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्मृतिसमाम्नायाख्यानेन प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे पथोपभ्रूण्य सर्वं एव समाम्नाय[illegible]ः स्मृतिकारैः सन्दृष्टो न स्वमत्र इति॥

"यत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः"। "यत (११२)" —इति, अनवगतम्, अनेकार्थस्त्र्। "निपातः"—इति पदजात्यवधारणम्। "खेदानुकम्पयोः"—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

यतो बं तासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम। अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुं जेव वृक्षम्। यतो बलातीतो भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्च विजानीमोऽन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते-कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च शयनाच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति। पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो भवति। वने न वायो न्य धायि चाकन्। वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत् प्रेप्सू रथङ्कामयत इति वा। एष देवो रथर्यतीत्यपि निगमो भवति (२८)। धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम्। असंक्रमणीम् ॥ ५ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

"यतो यतासि०—०वृक्षम्"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ८, ३) यमी, यमं ब्रवीति,—"दुर्बलः 'बत' दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभीरुर्मोहमयस्त्वम्। एवमसकृन्मया प्रार्थ्यमानः खेदमुपयासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः। अथवा 'नैव' 'ते' तव 'मनः' सङ्कल्पम्, 'हृदयं' हृद्गतमध्यवसायञ्च 'विजानीमः'। अथवा लब्धस्ते मयाभिप्रायः,—'अन्या किल त्वां' मत्तो विशिष्टतरा योषित्, 'परिष्वजाते' "परिष्वङ्क्ष्यते" ततः 'किल' त्वं मां तयापहृतचेतस्त्वात् नेच्छसि परिष्वक्तुम्। कथञ्च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ? 'कक्ष्येव युक्तम्' 'लिबुजेव वृक्षम्'। 'कक्ष्या' कक्षजाता 'इव' सुबद्धा, 'लिबुजा' वल्ली, यथा 'युक्तम्' आत्मना संयुक्तम् समीपजं परिष्वजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल त्वामन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति॥ एवमत्र प्रकरणाविरोधात् 'बत'—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः॥ अत्र 'कक्ष्येव युक्तम्'—'लिबुजेव वृक्षम्'—इत्येकः 'इव'-शब्दोऽनर्थकः, अथ वोपमानद्वयमेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च,—यथा कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अश्वत्थवृक्षौ परिष्वजेते, एवं परिष्वङ्क्ष्यते इति॥

"वाताप्यम् (११३)"—इति, अनवगतम्। "उदकं भवति" इत्यभिधेयवचनम्। "वातः" हि "एतत्" उदकम् "आप्याययति" शीतं करोति। अथवा आप्यायतिर्वृद्ध्यर्थः स्यात्, पुरो वातेन हि वृष्टिभूतमुदकं संवर्द्धते। "नू नो रयिमुपमास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम्। प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः

प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥"—इति (ऋ० मं० ७, ४, ३, ५)। गोथमो गोतमस्यार्षम्। पायमानी सौमी। हे सोम! 'नू नः' शिप्रमस्माकम् 'रयिम्' धनम् 'उपमास्व' उपनिर्मिणुहि। 'नृवन्तं' पुरुषैर्वीरैः सहितम्। 'पुनानः' पूयमानः। 'यातात्यम्' उदकं प्राप्य प्रसीभूतः। 'चन्द्रं' चायनीयमुदकम्। 'विश्वः' च सर्वः पूयमानः। किञ्च,—'प्रतारि' प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे 'इन्दो' सोम! 'वन्दितुः' स्तोतुः 'आयुः'। किञ्च, तथा उपमास्व, यथा 'प्रातः' नित्यमेव 'धियावसुः' कर्मवसुः। इन्द्रः त्वां पातुमस्माकम् 'आजगम्यात्' आगच्छेदित्यर्थः ॥ एवमत्र "वातात्यम् = उदकम्" अर्थाविरोधाच्छन्दोपपत्तेश्च ॥

"वाकन् (११४)"—इति अनवगतम्। "वायन्"—इति, "कामयमानः"—इति शब्दसमाधी ॥ "वने न वायो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरण्यावजीगः। यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥—इति (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)। वसुक्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। 'वने न' "वने इव" वृक्षे इव। शकुनिः, स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं 'न्यधायि' निदधाति 'शिशुकम्' अजातपक्षम्। स यथा तत्र निहितः 'चाकन्' "वायन्" पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत्, अथवा "कामयमानः" तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः, 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभूतः, 'स्तोमः'। हे 'भुरण्यौ' भर्त्तारौ अश्विनौ! शीघ्रौ वा, भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति। किञ्च, यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु'

बहुष्वहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति,—ममायं स्तोम स्यादिति। किंलक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता ? यः 'नृणां नृतम मनुष्याणामपि मनुष्यतमः, शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः 'नर्य्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च रात्रिपर्य्यायेषु सोम भागी। एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः॥

एवन्तावद्देतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते, तदसाधु, ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयमृग् भवति। तत्र पुनः पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुज्यते। हे 'भुरण्यौ' भर्त्तारौ, देवतानां पती! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृक्षे, 'चाकन्' पश्यन्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्ते यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति,—यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु आह्वाता अभूत, अपि नाम मामनेन स्तोमेन स्तुयुरिति। किंलक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः ? इति, —नृणां नृतमः नर्य्यश्च क्षपावांश्च। समानमेतत् पूर्वेणैवार्थेन। यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः स्तोमः, तं प्रत्यजीगः, गच्छतीत्यर्थः। अथवा स एषः स्तोमोऽस्माभिरुदीर्य्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्, "जिगर्त्तिः०—०गृह्णातिकर्मा वा"—इति ह्युक्तम्॥ एवमत्र 'चाकन्'—इत्यस्य "चायन्"—इति, "कामयमानः—इति वा"—इत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, तमाह भाष्यकारः,—"वां—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः" —इति। शाकल्यः पदकारः। तदेतत् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्कारणम्? "उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्"। 'एवम्' एतस्मिन् पदद्वये सति, यदेतत् 'आख्यात' न्यधायीति, एतत् 'उदात्तम् अभविष्यत्' यद्वृत्तात् परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते, न चेदमुदात्तम्, तस्मात् 'यः'—इति नेद यद्वृत्तम्। किन्तर्हि? 'वायः'—इति एकं पदम्। किञ्च, "असुसमाप्तश्चार्थः" अपुष्कलः, एवमेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽसुसमाप्तो भवति। कथम्? द्विपदत्वे हि सति 'वां' शब्दस्यार्थेन केनचित् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थासम्भवाच्च द्विपदत्वे, 'वायः'—इत्येतदेकपदमेव, "शकुनिपुत्रः" एव व्याख्याभिप्रेयः उपपद्यते॥

"रधर्यति (११५)"—इति, अनवगतम्। 'रथं हर्यति' —इत्यवगमः, हर्यतिशब्दो हि प्रेप्सायाम्, "रथं" हि यः "कामयते" स रथर्यति। एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति। आविष्कृणोति वग्वनुम्॥"—इति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)। शुनःशेपस्यार्षम्। पावमानी सौमी। गायत्री। प्रोषम्तुत आवापे। 'एषः' सोमः 'देवः' 'रथर्यति' रंहणमात्मनो गमनमिच्छति। 'पवमानः' 'दशस्यति' दानमात्मन इच्छति, कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति। किञ्च, 'आविष्कृणोति' प्रकाशी-

करोति 'पग्धनुम्' यचो पननीयम्, दच मां देवेभ्य इति ॥ एवमत्र "रथर्य्यति=रथप्रेप्सुः" शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥

"असकाम् (११६)"—इति, अनवगतम्। "असंक्रमणीम्"—इति शब्दसमाधिः। "पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम्। स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन्॥"—इति (ऋ० स० ५, १, ४, ३)। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'पुरु' बहु 'देष्णं' दानं 'वां' युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे 'पुरुभुजौ' बहुभोजिनौ! अश्विनौ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—'धेनुं नः' तर्पयित्रीमस्मभ्यम् 'इषम्' अन्नलक्षणम् 'पिन्वतम्' प्रक्षारयन्तम् 'असक्राम्' असंक्रमणशीलाम् अनपायिनीम् असत्तः, अथवा असंक्रमणशीलां द्याम्, 'इषम्' इड्हेतूदकमस्मदर्थं प्रक्षारयतमिति स्यात्। किम्पुनः तद् युवयोर्बहुदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुतशस्त्रयांश्च सोमो युवयोरन्नम्। हे 'माध्वी' मधुपौ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्ठु स्तुतः, 'रसाश्च' आज्यादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्यानुगच्छति, सर्वे एते युवयोरेव। तस्माद् ब्रवीमि,—पिन्वतमिति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'असक्रम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असंक्रमणीम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते। इडभिप्रेया, द्यौर्वा ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

आधव आधवनात्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवमित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः। विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति ॥ १ (२६) ॥

"आधवः (११७)"—इति, अनवगतम्। "आधवनात्"—
त्यवगमः, आकम्पनादित्यर्थः। "मंसीमहि त्वा वयमस्माकं
व पूषन्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् ॥"—इति
ऋ० सं० ७, ७, १३, ४)। ऐन्द्रस्य विमदस्यार्षम्। अनुष्टुप्।
ष्णो। 'मंसीमहि' त्वां हे 'पूषन्'! 'देव!' 'मतीनां' च
ज्ञानामस्माकं साधयितारम्, आदित्येन हि प्राणिनां प्रज्ञा अभि-
रज्यन्ते। किञ्च, ये चान्ये 'विप्राः' प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः,
याम् 'आधवम्' आकम्पयितारं स्वयमेव। तथा त्वमात्मनो
णवत्तां दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते त्वां स्तुवते ॥
यमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "आधवः=आकम्पयिता"
—इत्युपपद्यते ॥

"अनवब्रवः (११८)—इति, अनवगतम्। "अनवक्षिप्त-
वचनः"—इति अवगमः। "विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवोऽस्माकं
न्यो अधिपा भव। प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्मा तमुत्सं
तु आबभूथ ॥—इति (ऋ० सं० ८, ३, १६, ५)। मन्योरार्षम्।

त्रिष्टुप्। मान्यवे सूक्ते। श्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते। 'विजे
षकृत्' विजयकृत्, 'इन्द्रः इव अनवब्रवः' इन्द्र इवानवक्षिप्तवचनः
न हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते वचः। हे 'मन्यो!' यस्त्वम् अनव
क्षिप्तवचनः इन्द्र इव, स त्वमस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्ठाय पात
'भव'। किञ्च, हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील! 'प्रियं ते' यत्
'नाम' तेन त्वां 'गृणीमसि' नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः। किञ्च
'विद्म' जानीमो वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'यतः' त्वम्
'आबभूथ'॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवब्रवः=
अनवक्षिप्तवचनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२६)॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे। शिरि-
म्बिठस्य मत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि॥ अरायिणि
काणे विकटे काणोऽविक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा
स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकण-
तीति मात्राणूभावात्कणो दर्शनाणूभावात्काणो विकटो
विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् विपरीतस्य
विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके।
शिरिम्बिठस्य सत्वभिः। शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते
बिठे बिठमन्तरिक्षं बिठं वीरिटेन व्याख्यातं तस्य सर्वैः
सत्वैस्तैष्ट्वा चातयामोऽपि वा शिरिम्बिठो भार-

दाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीनिर्णाशयाश्चकार तस्य सर्वैः कर्मभिरिति स्पात्तष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते परा शातयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति । क्रिविर्दती विकर्त्तनदन्ती । यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति । करूलती कृत्तदती अपि वा देवं कश्चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् ॥ २ (३०) ॥

"सदान्वे (११६)"—इति, अनवगतम् । "सदानोनुवे"—इति शब्दसमाधिः । "अरायि काणे०—०चातयामसि ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ८, १३, १) । शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् । अनुष्टुप् । दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णा वा अलक्ष्मीः । हे 'अरायि' "अदायिनि !" दुर्भिक्षाधिदेवते ! अथवा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीड़ितानां न दाने मतिः प्रभवति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम् । 'काणे' दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात्, अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते, लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते । 'विकटे' दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति, अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । 'गिरिं गच्छ' मात्रावस्थानं कार्षीः । 'सदान्वे' "सदा-

त्रिष्टुप्। मान्यवे सूक्ते। श्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते। 'विजेषकृत्' विजयकृत्, 'इन्द्रः इव अनवब्रवः' इन्द्र इवानवक्षिप्तवचनः न हीन्द्रस्य केनचिद्वाक्षिप्यते वचः। हे 'मन्यो!' यस्त्वम् अनवक्षिप्तवचनः इन्द्र इव, स त्वमस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्ठाय पाता 'भव'। किञ्च, हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील! 'प्रियं ते' यत् 'नाम' तेन त्वां 'गृणीमसि' नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः। किञ्च 'विद्म' जानीमो वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'यतः' त्वम् 'आबभूथ'॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवब्रवः = अनवक्षिप्तवचनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२६)॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे। शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि॥ अदायिनि काणे विकटे काणोऽविक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुक्रणतीति मात्राणूभावात्कणो दर्शनाणूभावात्काणो विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् विपरीतस्य विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्द कारिके। शिरिम्बिठस्य सत्वभिः। शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे बिठमन्तरिक्षं बिठं वीरिटेन व्याख्यातं तस्य सत्वैरुदकैरिति स्यत्तैष्ट्वा चातयामोऽपि वा शिरिम्बिठो भार-

द्राजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तिष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते परा शातयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति । क्रिविर्दती विकर्त्तनदन्ती । यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति । करूलती कृत्तदती अपि वा देवं कञ्चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् ॥ २ (३०) ॥

"सदान्वे (१११)"—इति, अनवगतम् । "सदानोनुवे"—इति शब्दसमाधिः । "अरायि काणे०—०चातयामसि ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ८. १३, १) । शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् । अनुष्टुप् । दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णा वा अलक्ष्मीः । हे 'अरायि' "अदायिनि !" दुर्भिक्षाधिदेवते ! अथवा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीड़ितानां न दाने मतिः प्रभवति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम् । 'काणे' दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात्, अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते, लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते । 'विकटे' दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति, अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । 'गिरं गच्छ' मात्रावस्थानं कार्षीः । 'सदान्वे' "सदा-

पिपर्त्तन। यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा॥"--इति (ऋ० सं० २, ४, २, १)। अगस्त्यस्यार्षम् जगती। हे 'मरुतः!' 'उग्राः' 'उद्गूर्णाः, 'अरिष्टग्रामाः' अनुपहिंसितसङ्घाताः यूयम्, अस्माकं 'सुचेतुना' शोभनेन प्रज्ञानेन एतां 'सुमतिं' शोभनां मतिम् 'पिपर्त्तन' पूरयत पालयत वा। केन पुनः पूरयत ? कुतो वा पूरयत ? इति--"यत्रा वो दिद्युत्"। 'यत्र' यस्मिन् मेघे 'दिद्युत्' आयुधं क्षिप्तं युष्माभिः, तमेव मेघं 'रदति' विलिखति, विदारयति वर्षार्थम्। किंलक्षणा पुनर्दिद्युत्? इति,--'क्रिविर्दती' विकर्त्तनसमर्थैः दन्तैः या रदति। कथम्पुनर्या रदति? "रिणाति पश्वः सुधितेव" इति। यथा 'पश्वः' पशोः अङ्गानि 'रिणाति' पृथक् करोति, 'सुधिता' स्वधित्या, 'बर्हणा' परिवृद्धया हिंसया, एवमस्मिन् मेघे दिद्युतः ता रदन्ति। ततः प्रवृष्टेनोदकेन सुमतिमस्माकं पिपर्त्तन॥ एवमत्रार्थाविरोधादायुधं 'क्रिविर्दती' शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते॥

"करूलती (१२३)"--इति, अनवगतम्। "कृत्तदती"--इत्यवगमः॥ २ (३०)॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा। वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूलती॥ वामं वननीयं ·[illegible]· करूलती भगः पुरस्तादस्यान्वा· [illegible] पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति म

ब्राह्मणम्। दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु। अवीरामिव मामयं शरारु रभिमन्यते। अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते संशिः रिपुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते। वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः। अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

"वामं वामं त०—०द्देवः करूलती ॥"—इति (ऋ० सं ४, ६, २३, ४)। वामदेवस्यार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते। अनुष्टुप्। रात्रिपर्य्याये प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता। 'वामं वामम्'—इति भूयस्त्वार्थोऽभ्यासः, "अभ्यासः, "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति। यद्यत् सुष्ठु "वननीयम्" इष्टम्, 'ते' तव धनम्, तत्तत् हे 'आदुरे' आदरधन! यजमान! स हि यागं प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे!। 'वामं दधात्वर्य्यमा'। यदर्य्यमणो 'वामं' "वननीयम्" इष्टम्, आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं 'ददातु'। किञ्च, 'वामं पूषा' ददातु। 'वामं भगः' ददातु। 'वामं देवः करूलती' ददात्वित्येतदेवानुवर्त्तते। 'करूलती'—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, "तत्" एतत् विचार्य्यते—"कः करूलती?"—इति। "भगः पुरस्तात्" 'करूलती'शब्दस्य। "तस्य" एवायम् "अन्वादेशः" सन्निधान-

सामर्थ्यात्।—"इत्येकम्" आचार्यमतम्। "पूषा—इति अपरम्"। किङ्कारणम्? "सः" हि पूषा "अदन्तकः"। आह,—कुत एतत् इति, उच्यते,—"अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्"। प्राशित्रभागब्राह्मणे हि श्रूयते,—"तत् पूष्णे पर्य्याजहुः, तत् पूषा प्राश्नात्, तस्य दतो निर्जघान, तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा"—इति। यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्यात् भगः फरूलती स्यादिति। अकारणमेतत्,—"यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थमपि तस्य तत्। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्"—इति न्यायविदः पठन्ति॥ तस्मात् पूषैव 'फरूलती'—इत्युच्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्चेति॥

"दनः (१२४)—इति अनवगतम्। "दानमनसः—इत्यवगमः। "दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत् पुरः शर्म शारदीर्दर्त्। ऋणोरपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः॥"—इति (ऋ० सं० २, ४, ६, २)। अगस्त्यस्यार्षम्। हे 'इन्द्र!' 'दनः' "दानमनसः" एव एतान् अस्मभ्यं 'विशः' "मनुष्यान्" "कुरु" 'मृध्रवाचः' "मृदुवाचः"। कस्मात् पुनरेवमुच्यते? इतः,—'यत्' यस्मात् त्वम् 'सप्त' सप्तानाः, 'पुरः' मेघपुरः, 'शारदीः' शरत्कालीनाः संवत्सरीणा वा, संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते,—"स जीव शरदः शतम्"—इति लिङ्गात्। 'शर्म' सुखमिच्छन् जनानां 'दर्त्' दारयसि। किञ्च, 'अनवद्यार्णाः' अनवद्योदकाः, ताः पुरः 'ऋणोः' अगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः'। तस्मात् एवमेव तव लोकानुग्रहार्थानुमित्यभिप्रायः। किञ्च, "यूने वृत्रम्"। यौतिः स्तुत्यर्थः,

गोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' बहुस्तुतिकर्त्रे 'वृत्रं' धनं 'रन्धीः' स्यादितिधानर्मादियर्थः। यत एवमुपकारे प्रवृत्तो भवान् स्तोतृणामस्य जनानाम्, तस्मात् नु मोऽस्माकमपि एतान् मृदुवाचः कुरु कुर्व्यानिति॥ एवमत्र 'दनः'—इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः" इति एतान्यक्षराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण, 'न'कारश्चास्मयोगे मस्योदाहृतः, तथार्थोपपत्तिदर्शनात्। "कुरु"—इत्येतच्चार्थपरिसमाप्त्यर्थमध्याहृतम्। उत्तरस्त्रयः पादा हेतुभावेन, 'सत्र यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्वनामसम्बन्धात्॥

"शारुः (१२५)"—इति, अनवगतम्। "संशिशरिषुः"—इत्यवगमः। "अवीरामिव मामयं शरारुरभिमन्यते। उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥"—इति (ऋ० सं० ८, ४, २, ५)। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति—'अवीरामिव' "अवन्धामिव" अपरिग्रहामिव। 'माम् अयं' 'शरारुः' "बालः" मूर्खः "संशिशरिषुः" संशत्तुमिच्छन् शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः। 'अभिमन्यते' अभिभविष्याम्येतामित्येव मन्यते, क्षुद्रया बुद्ध्या। नहुषोऽन्यो वा कश्चित्, "नहुषेण हीन्द्राण्यभिभवितुमारब्धासीत्"—इत्याख्यानं श्रूयते। "उताहमस्मि वीरिणी" अथ च तावदस्मि वीरिण्येव। केन च पुनर्वीरेण वीरिणी? 'इन्द्रपत्नी' इन्द्रस्याहं पत्नी,—'मरुत्सखा' यः 'इन्द्रः'? 'विश्वस्मात्' सर्वस्मात् यश्च 'उत्तरः' 'जगतः' उच्चततरः प्रभावेण, स मे वीरः, तदयं बालो न मन्यते, तेन मामभिभवितुमिच्छतीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र "शरारुः=संशिशरिषुः" शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥

"इदंयुः (१२६)"—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च। इदमिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते। 'युः'—इत्येषः शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगतमेतन स्यात्। "नानाधियो वसूयवः"—इत्यनेन गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति। वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—"निगमवशादुत्कर्ष्यं भवति पदम्" तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः॥

"अथापि" 'युः'—इत्येषः, "तद्वदर्थे भाष्यते"। आह,—किमुदाहरणम्? "वसूयुरिन्द्र."—इति, वसुमानित्यर्थः। "इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः। अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)। सख्यत्वमापन्नस्येन्द्रस्येयमार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। यः 'इन्द्र' 'अश्रायि' शृणाति, हिनस्तीत्यर्थः। 'शुध्यः' शुद्धविक्रमः, अजिह्मयोधी, अथवा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधीर्वा स्यात्। क पुनः शृणाति? 'निरेके' संग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति, तत्र एक एव शत्रून् हन्ति। 'पज्रेषु' प्रार्जितायुधेष्वपि पदेषु संग्रामेषु। किञ्च, 'स्तोमो न' स्तोम इव। यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश इति हि व्यपदेशः, सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात्। किञ्च, यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्य इव 'यूपः' यः प्रधानः। तस्य किम्? इति,—स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान्। 'गव्युः' गोभिः तद्वान्। 'वसूयुः' अन्यैर्वसुभिः तद्वान्। एवञ्यु·

पविशिष्टः 'यः इन्द्रः' सः 'रायेषु' धनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' ष्टे। 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण दात्येर्थः ॥ एवमत्र 'वसूयुः'—इत्ययं युशब्दः "तदर्थे"। किङ्कारणम्? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्, परिशेषात् अयं "तदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१) ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम्। आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः। किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीकटा नाम देशोऽनार्य्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्यमाहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुःपण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणी इव व्रीडयति तस्तम्भे नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्रन्धयेति रध्यतिर्वशगमने वुन्द इषुर्भवति वुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२) ॥

"कीकटेषु (१२.७)"—इति, अनवगतम्। "किङ्कृताः"—इति शब्दसमाप्तिः, "किं क्रियाभिः—इति" "वा"। "किं ते कृण्वन्ति०—०रन्धया नः॥"—इति (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४)। विश्वामित्रस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। इन्द्र! याः 'कीकटेषु' अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः' ताः 'ते' तव 'किम्' कमुपकारं कुर्वन्ति? न कश्चिदर्थास्त्यभिप्रायः। "नाशिरं दुह्रे, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मे तप्यमानेऽङ्गभावं गच्छन्ति, नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्वपि क्रियास्वित्यभिप्रायः। यत एवमतो ब्रूमः,—"आ हर नः" ताः गाः, वयं 'तव' तासामिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः। किञ्च, यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्यमाहर, तदपि न क्रियासु "तन्त्र्यं" विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः। "प्रमदको वा" नित्यप्रमुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात्। "पण्डको वा" नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात्। तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यञ्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति, तस्मात् तावप्युपपद्येते। "नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः"। यदेतेषामन्यतमस्य नीचशाखाप्रसूतस्य नीचवंशप्रसूतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्। हे 'मघवन्!' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः॥

एवमत्र 'कीकटाः' "किं कृताः" किं ते कृताः? इत्येवमभिव्याहारमर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति, न ते देवपितृमनुष्याणामु... कुर्वन्तीत्यर्थः। अथ "वा" किं क्रियाभिः?"—"इति"

एवं "प्रेप्साः" ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः । एतस्माच्छब्द-
साम्प्यादर्थोपपत्तेश्च "कीकटाः=अनार्य्यदेशनिवासिनः"—इत्यु-
पपद्यते ॥

"मगन्दः=कुसीदी"—इत्युच्यते, स हि "माम्"—इयात्
अद्यतनोऽर्थः, अयञ्च "आगमिष्यति"—इत्येवमनुचिन्त्य, परेभ्यो
धनानि "ददाति"। "तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुसीदिकुलीनः"
तद्धितार्थे प्रः, प्रमगन्दः, 'प्रस्कण्वस्य'—इति यथा। "प्रमदकः"
प्रमादशीलः,—"अयमेवैको लोकोऽस्ति, न परः"—"इति" एवं
"प्रेप्सुः" नास्तिकः। "पण्डकः"। तृतीया प्रकृतिः, स हि
"पण्डगः" पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात्। "प्रार्दकः"—इति "वा"
स्यात्, "प्र" प्रकर्षेण ह्यसौ "अर्दयति" अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन
गच्छति "आण्डौ" कस्मात् तौ "आण्डौ"? "आणी इव व्रीड
यति" तौ ह्यसौ पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः "आण
इव व्रीडयति" सम्भ्रमतीत्यर्थः ॥

युन्दः (१२८)"—इति, अनवगतम्। "इपुर्मयति"—इत्यपि
धेयवचनम्। "भिन्दो वा मयदो वा भासमानो द्रवतीति व
—इति शब्दसमाधयः ॥ २ (३२) ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः
उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा ॥ तुवि
बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं ध
साधयिता ते बुन्दो हिरण्मय उभौ ते बाहू रण्यौ रमण

सांग्राम्यौ वदूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ॥ ५ (३३) ॥

"तुविक्षं ते०—०ऋदूवृधा ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ६, ३०, १)। "निराविध्य०—०स्याततम् ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)। च कुरुस्तुतेरार्षमेतदृग्द्वयम्। ऐन्द्री। ततो बृहती पूर्वा, गायत्र्युत्तरा। हे इन्द्र! 'तुविक्षं' "बहुविक्षेपम्" बहूनां विक्षेपाणां 'सुकृतं' शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते तम्, अथवा शोभनं कृतम्, 'सुमयं' च सुखकर सुहृदाम्। किम्पुनस्तत्? 'धनुः'। किञ्च, "साधुर्बुन्दो हिरण्ययः" 'साधयिता' स्तोमानां शत्रुसङ्घातानां वा 'बुन्दः' इषुः "हिरण्ययः" हिरण्यविकृत इत्यर्थः। किञ्च, 'उभा ते बाहू' उभावपि ते बाहू, 'रण्या' "रमणीयौ" स्वायत्तौ पानौ च, अथवा "सांग्राम्यौ" रणयोग्यौ, 'सुसंस्कृतौ' समलङ्कृतौ 'ऋदूपे' "अर्दनपातिनौ" अर्दनेन हि गमनेन क्षेपणेन तौ शत्रून् पातयतः। 'ऋदूवृधा' ऋद्विति मर्मोच्यते, तत्र यौ विध्येते तौ ऋदूवृधौ मर्मवेधिनावित्यर्थः। मा्प्यमत्र न सम्यगिव लक्ष्यते, तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्यः, ततो योज्यम्। एवमत्र धनुःसम्बन्धात् "बुन्द = इषुः" ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आधारयत्पक्वमोदनम्। इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यद्गिरिभ्य आधारयत्पक्वमोदनमुदकदानं

म्। इन्द्रो बुन्दं स्वातं वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं वृन्दा-
रक॥ ६ (३४)॥

"निरविध्य०—०स्वाततम्॥" इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०,
।'पकम्' बहूनां मेघानां मध्ये यः पको मेघः, उदकदाने समर्थः,
, 'इन्द्रः' 'निरविध्यत्'। विद्ध्वा च तावत् 'आधारयत्'
रविरुदकः संवर्त्त इति। कथं निरविध्यत्? इति,— बुन्दं
ततम्' स्वाकृष्टमाकर्णीकृत्वा॥ एवमत्राकर्षणसम्बन्धात्
षुः=बुन्दः"—इत्युपपद्यते॥
"वृन्दम् (१२६)"—इति, एतत् पदम् "बुन्देन" एव "व्याख्यातम्"
मस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे॥
"वृन्दारकश्च" 'बुन्देन' एव "व्याख्यातः"। हस्ती वृन्दारकः
प्रकरणवशाद्वान्यः कश्चित्॥६ (३४)॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः। अहरहर्जायते मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम्॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमप्यन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्वमूर्णोतिर्पूर्णोतेर्वा। महत्तदुल्वं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्यू-

चीसमपगतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ (२५) ॥

"किः (१२०)"—इति, अनवगतम्। "कर्त्ता"—इत्यवगमः "अयं यो होता०—०हव्यवाहम् ॥"—इति (ऋ० सं० ८, १, १२, ३)। ऋचीकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादसूक्तम्, तत्रेयं विश्वेदेवानामार्षम्। आग्नेय्यी। 'यः अयम्' अग्निः, 'होता' आह्वाता देवानां पृथिवीस्थानः। किं तस्य? इति—'किः उ सः' 'यमस्य' भगवत आदित्यस्य, अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते। तदुक्तम्,—"एष प्रातः प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वोपतिष्ठन्त इति। "यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)"—इत्यस्यामृचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति। किञ्च, 'कम् अपि ऊहे' "कमप्यन्नम् अभिवहति"। "कम्"—इत्यन्ननाम, अन्नमपि वाय-मेवाभिवहति। कतमत्? 'यत्' एतत् हविर्लक्षणं 'समञ्जन्ति' "समश्नुवन्ति" 'देवाः'। अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः। किञ्च, अयमेव 'अहरहः' अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्बोध्यमानो महान् 'जायते'। 'मासि मासि' जायते पितृयज्ञेषु, "अर्द्धमासेऽर्द्धमासे" च दर्शपूर्णमासेषु च। यस्मादेवङ्गुणविशिष्टोऽयमग्निः, 'अथ' एतस्मात् कारणात् एतमग्निं सर्वे 'देवाः' 'दधिरे' "निदधिरे" 'हव्यवाहम्' हविषां वोढारमित्यर्थः। एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'यमस्य'—इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् 'किः'—इत्यस्य "कर्त्ता"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

गोषाय उश्मिन्यथुः ? इति,—'स्वस्ति' स्वस्त्ययनायास्य जगतः, मोषध्यमावेन हि सर्वमेव जगद्भङ्क्ष्यत ॥ एषमत्र 'ऋबीस'-शब्देन "पृथिवी"—इत्युच्यते ॥

"गणः, गणनात्" स हि गण्यते बहुसंयोगात् "गुणश्च" गुणोऽपि गणनादेव, असावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुण इति। निगमप्रसक्तमेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थमाह,—"यद् वृष्ट ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्" सोऽश्विनोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम्। "तेन" माहाभाग्यलक्षणेन रूपेण "एतौ" अश्विनौ मन्त्रदृक् "स्तौति" ॥८ (३६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

(त्वमग्ने ऽलातृणउद्वृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकारुरहम-

८ ९ १० ११ १२ १३ १४

स्मेतेथापन्तइवाभवंहिसोमानमिन्द्रासोमाकृणुष्वतांअध्वरेऽ—

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१

स्विद्दिवोऽभूत्तेंभवोच्छासूभस्तुजे तुञ्जे योअस्मान्अस्मात्द्रुतन्न-

२२ २३ २४ २५ २६ २७
स्तुरीपंहिनोतामश्रोमात्वानपापासोयवं वृकेणजीवान्
२८ २० २१ २२ २३ २४ ३५
धेनुं नोऽरायिकाणेवामंवामंकिन्तेतुविक्षन्तेनिराविष्यदः
३६
ह्मिनाग्नि षट्त्रिंशत् ॥)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि ल
द्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि ॥

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

इति नैरुक्तपूर्वार्द्धः समाप्तः ॥